

পূজ্যপাদ
মহামহোপাধ্যায়
ঐশীবেশ্বৰাচাৰ্য্য—কৰিবত্নদেৱৰ

জীৱনচৰিত ।

ৰচক—
শ্ৰীকামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্য ব্যাকৰণশাস্ত্ৰী
সংস্কৃত-শিক্ষক ।
চৰকাৰী-সাহায্য-প্ৰাপ্ত বিদ্যাবৰ্ণ—বালচান্দ
উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয় ।
(পলাশবাৰী)

(দ্বিতীয় সংস্কৰণ)

সৰ্ববিস্তৃত সংৰক্ষিত ।

প্রকাশক (গ্রন্থকার) ।

শ্রীঃ কামাখ্যা ধাম ।

জিলা কামৰূপ ।

শক—১৮৮১, ২৯ পুহ (উত্তৰায়ণ সংক্ৰান্তি)

বৃহস্পতিবার ।

ইং—১৯৬০, ১৪ জানুৱাৰী ।

প্ৰকাশকৰ নাম গোৱাৰ্হুত প্ৰচাৰ মাধ্যমকৰি

। কল্যাণী ভাৰুগ

কল্যাণী—প্ৰকাশকী জাতি-গোষ্ঠী-স্বাক্ষৰ

। প্ৰকাশকী-জিলা-কৰ্ত্ত

(চিহ্নাংশ)

(প্ৰকাশকী)

। প্ৰকাশকী-জিলা-কৰ্ত্ত

‘গুৱাহাটী প্ৰেছ’, গুৱাহাটীত

শ্ৰীমুৰেশ চন্দ্ৰ নাগৰ

দ্বাৰা মুদ্ৰিত ।

মহামহোপাধ্যায় পণ্ডিত ৩ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য ।

—* গ্রন্থ-সমৰ্পণ *—

শব্দব্রহ্মস্বৰূপিণী

আৰু

সৰ্ববিজ্ঞানৰ অধিষ্ঠাত্ৰী : সৰস্বতীদেৱীৰ

অভয় চৰণযুগলত

শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰে সৈতে মোৰ “শিক্ষাগুৰুদেৱ”ৰ

“এই জীৱনচৰিত”খন

সমৰ্পণ কৰিলোঁ ।

—গ্রন্থকাৰ

অভিমন্ত ১

মহামহোপাধ্যায় ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কবিত্বদেৱৰ জীৱনী-বিষয়ে অসম সাহিত্য-সভাৰ ভূতপূৰ্ব প্ৰধান সম্পাদক, যোৰহাট নৰ্মাল স্কুলৰ ভূতপূৰ্ব ছুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট, প্ৰবীণ-সাহিত্যিক ৮শৰচ্চন্দ্ৰ গোস্বামী বি-এ, বি-টি মহাশয়ৰ অভিমন্ত :-

পণ্ডিত শ্ৰীযুক্ত কামাখ্যাচৰণ ব্যাকৰণশাস্ত্ৰী এজন অসমীয়া সাহিত্যৰ একান্ত সেৱক । বহুদিনৰ পৰা এওঁৰ সাহিত্যাহুবাগ অনেকে লক্ষ্য কৰিব পায় ।

এওঁ পাণিনীয়-ব্যাকৰণত উপাধি আৰু পদক পাইছে । এওঁ পঢ়িছিল মহামহোপাধ্যায় ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ওচৰত ; আৰু মহামহো-পাধ্যায়ৰ এজন অতিপ্ৰিয়-ছাত্ৰ আছিল ।

এওঁ আজি তিনি-চাৰি বছৰে অশেষ পৰিশ্ৰম কৰি, মহামহো-পাধ্যায়ৰ এই জীৱনীখন লিখি উলিয়াইছে ! জীৱনীৰ উপাদান সংগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে পণ্ডিত মহাশয়ে, অনেক লোকক সাক্ষাৎ কৰিছে ; আৰু অসমৰ অনেক ঠাইলৈ গৈছে । তেওঁৰ গুৰুভক্তি বৰ প্ৰশংসনীয় ।

জীৱনীখন মই হাতে লিখা অৱস্থাতে চাইছিলোঁ । ইয়াত মহামহোপাধ্যায়ৰ জীৱনৰ ঘটনা সংক্ষেপতে দিয়া হৈছে । বিষয় চাই ভাষাও ভাল হৈছে ।

পণ্ডিত মহাশয়ৰ সাহিত্যৰ এই প্ৰথম চেষ্টাৰ মই সাফল্য কামনা কৰিছোঁ । ইতি -

ছিলং

৫১৭২৮

শ্ৰীশৰৎ চন্দ্ৰ গোস্বামী

১ অসমীয়া পাতনি ১

অসমৰ গোবৰ মহামহোপাধ্যায় ৬৭বৈশ্ববাচাৰ্য্য কৰিবত্বদেবে, মায়-মোহ-ময় মৰ্ত্যলোকৰ পৰা স্বৰ্গধামলৈ মহাপ্ৰয়াণ কৰিবৰ আজি প্ৰায় ন-বছৰ অতীত হৈ গল। কিন্তু বৰ বেজাবৰ কথা যে, অসম-মাতৃৰ উজ্জলতম-বত্ৰ উজ্জদেবৰ জীৱন-বৃত্তান্ত আজিলৈকে, কোনো গুণগ্ৰাহী প্ৰবীণ অসমীয়া সাহিত্যিকে লিখি নুলিয়ালে।

যি হওক, প্ৰায় তিনি-বছৰমান আগেয়ে, এদিন গুৱাহাটীৰ কটনকলেজৰ ভূতপূৰ্ব অধ্যাপক শ্ৰীযুক্ত সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা এম্-এ, বি-এল (বৰ্তমানে ডক্তৰ উপাধি পাইছে; আৰু ভাৰতীয় লোক-সভাত অসমৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে) ডাঙৰীয়া পলাশবাৰীলৈ অহাত তেখেতৰ লগত মোৰ হঠাৎ দেখা হল।

তাৰ পিচত কথা-প্ৰসঙ্গত, তেওঁ দেউৰ জীৱনী লিখিবলৈ মোক বৰকৈ উদগণি দিয়ে। সেই সময়ত অধ্যাপক ডাঙৰীয়াৰ লগত, পলাশবাৰী উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয়ৰ ভূতপূৰ্ব প্ৰধান শিক্ষক শ্ৰীযুক্ত যোগেশচন্দ্ৰ তামূলী বি-এ ডাঙৰীয়াও আছিল। তেখেতেও উক্ত বিষয়ে মোক উৎসাহিত কৰিলে,

তেওঁলোকৰ মাধু উদগণি পাই, দেউৰ জীৱনী লিখিবলৈ মোৰো হেপাহ বাঢ়িল। বিশেষতঃ কৰিবত্বদেৱ মোৰ শিক্ষা-গুৰু আছিল।

তাৰ পিচৰ পৰাই, মই দেউৰ জীৱনীৰ সঁজুলি সংগ্ৰহ কৰিবলৈ বত্ববান হলেঁ। আৰু পোনপ্ৰথমে দেউৰ জন্মস্থান আঠঘৰীয়া গাওঁ; আৰু তেখেতৰ মাতুলালয় নাগবকুছি গাঁৱলৈ গৈ বহুত কথা সংগ্ৰহ কৰিলোঁ।

১০

তাৰ পিচত দেৱে অধ্যাপনা কৰা ঠাই উত্তৰ-গুৱাহাটী, নগাওঁ, আউনীআটী; আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰলৈয়ো গৈছিলোঁ। আউনীআটী; আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰত বেছি কথা নাপালে। পৰিশ্ৰম মাথোন সাৰ হল। গুৱাহাটীতো বহুত কথা জানিব পাৰিছোঁ।

দেউৰ বিষয়ে আৰু কিছুমান কথা জানিবলৈ ঠায়ে ঠায়ে কেইজন-মান বিদ্বানলোকলৈ চিঠিও লিখিছিলোঁ। কিন্তু সেই চিঠিৰ পৰা কোনো ফল নহল; আৰু কিছুমান এনেকুৱা মাহুহো দেখিলোঁ যে, তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ গোবৰহানি হব বুলি ভাবি, দেউৰ বিষয়ে কথা জানিও নজনাৰ ভাও ধৰিলে। দেউৰ জীৱনৰ জানিবলগীয়া মক-মুবা আৰু উল্লেখযোগ্য বহুত ঘটনা যে, অতীতৰ লগত লীন হৈ আছে, তাত অকণো সংশয় নাই। তথাপি যথাশক্তি কথা-সংগ্ৰহ কৰিবলৈ চেষ্টাৰ ক্ৰটি কৰা নাই। প্ৰত্যেক দেশৰে প্ৰসিদ্ধ প্ৰসিদ্ধ অসাধাৰণ পুৰুষসকলৰ “জীৱন-চৰিত” বৰ লাগতিয়াল। কাৰণ তেওঁলোকৰ আৰ্হি লৈ ছাত্ৰবিদ্যাকে দোপতদোপে উন্নতিৰ জখলাত উঠিব পাৰে।

দেৱৰ বংশাৱলীৰ কেইটামান নামৰ লগত ৬নাৰায়ণচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈৰ ঘৰত থকা পুৰুষনামাৰ কিছুমান নামৰ অমিল আছে। অনুমান কৰোঁ দেৱে ছন্দো মিলাবলৈ, ব্যক্তনামৰ ঠাইত “গুপ্ত”নামৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

তাৰ প্ৰমাণ দেৱে “বংশ-পৰিচয়”ৰ এঠাইত তেখেতৰ পুতেকৰ নাম “তাবানাথ”ৰ সলনি “সৰ্বেশ্বৰ” লিখিছে।

মাননীয় ৬শৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামী বি, এ, বি, টি, মহাশয়ে এদিন পলাশবাৰীত, পুথিখন হাতে লিখা অৱস্থাতে চকু ফুৰাই দিছিল:

আৰু এবাৰ গুৱাহাটীত, তেওঁ মোক জীৱনীখন শীঘ্ৰে ছপোৱাবলৈ উৎসাহিত কৰাৰ বাবে মই তেওঁৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিলোঁ।

শ্ৰীযুক্ত স্বৰ্ণকুমাৰ ভূঞা এম্, এ, বি, এল্ আৰু শ্ৰীযুক্ত ডিম্বেশ নেওগ বি, এছ্, ছি, (বৰ্তমানে এম্, এছ্, ছি, বি, টি) ডাঙৰীয়াৰে কিতাপখনৰ হাতে লিখা অৱস্থাতে কেইপিঠিমান চাই দিয়াৰ নিমিত্তে লেখকে তেওঁলোকৰ ওচৰত শলাগ জনালে।

তাৰ পিচত প্ৰফ চোৱা; আৰু আন আন কিছুমান কথাত গুৱাহাটীৰ “মাণিকচন্দ্ৰ মাইনৰ-স্কুল”ৰ ভূতপূৰ্ব প্ৰধান শিক্ষক ৬হৰমোহন দাস বি, এ, এল্, টি; আৰু পলাশবাৰী হাইস্কুলৰ ভূতপূৰ্ব সহকাৰী প্ৰধান শিক্ষক মোলৰী আজিজৰ বহমন্ বিদ্যা-বিনোদ ডাঙৰীয়াই দুই-তিনিবাৰমান প্ৰফত চকু ফুৰাই সাহায্য কৰিছিল, সেইবাবে তেওঁলোকৰ ওচৰতো শলাগ জনাইছোঁ।

কেইজনমান গুণগ্ৰাহী সদাশয় ভদ্ৰলোকে জীৱনীখন ছপোৱাবলৈ মোক যথাসম্ভৱ আৰ্থিক সাহায্য কৰিছে। পলাশবাৰী হাইস্কুলৰ কিছুমান ছাত্ৰে অগ্ৰিম গ্ৰাহক হৈ জীৱনীখন ছপোৱাবলৈ বিশেষ উপকাৰ কৰিছে। সেইবাবে মই ভদ্ৰলোক কেজনৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ থাকিলোঁ। আৰু দয়াময় ভগবানৰ ওচৰত ছাত্ৰবিলাকৰ মঙ্গল আৰু উন্নতি কামনা কৰোঁ।

পৰিশেষত জনাওঁ যে, অসমীয়া-সাহিত্য-ক্ষেত্ৰত মোৰ এয়ে প্ৰথম প্ৰবেশ আৰু চেষ্টা। কিতাপখনত নানাতৰহৰ দোষ থাকিল বুলি মোৰ বিশ্বাস। সেইবাবে “জীৱন-চৰিতৰ” দোষ-গুণ বুজা প্ৰবীণ অসমীয়া সাহিত্যিকসকলে যেন কিতাপখনক সন্মতিৰে চায়।

ছাত্ৰ, ছাত্ৰী, পাঠক, পাঠিকাসকলে কিতাপখন পঢ়ি সুখ পালে মোৰ পৰিশ্ৰম আৰু অৰ্থব্যয় সাৰ্থক হৈছে বুলি ভাবিম।

ইয়াত আৰু এক-আধাৰ কথা কবলগীয়া হ'ল যে, তলত লিখা লোকসকলে দেউৰ বিষয়ে জনা আৰু শুনা কথাবোৰ কৈ মোক বিশেষকৈ সাহায্য কৰাৰ কাৰণে মই তেওঁলোকৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ থাকিলোঁ।

৬নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈ, ৬বৰিনাথ শৰ্ম্মা, শ্ৰীযুক্ত কন্দৰ্পদেৱ শৰ্ম্মা, নাগবকুছিৰ শ্ৰীযুক্ত জগন্নাথ শৰ্ম্মা, শ্ৰীযুক্ত প্ৰতাপচন্দ্ৰ গোস্বামী, শ্ৰীযুক্ত ত্ৰিপুৰেশ্বৰ গোস্বামী, পণ্ডিত ৬হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, ৬কালীচৰণ সেন উকিল, ৬কৃষ্ণচন্দ্ৰ চৌধাৰী, ৬বৰজনীকান্ত বৰদলৈ, শ্ৰীযুক্ত কামাখ্যাবাম বৰুৱা, ৬লিখনেশ্বৰ গোস্বামী, শ্ৰীযুক্ত স্বৰ্ণকুমাৰ ভূঞা, শ্ৰীযুক্ত জয়কৃষ্ণ গোস্বামী, ৬পুষ্পচন্দ্ৰ দলৈ, শ্ৰীযুক্ত উমাদেৱ গোস্বামী, ৬পদ্মাবতী দেৱী, ৬নন্দবাম গাওঁবুঢ়া ইত্যাদি।

এওঁলোকৰ বাজেও আৰু কিছুমানলোকৰ পৰা কথা সংগ্ৰহ কৰিছোঁ। তেওঁলোকৰ নাম জীৱনীৰ ঠায়ে ঠায়ে পাঠক-পাঠিকাৰ চকুত পৰিব।

পলাশবাৰী।

১৮৫০ শক, ২৮ আশাৰ।

১২৭৭১২২৮ খৃষ্টাব্দ।

শ্ৰীকামাখ্যাচৰণ ভট্টাচাৰ্য্য।

দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ বিজ্ঞাপন ।

যোৱা ১৮৫০ শক, ২৮ আহাব, ইংৰাজী ১২।৭।১৯২৮ খৃষ্টাব্দত, অসমৰ সুবিখ্যাত সংস্কৃত কবি মহামহোপাধ্যায় ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিবল্লভদেৱৰ জীৱনীৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ছপোৱাই প্ৰকাশিত কৰা হৈছিল ।

দ্বিতীয় সংস্কৰণ কেতিয়াবা সুযোগমতে উলিয়াবলৈ পাবিম বুলি আশাৱিত হৈ, এখন জীৱনচৰিত সযত্নে বাকছত সাঁচি ৰাখিছিলোঁ ।

আজি প্ৰায় চাৰি বছৰৰ পৰা কৰা চেষ্টাৰ ফলস্বৰূপে, অসম চৰকাৰৰ ভূতপূৰ্ব শিক্ষা-মন্ত্ৰী শ্ৰীঅমিয় কুমাৰ দাস ; আৰু গৰকাপ্তানি বিভাগৰ ভূতপূৰ্ব মন্ত্ৰী শ্ৰীসিদ্ধিনাথ শৰ্ম্মা মহাশয় দুয়ৰ আংশিক অৰ্থ সাহায্য ; আৰু বৰ্ত্তমানে অসম চৰকাৰৰ শিক্ষাবিভাগৰ কৰ্ত্তৃ-পক্ষৰ অৰ্থানুকূল্যত দেৱৰ জীৱনচৰিতৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ অসমীয়া বাইজৰ সমুখত প্ৰকাশ কৰিবলৈ কৃতকাৰ্য্য হোৱাৰ বাবে মোৰ অন্তৰায় আনন্দিত হৈছে ।

গতিকে মই অৰ্থ-সাহায্য কৰা সদাশয় গুণগ্ৰাহী লোকসকলৰ ওচৰত বিশেষ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ ।

পৰিশেষত কওঁ যে, মই নিজে অতি সাৱধানে পুথিখনৰ তিনিবাৰ প্ৰক্ৰ সংশোধন কৰি দিয়া সত্ত্বেও পুথিখনৰ ঠায়ে ঠায়ে কিছুমান আখৰৰ অস্পষ্টতা ; আৰু বৰ্ণাশুদ্ধি আদি বৈ গ'ল । সেই বাবে যি কোনো ছপোৱা পুথিৰ গুণ-দোষ বুজোঁতা পাঠক-পাঠিকা সকলে নিন্দা নকৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ ।

তাং— ১৪।১।১৯৬০ ইং

গ্ৰন্থকাৰ ॥

মহামহোপাধ্যায় ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৱিবল্লভ-দেৱৰ
জীৱন-চৰিতৰ দ্বিতীয়-সংস্কৰণ সম্পৰ্কে
অভিমত ।

অসম সংস্কৃত-বৰ্ডৰ সম্পাদক আৰু সংস্কৃত-বিশ্ব
পৰিষদৰ অসম-শাখাৰ অবৈতনিক অধ্যাপক
মাননীয় শ্ৰীযুত জীৱেশ্বৰ শৰ্ম্মা এম্, এ, বি, টি,
বেদান্ততীৰ্থ মহাশয়ৰ অভিমত ।

৮কামাখ্যাধামৰ সুপণ্ডিত শ্ৰীযুত কামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্যদেৱে বহু-দিন আগতে, সংস্কৃত-জগতৰ উজ্জলতমৰত্ন মহামহোপাধ্যায় ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ জীৱনচৰিত প্ৰকাশ কৰি নিজে ধন্ত হৈছে ; আৰু আমাৰ জাতীয় গৌৰৱো বঢ়াইছে । প্ৰথম সংস্কৰণৰ গ্ৰন্থবোৰ শেষ হৈ যোৱাত, বহুদিনে ভালমান দিনৰে পৰা এই গ্ৰন্থৰ অভাব অনুভৱ কৰি আহিছে । গতিকে এই উপাদেয় গ্ৰন্থৰ পৰিবৰ্দ্ধিত দ্বিতীয় সংস্কৰণ উলিয়াবলৈ মহামহোপাধ্যায়ৰ সুযোগ্য ছাত্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য-দেৱে কৰা চেষ্টা কেৱল প্ৰশংসনীয়ই নহয়, ই আমাৰ অসমীয়া বাইজৰ পক্ষে নিতান্ত আৱশ্যকীয় কামও ।

মহামহোপাধ্যায় ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পাণ্ডিত্য, কৱিত্ব আৰু সৰ্ব্বতো-মুখী প্ৰতিভাৰ হুবহু-চিত্ৰ অঙ্কণ কৰাত, গ্ৰন্থকাৰ বিশেষভাবে কৃত-কাৰ্য্য হোৱা বুলি তেখেতৰ গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰি চালে বুজা যায় । নতুন সংস্কৰণ মুদ্ৰিত হৈ উঠাৰ পিচত এই গ্ৰন্থৰ আদৰ বাঢ়িব ; আৰু বহুল প্ৰচাৰ হব বুলি আশা কৰোঁ ।

৩।১২।৫৯ ইং ।
গুৱাহাটী ।

শ্ৰীজীৱেশ্বৰ বেদান্ততীৰ্থ ।

গুৱাহাটীৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া ভাষাৰ
 লেক্চাৰাৰ, সুবিখ্যাত অসমীয়া-নাট্যকাৰ,
 আৰু অসম-সাহিত্য সভাৰ-সভাপতি শ্ৰীযুত
 অতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা এম্,এ,বি,এল,বি,টি
 ডাঙৰীয়াৰ অভিমত।

বহুত গুণীলোকক পাহৰি দৰে আমি “কামৰূপীয়া কালিদাস”
 মহামহোপাধ্যায় ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ কথা পাহৰি গৈছোঁ—ই নিশ্চয়
 জীয়া জাতিৰ লক্ষণ নহয়। সুখৰ বিষয় প্ৰায় দেৱ-কুৰি বহু
 আগতে পণ্ডিত প্ৰবৰ শ্ৰীযুত কামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্যদেৱে আচাৰ্য্য
 দেৱৰ জীৱন-চৰিত উলিয়াই আমাক মহামহোপাধ্যায়ৰ কথা জানিবলৈ
 সন্যোগ দিছিল। আনন্দৰ কথা সম্প্ৰতি সেই গ্ৰন্থৰ সংশোধিত
 ২য় সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰি তেখেতে পুনৰ আমাক সেই পুণ্যস্থলি
 শ্ৰদ্ধাৰে সোঁৱৰণ কৰাইছে।

আশাকৰোঁ “বৃন্তমঞ্জৰী”ৰ কৰিব গুণমুগ্ধ অসমীয়া বাইজে এই
 গ্ৰন্থৰ একোখনি হাতত লৈ গ্ৰন্থকাৰক উৎসাহ দিবলৈ হেলা ন কৰিব।

উজানবজাৰ।
 গুৱাহাটী।
 ৩।১২।৫৯ ইং।

শ্ৰীঅতুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শ্ৰেণীবোৰৰ সম্পাদক,
 অসমীয়া সাহিত্যিক, ডাক্তৰ শ্ৰীবিৰিঞ্চি কুমাৰ
 বৰুৱা এম্,এ, ডাঙৰীয়াৰ অভিমত।

যি সকল পণ্ডিতে সংস্কৃত ভাষা সাহিত্য চৰ্চ্চাৰ ঐতিহ্য অসমত
 যুগমীয়া কৰিলে, সেই সকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য
 কৰিবলৈ দেৱৰ নাম উল্লেখযোগ্য। কিন্তু পৰিতাপৰ বিষয় যে, এই
 বিঘাট্টি প্ৰতিভাবান্ পণ্ডিতৰ নাম আজি প্ৰায় বিস্মৃতিৰ পথত।
 এনে অৱস্থাত মহামহোপাধ্যায়ৰ জীৱন-চৰিত্ৰৰ নতুন সংস্কৰণ এটা
 প্ৰকাশ কৰি, পণ্ডিত শ্ৰীকামাখ্যা চৰণ ভট্টাচাৰ্য্য ব্যাকৰণ-শাস্ত্ৰীয়ে
 জাতীয় সংস্কৃতিৰ কল্যাণ সাধিলে! অসমৰ শিক্ষা আৰু সংস্কৃতিৰ
 এই পুনৰুত্থানৰ কালত ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ আদৰ্শই জাতিক নিশ্চয়
 অনুপ্ৰেৰণা যোগাব।

উজানবজাৰ।
 গুৱাহাটী।
 ১।১২।৫৯ ইং।

শ্ৰীবিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱা।

সূচী-পত্ৰ

বিষয়	পৃষ্ঠা	পৃষ্ঠা
১। বংশ-পৰিচয়	১	১
২। জন্ম আৰু লবাকাল	১৫	১৫
৩। সংস্কৃত শিক্ষা আৰু পৰিণয়	২০	২০
৪। উত্তৰ-গুৱাহাটীত অধ্যাপনা	২০	২০
৫। নগাঁৱত অধ্যাপনা	৩০	৩০
৬। আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰত অধ্যাপনা	৪০	৪০
৭। ভবলুখৰ ৬কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলত আৰু শুক্ৰেশ্বৰত অধ্যাপনা	৪০	৪০
৮। কৰিবল দেৱৰ তীৰ্থভ্ৰমণ	৪০	৪০
৯। ৬কামাখ্যাধামৰ টোলত	৪০	৪০
১০। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ আউনীআটী সত্ৰ বাহৰত	৪০	৪০
১১। নিজৰ ঘৰত (মৃত্যুলৈকে)	৪০	৪০
১২। নানান ঠাইত দেৱৰ যশস্থানত	৪০	৪০
১৩। ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ দানপত্ৰ	৪০	৪০
১৪। নৰিয়া আৰু মৃত্যু	৪০	৪০
১৫। শোক প্ৰকাশ	৪০	৪০
১৬। দেৱৰ কৃতিত্ব	৪০	৪০
১৭। দেৱৰ প্ৰত্নতত্ত্বানুবাগ	৪০	৪০

(ক) তামৰ ফলি সংৰক্ষণ আৰু পাঠোদ্ধাৰ ।

(খ) “কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি”ৰ ভ্ৰমণত যোগদান ।

বিষয়

পৃষ্ঠা

ওপৰৰি ।

১। ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবল দেৱৰ বিৰচিত “আচাৰ্য্য গীতি” আৰু দেৱে লিখা “বৃত্তমঞ্জৰী”ত দেৱৰ বংশ-পৰিচয়	১১৪
২। ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য বিৰচিত বিবিধ স্তৱ আৰু প্ৰবন্ধাদিৰ নিদৰ্শন ।	...
৩। বৃত্তমঞ্জৰীৰ পৰিচয় ।	...

। কীৰ্ত্তন

কাজ "তীৰ্ণি সোৱাণ" তালীচী ইচ্ছাৰীক গোৱাণসমূহ

৪৫৫

....

তালীচী-১০০০ ১০০০ ত "সিদ্ধান্ত" ১০০০

কাজ ১০০০ তালীচী গোৱাণসমূহ

...

....

। মালীচী ১০০০

....

....

। মালীচী ১০০০

ঐশীৰ্ষৰাচাৰ্য্য ।

—:০:—

১। বংশ পৰিচয় ।

“ব্রাহ্মণ্যধৰ্ম্মৰ কেন্দ্ৰ ঠাই কান্যকুজ-দেশত, শ্রীহীৰাচাৰ্য্য নামে এজন পণ্ডিত আছিল। খৃষ্টীয় ত্ৰয়োদশ-শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভত, তেওঁৰ ঔৰসত, মামল্লদেৱীৰ গৰ্ভত, প্ৰসিদ্ধ চিন্তামণি-মন্ত্ৰৰ উপাসক মহাকবি শ্রীহৰ্ষৰ জন্ম হৈছিল। এওঁ কালক্ৰমে কানীৰ অধিপতি জয়চন্দ্ৰৰ * (১) ৰাজসভাৰ প্ৰধান কৰি হৈছিল। * (২)। কোনো এসময়ত, বঙ্গদেশৰ ৰজা আদিশূৰে যজ্ঞৰ নিমিত্তে কান্যকুজৰ পৰা পাঁচজন ব্ৰাহ্মণ অনাইছিল। তেওঁলোকৰ মাজত শ্রীহৰ্ষ (৩) অন্যতম। এওঁৰ বংশত

* (১)—এওঁ কনৌজৰ শেন ৰজা জয়চাঁদ নাইবা জয়চন্দ্ৰ নহয়।

* (২)—সাহিত্যাচাৰ্য্য শ্রীযুত বেবতী কান্ত ভট্টাচাৰ্য্য বিৰচিত (প্ৰবন্ধকল্পলতিকা)।

* (৩)—মহাৰাজ আদিশূৰ কান্যকুজ হইতে যে ব্ৰাহ্মণ ব্ৰাহ্মণ আনয়ন কৰেন ইনি তাঁহাদেৱ অন্যতম। ইনি বঙ্গের মুখোপাধ্যায়

বিখ্যাত নরদ্বীপত বৈদিক সকলৰ শিৰোমণি, প্ৰবীণ দাৰ্শনিক আচার্য্য জয়ভাবতিৰ (৪) জন্ম হৈছিল। প্ৰেমাৱতাৰ, বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মপ্ৰৱৰ্ত্তক, শ্ৰীশ্ৰীচৈতন্যদেৱ এওঁৰ সতীৰ্থ আছিল। তঁৰ ভ্ৰমণৰ উপলক্ষে জয়ভাবতিই গোবান্ধৱ লগত প্ৰকৃতিৰ সুকলমণ্ডিত, চতুৰ্ভুজপ্ৰদ, শিৱ-ভূগৰ্ভৰ বিলাসভূমি, দেৱীক্ষেত্ৰ-কামৰূপত আহি, হাজোৰ হৰ্যগ্ৰীৱমাধৱ দেৱালয়ত উপস্থিত হৈছিল। কামৰূপত শুক্লযজুৰ্বেদীয় কাণ্ডশাখী ব্ৰাহ্মণৰ সংখ্যা বেছি সামবেদীয় ব্ৰাহ্মণৰ সংখ্যা তাকৰ। তাৰ পিচত সামবেদী আচার্য্য জয়ভাবতিয়ে তাত থকা অপুনৰ্ভৱকুণ্ডত, স্নান, সঙ্কৰ আদি বিপ্ৰকৃত্য সমাপন কৰি, হৰ্যগ্ৰীৱমাধৱ দৰ্শন কৰিবলৈ মণিকূট-পাহাৰত উঠিল। তেওঁ সেই ঠাইত ভাৰ্য্যাহীন

উপাধিদাৰী কুলীন ব্ৰাহ্মণগণেৰ পূৰ্বপুৰুষ। বোধ হয় ১০০০ বছৰ ইনি প্ৰাচুৰ্য্যত হইয়াছিল। ইনি “নৈবধচৰিত” নামে নানা গুণান্বিত রসযুক্ত মনোৰম-কাব্য ৰচনা কৰেন। এতদ্ব্যতীত গোড়োকা কুলপ্ৰশস্তি, অৰ্ণববৰ্ণনকাব্য, নবসাহসাস্ত্ৰচৰিত, খণ্ডনখণ্ডখাণ্ড, নান্য গ্ৰন্থ চতুৰ্ভুজ লিখিরাছেন। নৈবধচৰিত শ্ৰীহৰ্ষেৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট কাব্য ইহা। সংস্কৃত-সাহিত্যেৰ অমূল্য সম্পত্তি। আদিশূৰ বিক্ৰমপুৰে অন্তৰ্গত তদানীন্তন ৰাজধানী ৰামপাল নামক স্থানেই পুত্ৰোষ্ট্ৰ সম্পাদন কৰেন। এই যজ্ঞেই কান্যকুজ হইতে শ্ৰীহৰ্ষাদি সাগ্নিক ব্ৰাহ্মণ আনীত হইয়াছিল।

(চৰিতাভিধান)।

* (৫)—“মন্ত্ৰব্যাখ্যাকৃদাচার্য্যঃ” (অমৰকোষ)।

বেদমন্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতাক আচার্য্য বোলে।

গৃহত্যাগী, পঁজাঘৰত থকা, ভিক্ষাজীৱী, সবল, জৰাগ্ৰস্ত, মাধৱকন্দলী নামেৰে এজন ব্ৰাহ্মণৰ সাক্ষাৎ পালে। পুতেক মহেন্দ্ৰকন্দলীয়ে তেখেতৰ শুশ্ৰূষা কৰিছিল। আচার্য্য জয়ভাবতিই তেওঁক দেখা পাই পৰম সন্তুষ্ট হল। পিচত মাধৱকন্দলীয়ে তেওঁলোকৰ বাবে ঠাই ঠিক কৰি দিলত, জয়ভাবতিই যুগ-চৰ্ম্মত বহি শাস্ত্ৰীয় কথা পাতি অতি আনন্দেৰে নিশা কটালে। পিচদিনা ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্তত টোপনি এৰি প্ৰাতঃকৃত্য শেষ কৰি, পাপনাশক বৰাহকুণ্ডৰ বিমল-পানীত গা ধুলে; আৰু তেওঁ গোবান্ধৱ লগত বিধিমেতে মাধৱ-দৰ্শন কৰিলে। তাৰ পাচত তপস্যা কৰি ছয়োজনে এবছৰ কটালে।

এসময়ত আচার্য্য জয়ভাবতিই গাওঁবোৰ চাবলৈ সমুংসুক হৈ ইফালে সিফালে ফুৰোঁতে ফুৰোঁতে বৰখলা নামেৰে এখন গাঁৱত উপস্থিত হল; আৰু তাত ভূদেৱ নামে এজন সাগ্নিক ব্ৰাহ্মণক দেখা পালে। তেওঁ স্বাধ্যায়ৰত, নিবহঙ্কাৰ; আৰু আত্মজ্ঞ আছিল। শ্ৰুক, শ্ৰুৱ, চন্দ্ৰস, উলুখল, মুসল, কুশ আৰু প্ৰোক্ষণীপাত্ৰ প্ৰভৃতি যজ্ঞীয়-পাত্ৰ তেওঁৰ সৰ্বহ আছিল।

ভূদেৱে নিজৰ জীয়েক বাণীক কলাপ-ব্যাকৰণ পঢ়াইছিল। জয়ভাবতিই ঋষিকল্প; আৰু সত্যনিষ্ঠ তেওঁক নিত্যকৰ্ম্মৰ শেষত অভিবাদন কৰিলে। ভূদেৱেও প্ৰত্যভিবাদন আৰু কুশল প্ৰশ্ন কৰি, আসন আদিৰে সেইজনা ব্ৰহ্মবটীক যথা-শক্তি অতিথি সৎকাৰ কৰিলে। শিষ্যবৰ্গৰে সৈতে সাংক্ৰান্ত্য

সমাপন কৰাৰ পিচত তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ ভূদেৱে কয় যে,—যিজনে ততালিকে পাপ নাশ কৰে, যাৰ পৰা আত্মান আৰু মোক্ষলাভ কৰা যায়; আজি ভাগ্যবশতঃ সেই জ্ঞান সংসদ পালোঁ। “সতাং সন্তিঃ সঙ্গঃ কথমপি পুণ্যেন ভবতি। শৈলমালা পৰিবেষ্টিত, হিংস্ৰ বনৰীয়া জন্তু থকা, হাবি, নদী আৰু দুৰ্গম-বাট-বিশিষ্ট এই কামৰূপলৈ আপুনি কি আহিছে? আপোনাৰ বেদ, শাখা, সূত্ৰ, নাম, গোত্ৰ আৰু প্ৰৱৰ কি?

কাৰ বংশত আপোনাৰ জন্ম হৈছে, ইবোৰৰ উত্তৰ দান কৰি, মোৰ মনৰ সংশয় দূৰ কৰক। কাপোবেৰে বাছি থোৱা, বগা-শিলৰ পেড়াটোত, আপোনাৰ প্ৰিয়ৱস্তু কি আছে? আপুনি দয়া কৰি সেই আৰাৰ কথা কলে মই যথাসুখ পাম। অগ্নিহোত্ৰী ভূদেৱে এইবোৰ কথা সোধাত, বাটীয়া জয়ভাৰতিই আনন্দিতচিত্তে আনুপূৰ্বিক সমস্ত বৃত্তান্ত কব ধৰিলে। “মই তীৰ্থ-ভ্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছোঁ। মোৰ সামবেদ, কোথুমশাখা আৰু গোভিল গৃহসূত্ৰ। নাম জয়ভাৰতি আচাৰ্য্য। গোত্ৰ ভৰদ্বাজ। মহাকৰি শ্ৰীহৰ্ষৰ বংশত মোৰ জন্ম। শিলৰ পেড়াটোত লক্ষ্মীনাৰায়ণ, গোপালবিগ্ৰহ, আৰু তুলসী কাঠেৰে তৈয়াৰ কৰা এধাৰি জপৰ মালা আছে।” অভ্যাগতৰ পৰিচয় জানি এদিন ভূদেৱে নিজৰ কন্যা বাণীৰ বিবাহ দিবলৈ ছল কৰি জয়ভাৰতিক কলে,—বিপ্ৰবৰ! মই বৰ ছখীয়া। অতি কষ্টেৰে কাল কটাবলৈ ধৰিছোঁ। যদি

আপুনি অঙ্গীকাৰ কৰে, তেন্তে মই আপোনাৰ ওচৰত এটি বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিব খোজোঁ।। সবল-স্বভাৱ জয়ভাৰতিই ভূদেৱৰ ছবভিসন্ধি নেজানি, লক্ষ্মীনাৰায়ণ শিলাৰ বাজে আন ৰস্তু দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হল।

তেওঁৰ সহস্ৰব শুনি ভূদেৱে এই বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যে,— “হে ব্ৰাহ্মণোত্তম! আপুনি অনুগ্ৰহ কৰি মোৰ মাতৃহীনা কন্যাজনীৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিলে মই বৰ কৃতার্থ হম। অতি কষ্টেৰে কন্যাটিক ডাঙৰ দীঘল কৰিছোঁ। মোৰ ছহিতাজনী বিনয়িনী।” সত্যপাশৱদ্ধ আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিই ৰূপ, গুণ, বয়স, বিদ্যা, বংশ, স্বভাৱ আৰু সবলতা প্ৰভৃতি বিবয়ত, ভূদেৱৰ কন্যা বাণীক নিজৰ সদৃশা দেখি বৈবাহিক-সূত্ৰত আৱদ্ধ হল। প্ৰজাপতি-নিৰ্বন্ধত ছুটা প্ৰশস্ত-বংশৰ বৈবাহিক সম্বন্ধ যেন কামৰূপবাসীৰ গোবৰৰ কাৰণে হল।

জয়ভাৰতিই বিবাহৰ অগ্নিক আজীৱন বন্ধা কৰি, সেই বহ্নিত পুৱা আৰু গধূলি হোম কৰিছিল; আৰু তেওঁ থকা ঠাইত এটি পুখুৰী খন্দাইছিল। সেই পুখুৰীটোক আজিও তাত থকা মানুহবিলাকে “ডাঙৰ পুখুৰী” বুলি কয়। এদিন তেওঁ পুখুৰীটোৰ পূব ফালে বৰ ডাঙৰ এটা ভেকুলীয়ে এটা সাপ গিলিবলৈ ধৰা দেখা পালে; আৰু সেই ডোখৰ সিদ্ধ-ভূমি বুলি জানি, তেতিয়াই সেই ঠাইত এটি খুটিৰে চিন্ দি থলে। তাৰ পিচত তেওঁ তাত যথাবিধি এটি শিলাময় শিৱলিঙ্গ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। জয়ভাৰতিই সহধৰ্ম্মিণীৰে সৈতে

শুশ্ৰূষা, অভিবাদন, ভোজন, আৰু মিঠা-কথাৰে শহুৰে
পিতাকৰ দৰে সদায় সন্তুষ্ট ৰাখিছিল।

তাৰ পিচত জগতৰ সমস্ত পদাৰ্থকে খন্তেকীয়া জ্ঞান
সদায় দ্বৈতবহিত, পৰমাত্মা বিমুক্ত ধ্যান কৰি, ভূদেৱে ভূলোক
এৰি গোলোকলৈ গমন কৰিলে। তাৰ পিচত বাণীৰে সৈত
জয়ভাৰতিই নাগ্নিক-পদ্ধতিৰে ভূদেৱৰ অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়াকলা
সমাপন কৰিলে। পণ্ডিত-প্ৰৱৰ জয়ভাৰতিই পিতাকৰ শোক
কাতৰা নিজৰ পত্নী বাণীক আধ্যাত্মিক তত্ত্বৰ দ্বাৰা সাফল
দিলে। অগ্নি স্থাপন কৰি যি ডোখৰ ঠাইত, সহধৰ্মী
বাণীৰ লগত জয়ভাৰতিই বাস কৰিছিল, তেতিয়াৰ পৰা সেই
ঠাইখন “ব্ৰাহ্মণপল্লী” অৰ্থাৎ “বামুণপাৰা” নামে জনাজাত হ'ল।

পানী-অনা, ফুলতোলা, ঘৰ-চিকণোৱা; আৰু পণ্ডিত
পৰিচৰ্যা প্ৰভৃতি কাৰ্য্যাবলীৰ দ্বাৰা সতী বাণীয়ে এলাহ এৰি
স্বামীক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ ধৰিলে। জয়ভাৰতিয়েও অগ্নিহোত্ৰ
ভূদেৱৰ কন্যা বাণীক সদ্ধৰ্ম্ম শিক্ষাদান কৰি; আৰু
নিতৌ পুৰাণ, ইতিহাস আদি শুনাই চিত্তৰ বিকাশ কৰাইছিল।

যথাসময়ত ধাৰ্ম্মিক-দম্পতীৰ জন্মেজয় নামে এটি মুন
থকা পুত্ৰ উপজিল। যথাকালত জন্মেজয়ৰ উপনয়ন হোৱাৰ
আচাৰ্য্যে বিধিমেতে ব্ৰহ্মচাৰী জন্মেজয়ক শৌচ, সন্ন্যাস, স্বাধ্যায়
আৰু সন্ন্যাসৰ শিকালে। তাৰ পিচত আচাৰ্য্যৰ আজ্ঞা
জন্মেজয়ে পূৰ্ববোত্তমেৰে *(১) সৈতে কানীলৈ গল।

*(১)—৮দীবেশ্ববাচাৰ্য্য দেৱৰ ৰচিত “বৃন্তমঞ্জৰীৰ” ১ম স্কন্ধ

তাত ছয়োজনে জাবিড়-দেশীয় পণ্ডিত বিশ্বেশ্বৰ শাস্ত্ৰীৰ
ওচৰত বেদ, বেদাঙ্গ, তৰ্ক আৰু মহাভাষ্য প্ৰভৃতি পঢ়ি,
উভয়ে বালকৃষ্ণ-মন্ত্ৰত দীক্ষিত হৈছিল।

সেই সময়ত দিল্লীশ্বৰৰ নন্দাই স্বধৰ্ম্মপৰায়ণ পণ্ডিত লোক-
সকলক বৃত্তি দিবলৈ আহিলত, জয়ভাৰতিক হোম কৰি থকা
সময়ত দেখা পালে। দ্বিজ যদিও যৱনৰ পৰা ভূমিদান
লোৱাৰ বাবে পণ্ডিত নহয়, তথাপি লোকাপবাদক ভয় কৰি
তেওঁ দান লবলৈ স্বীকাৰ নকৰিলে। অগ্নি-ত্যাগতকৈ প্ৰাণ-
ত্যাগ শ্ৰেষ্ঠ বিবেচনা কৰি, শিৱালয়ত সোমাই নিবল,
পৰম-জ্যোতি ধ্যান কৰি, আচাৰ্য্য জয়ভাৰতিই যোগেৰে নশ্বৰ
ভৌতিক কলেৱৰ এৰিলে। ইঠাৎ এনেকুৱা গাৰ নোম শিঁয়ৰি
উঠা ঘটনা দেখি, শোক-কাতৰা বাণীয়ে মৃত পতিৰ পাদপদ্মত
প্ৰণিপাত কৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পিচত কোনো
মতে গুৰু-শোক দমাই সতী বাণীই পুৰোহিতৰ কথামতে
গৃহোক্ত কুণ্ডানলত যথাবিধি হোম কৰিছিল। সেই সময়ত

৮১০ শ্লোকত আছে যে,—উপনয়ন হোৱাৰ পিচত জন্মেজয়ে পিতৃ-
নিয়োগ হোৱাৰ কাৰণে, মাকৰ পৰা কলাপ-ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰি,
ভগীৰথৰ লগত কানীলৈ গৈ তাত মহাবাহুৰ পণ্ডিত বিশ্বেশ্বৰ শাস্ত্ৰীৰ
ওচৰত বেদ আৰু বেদাঙ্গ শিক্ষা কৰি “বেদবাগীশ” উপাধি পাইছিল।
উক্ত দেৱৰ ৰচিত “আচাৰ্য্য-গীতি প্ৰৱন্ধত” পূৰ্ববোত্তমৰ লগতে যোৱা
কথা আছে। “ভগীৰথ” পূৰ্ববোত্তমৰ নামান্তৰ নাইবা গুপ্তনাম হয়
নে নহয়, সেইটো ঠিক কৰা টান।

জন্মেজয় কিশোৰ । ছোৱালীজনীও জন্মৰ পৰাই ধৈৰ্য
এই কাৰণে বাণী সহমৃতা নহল । স্বামীৰ ঔদ্ধৰ্দ্দেহিক ব
আদি শেহ হোৱাত, বাদছাহৰ মন্ত্ৰীজনে ভূমিদান নব
বুলি বাণীক সুধিলে ।

“ওখ বৰ-গছৰ ওপৰত উঠি চাবিওফালে যিমান
দেখা যায় ; সিমান থিনি মাটি যদি দিয়ে তেন্তে দান নহ
এই কথা আশাৰ বাণীয়ে বাদছাহৰ মন্ত্ৰীক কলে ।
কথাত মন্ত্ৰী স্বীকৃত হৈ বাদছাহৰ মোহৰেৰে চিন দি, ক
আখৰেৰে লিখা এখন ভূমিদান পত্ৰ বাণীক প্ৰদান কৰিলে

মন্ত্ৰীজনে কলে যে,—যি জন মহাত্মাক ভূসম্পত্তি দিব
বাদছাহৰ আদেশ মতে মই ইয়ালৈ আহিছোঁ, সেই পণ্ডিত
প্ৰৱৰ হঠাৎ পৰলোকলৈ যোৱাৰ বাবে আপোনাক দিনে

বাণীয়ে নিজৰ পুতেক জন্মেজয়ক সম্পূৰ্ণ কলাপ-বাক
পঢ়াইছিল । জন্মেজয়ে কানীত গুৰুৰ পৰা “বেদবাগীশ”
আৰু পুৰুষোত্তমে “বিদ্যাবাগীশ” উপাধিৰে বিভূষিত হৈ ঘৰলৈ
আহিল ।

কোচবিহাৰৰ অধিপতি নবনাৰায়ণৰ আদেশ মতে পণ্ডিত
পুৰুষোত্তমে “বত্ৰমালা-বাকৰণ” ৰচনা কৰিছিল । বত্ৰমালা
বাকৰণ বিৰচিত হোৱাৰ পিচত বজাই ঘোষণা কৰাই দিয়া
যে, তেওঁৰ ৰাজ্যত বাস কৰা লোকবিলাকৰ ভিতৰত বত্ৰমালা
বাকৰণ প্ৰচলিত হব লাগে । তেতিয়াৰ পৰা অসমত
“কলাপ-বাকৰণ”ৰ পৰিৱৰ্ত্তে বত্ৰমালা-বাকৰণ প্ৰচলিত হল

এইটো নবনাৰায়ণ বজাৰ যুগমীয়া কীৰ্ত্তি ।

“চলচ্চিত্তং চলচ্চিত্তং চলজ্জীৱন-যৌৱনম্ ।

চলাচলমিদং সৰ্বং কীৰ্ত্তিৰ্যস্য স জীৱতি ॥” (ক)

বজাৰ লগতে পণ্ডিত-প্ৰৱৰ পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশো অস-
মীয়াৰ পূজ্য হৈ আছে ।

বেদবাগীশ আচাৰ্য্য জন্মেজয়ৰ পুত্ৰ গোপীবল্লভাচাৰ্য্য ।
এওঁ ব্ৰাহ্মণ-মণ্ডলীৰ অগ্ৰগণ্য, আহিতাগ্নি আৰু ধৃতিশীল
আছিল । কিছুদিনৰ পিচত তেওঁ বিদ্বৎসমাজত “বেদাগমাচাৰ্য্য”
উপাধি লাভ কৰে ।

বেদাগমাচাৰ্য্য গোপীবল্লভৰ পুত্ৰ “আচাৰ্য্য গৌৰন্ধন ।”
এওঁ গৌৰন্ধন-গিৰিধাৰী শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰণ-কমলৰ মকৰন্দত সদায়
আসক্ত আছিল ।

সজ্জন-সমিতিত এওঁ “বিদ্যানিবাস” উপাধিৰ দ্বাৰা
বিমণ্ডিত হৈছিল ; আৰু সৌম্যৰেখাৰ কদৰ্শসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ বৰ
প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল । পৰম-ধাৰ্ম্মিক, বিদ্যানুবাগী, কদৰ্শসিংহ
স্বৰ্গদেৱৰ “নৱবত্ৰ” নামে এখন পণ্ডিত-সভা আছিল । সেই
সভাত বহুত বিদ্বান্ থকা সত্ত্বেও বজাই সন্তুষ্ট চিত্তে পণ্ডিত-

(ক) চিত্তচঞ্চল, বিস্তৰচঞ্চল, জীৱন আৰু ডেকা কালো খন্তেকীয়া ।

এই সমস্ত পাৰ্থিৱ বস্তু অহা-যোৱা কৰি থাকে । এই পৃথিৱীত
যাৰ কীৰ্ত্তি আছে, সেইজন মানুহ মৰিও অমৰ হৈ থাকে । অৰ্থাৎ
সেই মৃত পুৰুষটোৰ কথা সকলে কৈ থাকে । এতেকে ওখমনা লোকে
এই পৃথিৱীত কীৰ্ত্তি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰা উচিত ।

মণ্ডলীৰ মানাস্পদ “ধৰ্ম্মাধ্যক্ষ” পদবী তেওঁক সন্মানে প্রদান কৰিছিল।

কদ্রসিংহ নৃপতি স্বৰ্গী হোৱাত, স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহ ৰাজ-পাটত উঠে। তাৰ পিচত আচাৰ্য্য-গোৱৰ্দ্ধনে সাতদিনৰ ভিতৰত, বেদান্তৰ বিচাৰ কৰি পণ্ডিত-মণ্ডলীক পৰাজয় কৰাৰ বাবে ৰজাই সবিশেষ সম্বৰ্দ্ধনা জনাই কালীৰ পৰা কিছুমান বস্তু অনাই তেওঁক উপহাৰ দিছিল। (খ)

পিচত ভট্টাচাৰ্য্য উপাধিৰে বিভূষিত কৰি, সভাসদ সকলৰ অধ্যক্ষ পাতিছিল। (গ)

বিদ্যানিবাস গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যৰ পাঁচজন পুত্ৰ আছিল। বাগীশ, ভূৱনেশ্বৰ, প্রাণনাথ, নবনাথ আৰু কৃষ্ণমিশ্ৰ। বিদ্যানিবাস গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যে শিৱসিংহ ৰজাৰ পৰা আঠঘৰীয়া গাওঁখন ব্ৰহ্মোত্তৰ কৰি লৈ বৰখলা গাঁৱৰ পৰা উঠি আহে।

আচাৰ্য্য প্রাণনাথ বেদাচাৰ্য্য-পৰায়ণ; আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপাসক আছিল। তেওঁ সভ্য-সমিতিত “আচাৰ্য্য চূড়ামণি”

(খ) ছপন কোণেশ্বৰদ্ব, পাটৰ উৰ্দ্ধীয়; বৰপটোৱা ছটা সোণৰ কুণ্ডল, সোণৰ এটি যজ্ঞোপবীত, সোণৰ গুণা থকা কাক-কাৰ্য্যবিধিৰ এটি কঙ্ক, ইত্যাদি। তেতিয়াৰ পৰা ৰজাৰ সম্মুখত বহিবলৈ বগা কন্দলাসন, আঠঘৰীয়া গাওঁ, দাস, দাসী, সোণ, কপ; আৰু বহুত সাক্ষী মাটি পাইছিল।

(গ) ৰাজসভাত থকা মাঠজন পণ্ডিতৰ নেতা “ভট্টাচাৰ্য্য।” এইটো সোণাৰাধিপতিসকলৰ ৰাজসভাৰ প্রথা আছিল।

উপাধি পাইছিল; আৰু স্বৰ্গদেৱ ৰাজেশ্বৰসিংহৰ শ্ৰেষ্ঠ সভাসদ আছিল। লক্ষ্মীসিংহ ৰজাই নীতি-বত্বাকৰ তেওঁক পাই নিজকে বৰ ধন্যাহ বুলি মানিছিল। আচাৰ্য্য-চূড়ামণিই ৰাজসভাত থকা সময়ত, বহু ব্ৰহ্মোত্তৰ ভূমি লাভ কৰে; আৰু তেওঁৰ স্ফটিকৰ নিচিনা নিৰ্মল গুণবানি চাৰিওফালে পৰিবাণ্ড হৈছিল। আচাৰ্য্য কৃষ্ণমিশ্ৰ আঠঘৰীয়াৰ সংসদী-সত্ৰৰ মহাজন আছিল। স্বৰ্গদেৱ লক্ষ্মীসিংহ ৰজাই তেওঁক ধৰ্ম্মোত্তৰ-ভূমি আৰু কিছুমান ভকত দিছিল।

আচাৰ্য্য-চূড়ামণি প্রাণনাথৰ পুত্ৰ ধনেশ্বৰাচাৰ্য্য। এওঁ বিবিধ-গুণেৰে অলঙ্কৃত আছিল আৰু নিগমাচাৰ্য্য উপাধি পাইছিল। এওঁৰ দিনত ভীষণ দেশ-বিপ্লৱ হোৱাত, তেওঁ-লোকৰ কৌলিক অগ্নিহোত্ৰ-ক্ৰিয়া লোপ পায়।

ধনেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঔবসত, বহুধৰা-দেৱীৰ উদবত, দামোদৰাচাৰ্য্যৰ জন্ম হয়। এওঁ বহুত সৎগুণশালী আৰু প্রাণায়ামনিষ্ঠ আছিল।

দামোদৰাচাৰ্য্যৰ ঔবসত, দময়ন্তী-দেৱীৰ গৰ্ভত, শিষ্টপ্ৰিয়, সচ্চৰিত্ৰ চতুৰ্ভূজাচাৰ্য্যৰ জন্ম হয়। সদাশয় চতুৰ্ভূজাচাৰ্য্যৰ ঔবসত, উমাপ্ৰিয়াৰ জঠবত, কেশৱাচাৰ্য্যই জন্ম লাভ কৰে। তেওঁ পণ্ডিত, সদাচাৰী; আৰু অতিশয় ভাগৱত-ভক্ত আছিল। এওঁৰ আন এটি নাম “আত্মাবাম”।

কামৰূপৰ অন্তৰ্গত নাগৰকুছি-গাঁৱত বশিষ্ঠ-গোত্ৰীয় ভৱদেৱ

নামে এজন বিখ্যাত পণ্ডিত আছিল। তেওঁ কোচবিহাৰ
ৰাজসভাত “বাচস্পতি” উপাধি লাভ কৰিছিল। তেওঁ
পুতেক “খগেশ্বৰ”। এওঁৰ ঔবসত বস্তাদেৱীৰ গৰ্ভত
“চন্দ্ৰপ্ৰভা” নামে এজনী সুলক্ষণা কন্যা জন্মে। সেই
ছোৱালীজনীৰ আন এটি নাম “দুৰ্গেশ্বৰী”। প্ৰজাপতি
নিৰ্বন্ধত কেশৱাচাৰ্য্যৰে-নৈতে চন্দ্ৰপ্ৰভাৰ শুভ-পৰিণয় হয়।

ইয়াৰ আগেয়ে লিখা হৈছে যে, বিদ্যানিবাস গৌৰৱনা-
চাৰ্য্যৰ এটি পুতেকৰ নাম “ভূৱনেশ্বৰ”। ভূৱনেশ্বৰৰ তনু
বাসুদেৱ ভৱবত্ত তৰ্কবাগীশ (১) এওঁৰ পুত্ৰ দেৱীদত্ত
দেৱীদত্তৰ পুতেক শ্ৰীদত্ত অধ্যাপক। শ্ৰীদত্তৰ পুত্ৰ ধৰ্মপাল
ধৰ্মপালৰ পুত্ৰ হয়গ্ৰীৱমাধৱ-দেৱালয়ৰ ভূতপূৰ্ব দলৈ
ঔনাবায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য।

* মহামহোপাধ্যায় ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবত্ত বিবচিত “বৃন্তমঞ্জৰীৰ
১ম স্তৱক”।

(১) ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ জ্ঞাতি ঔনাবায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈ মহাশয়ৰ
পৰা শুনা কথা,—

“স্বৰ্গদেৱ প্ৰমত্তসিংহৰ ৰাজত্বকালত, ঔবাসুদেৱ তৰ্কবাগীশে
ৰাজসভাত থকা পণ্ডিত-মণ্ডলীক শাস্ত্ৰীয়-বিচাৰত পৰাজয় কৰাৰ
বাবে বজাৰ পৰা “ভট্টাচাৰ্য্য” উপাধি, ব্ৰহ্মোত্তৰ মাটি, বন্দী,
বেটা প্ৰভৃতি পাইছিল।

কিন্তু মহামহোপাধ্যায় ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বৃন্তমঞ্জৰীৰ প্ৰথম স্তৱকত
লিখা আছে যে,—স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহৰ ৰাজত্বকালত গৌৰৱনাচাৰ্য্য
এইবিলাক পাইছিল।

বিদ্যানিবাস গৌৰৱনাচাৰ্য্যৰ এজন ভায়েক আছিল।
তেওঁৰ নাম অজ্ঞাত। উপাধি আছিল বিশাৰদ। বিশা-
ৰদৰ দুই পুত্ৰ। এজনৰ নাম কৰি-চূড়ামণি। কৰি-
চূড়ামণি উপাধি, নাম অজ্ঞাত। এৱেঁই হাজোৰ হয়গ্ৰীৱ-
মাধৱ দেৱালয়ৰ দলৈ হৈ, স্বৰ্গদেৱ লক্ষীসিংহ বজাৰ দিনত
দ্বিতীয় মাধৱ-বিগ্ৰহ অনাইছিল। আনজনৰ নাম সিদ্ধান্ত-
বাগীশ। আচল নাম জনা নাযায়। কৰি-চূড়ামণিৰ পুতেক
পাঁচজন। মাধৱাচাৰ্য্য, আগমাচাৰ্য্য (ক), কন্দৰ্প (খ), বামকৃষ্ণ
আৰু হৰেকৃষ্ণ। আগমাচাৰ্য্যটো উপাধি, নাম অজ্ঞাত।
মাধৱাচাৰ্য্যৰ পুত্ৰ নবনাথ। নবনাথৰ পুত্ৰ কালীনাথ
আচাৰ্য্যবত্ত। এওঁ প্ৰমত্তসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ “নৱবত্ত”সভাৰ
এজন প্ৰধান বত্ত আছিল।

(ক) তান্ত্ৰিক মহাপণ্ডিত আছিল।

(খ) মাধৱ দেৱালয়ৰ প্ৰতাপী দলৈ আছিল।

(গ) কৰি জয়দেৱ বিবচিত গীতগোৱিন্দত, আচাৰ্য্য গৌৰৱনাথ
নাম পোৱা যায়। এখেত তেওঁ হয় নে নহয়, সেইটো
প্ৰত্নতাত্ত্বিকৰ বিচাৰৰ তলতীয়া।

বংশাবলী (১)।

(বৃহত্তমপুৰীৰ ১ম স্তৱকত থকা)

মূল—আচাৰ্য্য জয়ভাবতি (পত্নী বাণী দেৱী)

|
আচাৰ্য্য জন্মেজয় বেদবাণীশ।|
গোৱৰ্দ্ধনাচাৰ্য্য বিদ্যানিবাস ভট্টাচাৰ্য্য|
আচাৰ্য্য চুড়ামণি প্ৰাণনাথচাৰ্য্য|
ধনেশ্বৰ নিগমাচাৰ্য্য। (পত্নী বসুন্ধৰা)|
দামোদৰাচাৰ্য্য। (পত্নী দময়ন্তী)|
চতুৰ্ভুজাচাৰ্য্য। (পত্নী উমাপ্ৰিয়া)|
পণ্ডিত ঔকেশৰাচাৰ্য্য (পত্নী চন্দ্ৰপ্ৰভা)|
মহামহোপাধ্যায় ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য
কৰিবত্ৰ।

বংশাবলী (২)

ঔনাৰায়ণচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য
ঘৰত থকা পুৰুষ-নাম
মূল—জয়ভাবতি।|
গোপীবল্লভ।|
গোৱৰ্দ্ধন।|
ধৰণীধৰ।|
বিদ্যানিবাস।|
প্ৰাণনাথ।|
ধনেশ্বৰ।|
চন্দ্ৰমোহন।|
হোমেশ্বৰ।|
কেশৰাচাৰ্য্য।|
ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য।

২। জল আৰু ল'ৰাকাল।

প্ৰকৃতিৰ পৰম-বৰ্ণীয় ধৰ্ম্মভূমি কামৰূপত * আঠঘৰীয়া এখন জনাজাত গাঁও। এই গাঁওখন বঙ্গিয়া বেল-ষ্টেশ্যনৰ পৰা ন মাইলমান আঁতৰত নৈৰ্ব্বাৰ্ত কোণত, যত্ৰাপাৰ বেল-ষ্টেশ্যনৰ পৰা পাঁচ মাইলমান দূৰৈত দক্ষিণ ফালে; আৰু নলবাৰী বেল ষ্টেশ্যনৰ পৰা সাত মাইলমান ব্যৱধানত অগ্নিকোণত অৱস্থিত। বঙ্গিয়াখন বৰ্ত্তমানে সৰু চহৰ হৈছে। বঙ্গিয়া নৈ বঙ্গিয়াৰ মাজেদি প্ৰবাহিত হৈ কুল কুল ধ্বনিৰে তীব্ৰ-ভূমিক মুখৰিত কৰি, বেকাবেকিকৈ ছ মাইলমান নিলগৰ পৰা আঠঘৰীয়াক নিজৰ আগমন বাতৰি জনাই ব্ৰহ্মপুত্ৰত

* ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈৰ আগত “আঠঘৰীয়া” শব্দৰ পৰা “আঠঘৰীয়া” নাম হোৱা বুলি কৈছিল।

দ্বিতীয়তঃ—কামৰূপৰ সুবিখ্যাত আঠঘৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ ভিতৰত আঠঘৰীয়াত এঘৰৰ নিবাস থকাৰ বাবে, কোনোৱে “আঠঘৰীয়া” নাম হৈছে বুলি কয়। তলত লিখা গাঁও কেইখনত আঠঘৰ ভট্টাচাৰ্য্য আছিল।

(১) আঠঘৰীয়া (২) মুৰাৰা (৩) শ্ৰীহাটী (৪) ধুবকুছি (৫) আজাৰা। এই গাঁওখন কামৰূপৰ উত্তৰফালে আৰু তাত ঔকালীনাথ নামে এজন তান্ত্ৰিক সাধক আছিল। (৬) পানীগাঁও (৭) বাৰেইগাঁও (৮) ছোৱালকুছি। ছোৱালকুছিৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ ঘৰ নিৰ্ব্বংশ হোৱা বুলি উক্ত দলৈয়ে কৈছিল।

পৰিছে গৈ। আঠঘৰীয়া গাওঁখনৰ আয়তন নিচেই স
নহয়। তাত চাৰি-পাঁচোটামান চুৰা আছে। আঠঘৰীয়া
পূব, পশ্চিম আৰু দক্ষিণে মুকলি পথাৰ। দক্ষিণ ফালে
পথাৰত দেৱ-দামোদৰ-ধাম স্থাপিত হৈছে। গাওঁখন
নোমাবলৈ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ফালে বাট আছে।

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰৰ নঙলাৰ ছয়ো-ফালত দুখন
নাহৰ কুলৰ গছ মন্দিৰাকাৰে বাঢ়ি পুষ্পিত-সময়ত, বাটকট
আচাৰ্য্য-বংশৰ যশস্বাক্ষৰ পৰিমল বিলাই দিয়ে। দৈ-
পানত আনন্ত মৌমাথিবোৰে নাহৰ-কুলৰ মৌ পান কৰিব
সময়ত, আনন্দত মতলীয়া হৈ আচাৰ্য্য-বংশৰ, বিশেষকৈ গছ
ছজুপি বোৱা ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ সদ্গুণাৱলী গুণ-গুণকৈ কীৰ্ত্তন
কৰি থাকে।*

বাৰীত থকা আম গছ মুকলিত হবৰ সময়ত, বসন্ত
ঋতুৰ দূত কুলি চবাই আহি কুউ কুউ ধ্বনিৰে পঞ্চমত তন
তুলি আচাৰ্য্য-বংশৰ অতীতৰ গুণকাহিনী ঘোষণা কৰে।
ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰৰ নঙলাৰ পৰা পূবফালে যোৱা বাটৰ
কাষত থকা এডাল আহত-গছত, এজুপি গুটিমালি কুলৰ
গছ, কেবা-পুৰুষৰ পৰা আজিলৈকে জীয়াই আছে।

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰৰ উত্তৰ-ফালে এটি লোকেলবাৰ্ডৰ
পুখুৰী আছে। পানীবোৰ বৰ ফটফটীয়া। পুখুৰীৰ পাৰবোৰ
ওখ। বাৰিষাত সময়ে সময়ে আশীবিধে আহি, পাৰত থকা

* বৰ্ত্তমানে নাহৰ-কুলৰ গছ ছজুপি মৰি গৈছে।

ইন্দুৰৰ গাতত আশ্ৰয় লয়। গাওঁখনত প্ৰায় এশঘৰমান
সামুন আৰু শূদ্ৰ অধিবাসী আছে।

১৭৭৩ শক, জ্যৈষ্ঠ মাহ, মঙ্গলবাৰ, বাতি। গৰমৰ কাৰণে
আঠঘৰীয়াৰ কিছুমান মানুহে গা জুৰ পেলাবলৈ কাঁথিতে
দাঁহৰ ধাৰি পাৰি, হাতত বিচনী লৈ বাগৰ দি আছে।
গৰমত মানুহ-বিলাকৰ টোপনিৰ চৃতি হেৰাইছে। কিছু সময়
বাগৰা-বাগৰি কৰি, বাতি বেছি হোৱা বাবে মানুহবিলাকে
ঘৰত শুলে গৈ। তাৰ পাচত গাওঁখন নিমাত-নিতাল হ'ল।

কিন্তু পণ্ডিত ঔকেশৰাচাৰ্য্যৰ ঘৰত তেতিয়াও কেবাজনো
দ্বী-পুৰুষ জাগি আছে। কাৰণ পণ্ডিতৰ সহধৰ্ম্মিণী আসন্ন-
প্ৰসৱা। পুত্ৰ মুখ চাবলৈ পণ্ডিত-দেৱ সমুৎসুক। জাত-
কৰ্ম্মৰ ৰস্তু গোটোৱা আছে। সময় বহি নাথাকে। কিছু
সময়ৰ পাচত এটি শুলক্ষণ পুত্ৰ-সন্তান ভূমিষ্ঠ হ'ল। ঘৰত
আয়তীসকলৰ শুভময় উৰলি পৰিল। পণ্ডিত-দেউ বৰ আনন্দিত
হ'ল। তাৰ পাচে ল'ৰাটিৰ জাতকৰ্ম্ম-সংস্কাৰ শেষ হৈ গ'ল।
কোনেনো জানিছিল যে, এই সদ্যোজাত ল'ৰাটিয়ে ভবিষ্যতে
অসম-মাতৃৰ মুখ উজ্জ্বল কৰিব।

যি হওক পণ্ডিত ঔকেশৰাচাৰ্য্য এজন সদাচাৰী, বিষয়-
বিষত অনাসক্ত, কেশৱৰ অৰ্চনাত সদায় বত, সবলচিতিয়া;
আৰু জিতেন্দ্ৰিয় পুৰুষ আছিল। তেওঁৰ আন এটি নাম
আছিল “আত্মাবাম”। তেওঁ এই নামটোৰ সাৰ্থকতা পাৰ্য্যমাণে

ৰাখিছিল। মানুহ ধাৰ্ম্মিক আৰু ভগবদ্ভক্ত হ'ব নোৱাৰে
কুল-গৌৰৱ পুত্ৰলাভ কৰিব নোৱাৰে। তদ্ব-জ্ঞানী, হ
আৰু মহাপুৰুষসকলৰ জীৱনী পঢ়িলত, এই বিষয়ৰ স
নাথাকে।

তেওঁৰ মৃত্তিকা-শৌচ আদি কৰাত বেছি সময় লাগিছিল
নিত্য, নৈমিত্তিক কাৰ্য্যকলাপৰ অঙ্গহানি সহ কৰিব নে
ৰিছিল। তেওঁ অগ্ৰায় ভাবে আনৰ অনিষ্ট কৰি, কেতিয়া
ধনোপাৰ্জন নকৰিছিল। পণ্ডিত ঔকেশৱাচাৰ্য্যে নিজৰ নি
নৈমিত্তিক কাৰ্য্যবিলাক যথাশক্তি বিধিমেতে কৰাৰ নিমি
ছাত্ৰক পঢ়ুৱাবলৈ সময় নাপাইছিল। মুঠতে তেওঁৰ জীৱ
এবছৰমান ছাত্ৰক পঢ়াইছিল। তেওঁ এনেকুৱা ভাগৱত-
আছিল যে, কি খবালি, কি বাৰিষা, কোনো ঠাইত ভাগ
পাঠৰ কথা শুনিবলৈ পোৱা মাত্ৰকে, ঘৰৰ কাজ কাটি
থৈয়ো, দুখকো দুখ নাভাবি অতি আগ্ৰহেৰে গৈছিল।

এনে কি দহ-বাৰ মাইলমান আঁতৰত হলেও আঙু
নকৰিছিল। * (ক) তেওঁ মনৰ জোখাই ভাৰ্গৱ

* (ক)—ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে জীৱনী-লেখকৰ আগত কৈছিল।

দেৱে তেওঁৰ পিতৃদেৱৰ বিনয়ে লেখকৰ আগত তলত
কথাটো কৈছিল,—

“এবাৰ ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পিতৃদেৱ পণ্ডিত ঔকেশৱাচা
কামাখ্যা তীৰ্থ-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তাৰ পাচত তে
কামাখ্যাধামত এবাতিও নাথাকি, ভগৱতীৰ দৰ্শন কৰি

কৰিছিল।* (খ) তেওঁৰ পত্নী চন্দ্ৰপ্ৰভা দেৱী স্মৃতিশক্তিশালিনী,
স্বামী-ভক্তিপৰায়ণা; আৰু পাক-কৰ্ম্মত নিপুণা আছিল।

পণ্ডিত ঔকেশৱাচাৰ্য্যে যথাকালত তেওঁৰ পুত্ৰটিৰ নাম-
কৰণ কৰিলে “ঔধীবেশ্বৰ”। লাহে লাহে পণ্ডিত-দম্পতীৰ;
আৰু ঘৰৰ আন আন মানুহবিলাকৰ, ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ মৰম
পাই ল'ৰাটি ডাঙৰ-দীঘল হবলৈ ধৰিলে।

সময়ে কাৰো অপেক্ষা নাৰাখে। চাওঁতে চাওঁতে পণ্ডিত
ঔকেশৱাচাৰ্য্যৰ তনয়ৰ বিদ্যাবস্তুৰ সময় উপস্থিত হ'ল। পাঁচ-
বছৰ বয়সত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বিদ্যাবস্তু হৈছিল। বিদ্যাবস্তু
হ'ল সঁচা, কিন্তু তেওঁৰ পঢ়াৰ সঁজুলি ক'ৰবাতো পৰি থাকে,
ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পঢ়াৰ ফালে মনেই নাই। সম-বয়ছীয়া
ল'ৰাবোৰৰ লগত সদায় ফুৰা-চকা, ধূলা-খেলা, বং-ধেমালি।
পণ্ডিত ঔকেশৱাচাৰ্য্যবো ল'ৰাটিৰ ওপৰত সুদৃষ্টিৰ অভাৱ।

কাৰণ তেওঁ নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম্ম-আদিত সদায় বত
আছিল। যি নহওক, ল'ৰা-ছোৱালীৰ ওপৰত সদায় চোকা-
দৃষ্টি নাৰাখিলে সন্তান সঙ্গদোষত কুপথগামী হৈ চিৰজীৱন
পিতৃ-মাতৃৰ শূল-তুল্য হয়।

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যক পোন্ধৰ-বোল বছৰ-বয়সলৈকে বং-
ধেমালি আৰু ছুটালিয়ে এৰা নিদিলে। সন্তান ছুট, শিষ্ট
হোৱাৰ কেৱল জন্মান্তৰেই কাৰণ নহয়। সুশিক্ষা, কুশিক্ষা,
গৈছিল। তাৰ কাৰণ পৰ্ব্বতৰ ওপৰত মল-মূত্ৰ-ত্যাগ কৰা নিষেধ।”

* (খ)—“ভাৰ্য্যাং মনোবমাং দেহি মনোবৃত্ত্যাহুসাৰিণীম্।” (চণ্ডী)।

সুসঙ্গ, কুসঙ্গ আৰু নামাজিক-বন্ধনৰ শিথিলতাৰ কাৰণে ল'ৰা-ছোৱালী ভাল-বেয়া হয়। দোষ আৰু গুণবোৰ সংসৰ্গৰ পৰা জন্মে। * (১) ল'ৰা-ছোৱালী ভাল-বেয়া হোৱাৰ কেবাটিও কাৰণ আছে। প্রথমতঃ বাপেক, মাক নাইবা আন অভিভাৱক পাৰ্থ্যমাণে আদৰ্শ হ'ব লাগে। দ্বিতীয়তঃ গাৰ্হনীয় নাইবা চহকৰা পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাতো ল'ৰা-ছোৱালী ভাল-বেয়া হ'ব পাৰে। যিহওক ঔকেশৰাচাৰ্য্যে নিজে শিক্ষা দিয়াত প্ৰতিবন্ধকতাৰ কাৰণে ল'ৰাটিক নাগৰকুছিৰ মাতামহৰ ঘৰত ৰাখিলে।

৩। সংস্কৃত-শিক্ষা আৰু পৰিণয়।

নাগৰকুছি গাওঁখন আঠঘৰীয়াৰ পৰা প্ৰায় দুমাইলমান আঁতৰত অৱস্থিত। এই নাগৰকুছিতে ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ মোমায়েকৰ ঘৰ। দেউৰ মাতামহ-বংশ মৈথিল ব্ৰাহ্মণ। তেওঁৰ মাতামহৰ পূৰ্বপুৰুষ কোন, কেতিয়া, কি কাৰণে তালৈ আহি বাস কৰিছিল, সেই বিষয়ৰ কোনো প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ মাতুল-বংশত পুৰুষানুক্রমে

* (১)—“সংসৰ্গজা দোষগুণা ভবন্তি।”

কেৱাজনো পণ্ডিত হৈছিল। * (১) ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে প্ৰায় বাক-বছৰ বয়সত, মোমায়েকৰ (২) ঘৰত থাকি, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ মাতামহ ঔৰামদেৱ উপাধ্যায়ৰ ওচৰত সংস্কৃত-শিক্ষা আৰম্ভ কৰিছিল। দেউৰ খুৰাতি মোমায়েকৰ নাম ঔৰমাকান্ত উপাধ্যায়। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে তেতিয়া সংস্কৃত-শিক্ষাত মন দিয়া নাছিল। তেওঁ ৰং-ধেমালি কৰি সময় কটাইছিল। সতীৰ্থ; আৰু সহপাঠীসকলে পাঠ পঢ়িবলৈ ধৰিলে, তেওঁ প্ৰায়ে বিছনাত বাগৰ দি, পাঠ্যবিষয়বোৰ শুনি থাকে। কিন্তু তেওঁৰ মেধাশক্তি অসাধাৰণ আছিল। পাঠ্যবিষয়বোৰ এবাৰ মাথোন কাণত সোমালে, মস্তিষ্কত শিলৰ ৰেখাৰ দৰে স্থায়ী হৈছিল।

ঔৰামদেৱ উপাধ্যায়ৰ সংস্কৃত পঢ়াশালিখন বহুদিনীয়া পুৰণি। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে পঢ়া সময়ত টোলৰ ছাত্ৰ

* (১)—বৰ্ত্তমানে দেউৰ মাতুল-বংশীয় শ্ৰীৰমণীকান্ত দেৱশৰ্ম্মা বেদ-ব্যাকৰণায়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰী ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য সংস্কৃত-বিদ্যালয়ৰ এজন অধ্যাপক।

* (২)—আৰাংমুৰৰ কন্দৰ্প দেৱশৰ্ম্মাৰ পৰা শুনা কথা;—

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ নিজৰ মোমায়েকৰ নাম ঔৰমাকান্ত উপাধ্যায়। মাতামহৰ নাম ঔৰামদেৱ উপাধ্যায়। এওঁলোক চৈধ্য-পোন্ধৰ পুৰুষৰ পৰা যথাক্ৰমে পণ্ডিত। ঔৰমাকান্ত উপাধ্যায় বহুমাল্য-ব্যাকৰণ, শ্বুতি, নীমাংসা, ছায় আৰু জ্যোতিষশাস্ত্ৰত অদ্বিতীয় পণ্ডিত আছিল। তদুপৰি তেওঁ এজন তেজস্বী, নীৰোগ; আৰু বৰ মানৱবৃত্তলোক আছিল। এওঁলোকৰ পূৰ্বপুৰুষ “কৰিচন্দ্ৰ কৰিৰত্নে” বিদেশত পাণি-নীয় ব্যাকৰণ পঢ়ি আহিছিল। এওঁৰ আন এটি উপাধি হৈছে—“কৰিৰাজ চক্ৰবৰ্ত্তী।” এই উপাধিটো কোচবিহাৰত পাইছিল।

সংখ্যা প্রায় চৈধ্য-পোন্ধৰজনমান আছিল। দেউৰ লগত তেওঁ
লোকৰ পুৰোহিতৰ ল'ৰা ঔবৰিনাথ শৰ্ম্মায়ে তাত থাকি
পঢ়িছিল। পঢ়ুওৱা সময়ত ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে প্রায়ে বিছনাত
বাগৰ দি থকাৰ নিমিত্তে, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠমাতামহ
ঔবামদেৱ উপাধ্যায়; আৰু খুৰাতি মোমায়েক ঔবমাকান্ত
উপাধ্যায়ে সময়ে-সময়ে দেউৰ ওপৰত বেজাৰ পাইছিল।
আন আন ছাত্ৰবিলাকৰ পাঠ পঢ়া শেহ হ'লত, দেৱে কেতি
য়াবা সুবিধামতে পাঠ লৈছিল। ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ স্মৃতি,
মেধা; আৰু প্ৰতিভা অদ্ভুত আছিল। কেতিয়াবা মাতামহ
নাইবা মোমায়েক ঘৰত নেথাকিলে, তেৱেঁই ওজা ছাত্ৰ হৈ,
আন আন ছাত্ৰ বিলাকক সুন্দৰকৈ পঢ়াইছিল। তাৰ পিচত
তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ মাতামহ আৰু খুৰাতি মোমায়েক আহি ছাত্ৰ-
সকলক পাঠ পঢ়িবলৈ ক'লে, ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে পঢ়ুৱাইছে
বুলি কয়। সেই বয়সতে দেউৰ প্ৰতিভা, সংস্কৃত-শ্লোক
বচনাৰ প্ৰতি ধাউতি আৰু অধ্যাপনাৰ পৰিচয় পাই তেওঁ-
লোক দুয়োজন আচৰিত; আৰু আনন্দিত হৈছিল।

ঔশত্ৰুনাথ উপাধ্যায় ঔবমাকান্ত উপাধ্যায়ৰ দাপিণ্ডা ডাঙৰ
ভায়েক। ঔশত্ৰুনাথ উপাধ্যায়ে বহুমালা-ব্যাকৰণ আৰু ভাগৱত
ভালকৈ জানিছিল। ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে মোমায়েকৰ ঘৰত থকা
সময়ত, সোণকুটিয়াৰ সহপাঠী বহুনাথে এদিন তেওঁক বহুমালাৰ
এটি কঁাকিৰ অৰ্ধ সোধাত, ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে এবাতি ভাবিও উত্তৰ
দিবলৈ নোৱাৰি মনৰ দুখত কোচবিহাৰলৈ গুচি গৈছিল। তাৰ

মোমায়েকৰ ঘৰত থকাসময়ত, ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে প্রায়
গছত-উঠা, বাটকৰা মানুহৰ পৰা বস্তু কাঢ়ি-অনা; আৰু বৰশী
দি মাছ-ধৰা, প্ৰভৃতি কাজত বত আছিল। কোনো মানুহক
দাঁহ আৰু বেতৰ কাম কৰা দেখিলত, তেওঁ ততালিকে সেই
কামটো শিকিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল; আৰু কাম কৰি থকা
মানুহবিলাকক নিৰ্ভয়চিত্তে কৈছিল যে,— “তোমালোকেহে
পৰা জানোঁ, মই নোৱাৰোঁ নে?” সকলো বিষয়তে
আগ-বাঢ়ি যোৱা স্বভাৱটো তেওঁৰ আছিল।

দেৱে মোমায়েকৰ ঘৰত চাৰি-পাঁচ বছৰমান থাকি;
বহুমালা-ব্যাকৰণ, অমৰ-কোশ; আৰু হিতোপদেশ প্ৰভৃতি
পঢ়িছিল। তাৰ পিচত তেওঁৰ তেজ-গ্ৰহণী হোৱাৰ কাৰণে
ঘৰলৈ আহি ছমাহমান ৰোগ ভোগ কৰিছিল; আৰু সেই
অসুস্থ-অৱস্থাতে বহুমালা প্ৰভৃতি কেইখনমান সংস্কৃত-গ্ৰন্থ
তুলাপতীয়া কাকতত নকল কৰি লিখিছিল।

কটপোহাৰ ঔগৌৰীদত্ত শৰ্ম্মা কৰিৰাজৰ চিকিৎসাত,
তেজ-গ্ৰহণীৰ পৰা দেৱে আৰোগ্য লাভ কৰিছিল; আৰু উক্ত
কৰিৰাজৰ অনুৰোধত কৃতজ্ঞতাৰ চিন্ধৱৰূপে নিদান প্ৰভৃতি

পিচত তেওঁ তাতে পঢ়ি আহি ঔবমাকান্তৰ পঢ়াশালিখন বৰ্ণনা
কৰি, এটি চক্ৰবৰ্ত্ত শ্লোক এঘণ্টাৰ ভিতৰতে বঢ়িছিল। ঔশত্ৰুনাথে
ভাগৱতৰ নকল সমাপ্ত কৰি লিখি শ্লোক বঢ়িবলৈ অসমৰ্থ বুলি
কোৱাত, ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে বাৰটা শ্লোক বচনা কৰি দিছিল।
তিনিটা ডাঙৰ ছন্দেৰে, আৰু নটা সৰু ছন্দেৰে।

কেইখনমান কৰিবাজী গ্ৰন্থ ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে মূলপুথি নকল কৰি তেওঁক লিখি দিছিল।

গ্ৰন্থকেইখন নকল কৰি দিয়াৰ ফলত, নিদানৰ বচন স্মৃতিমান; আৰু মেধাৱী ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ প্ৰায় কই হৈছিল। গ্ৰন্থীৰ পৰা মুক্ত হোৱাৰ পিচত ঘৰত দুমাহমান থাকি, লবমা-গাৱঁৰ ঔধৰ্ম্মপাল উপাধ্যায়ৰ ওচৰত তিনিমান পাঁচোতেই ঔধৰ্ম্মপাল উপাধ্যায় স্বৰ্গত হৈছিল।

দেউৰ তেজগ্ৰন্থীৰ মাজতে, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ-মাতামহৰ তামাতুলালয়ত থাকোঁতেই পিতাকৰো ভৱলীলা শেহ হৈছিল। লবমাত পঢ়া সময়ত ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যও সেই সহাধ্যায়ী আছিল।

যেতিয়া বাথাব নিবাসী ঔবাসুদেৱ উপাধ্যায় গুৱাকুছি টোলৰ অধ্যাপক আছিল, তেতিয়া ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে তাইগৈ এবছৰমান বত্ৰমালা-ব্যাকৰণ আৰু বাদাৰ্থ পঢ়িছিল। এই সময়ৰ পৰা অধ্যয়নৰ লগে লগে দেউৰ সংস্কৃত-সাহিত্য অনুসন্ধিৎসা; আৰু বিচাৰ কৰা শক্তিৰ বিকাশ হবলৈ ধৰিলে। উক্ত পণ্ডিতৰে সৈতে পাঠ্যৱিষয়ত, ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে মাজে-সময়ে তৰ্কাতৰ্কি আৰু শাস্ত্ৰীয় বিচাৰ হৈছিল বুলি শুনিছোঁ।

টোলখন গুৱাকুছি-নিবাসী, ভূঞেশ্বৰ-দেবালয়ৰ দৌৰা ঔবাধানাথ শৰ্ম্মাই নিজা-খবচেৰে পাতিছিল; আৰু পঢ়া-শালিখন প্ৰায় চাৰি-পাঁচ বছৰমান জীয়াই আছিল। পণ্ডিতজনৰ

ওচৰত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে বাদাৰ্থাদি পঢ়াত সন্তুষ্ট নহৈ, কোচবিহাৰলৈ (১) গৈ খাগৰাবাৰীৰ ঔসিদ্ধনাথ বিদ্যা-বাগীশ মহাশয়ৰ চতুপ্পাঠীত দুমাহমান থাকিবলৈ নোপাওঁতেই ভৱাক্ৰান্ত হ'ল। আনফালে শ্ৰীশ্ৰীঔসৰস্বতী-পূজাৰ দিন ওচৰ চাপিবলৈ ধৰিলে। পূজা উপলক্ষে স্থানীয় ভদ্ৰলোক-সকলক চিঠিৰে নিমন্ত্ৰণ কৰিব লাগিব।

ঔকালীনাথ (২) নামেৰে এজন ছাত্ৰৰ ওপৰত চিঠি লিখাৰ ভাৰ পৰিল, কিন্তু তেওঁৰ নিমন্ত্ৰণী শ্লোক ৰচনা কৰাৰ শক্তি নিচেই তাকৰ। উপায় নাপাই ঔকালীনাথে শ্লোক ৰচনা কৰাৰ সঁজুলি ছন্দোগ্ৰন্থ আৰু অমৰকোশ সম্মুখত লৈ শ্লোক-ৰচনাত প্ৰবৃত্ত হ'ল। কিন্তু ৰচনা হৃদয়-গ্ৰাহী নহল। “শুকং কাৰ্থং তিষ্ঠত্যগ্ৰে” যেন হ'ল। “নীৰস-তৰুৰয়ং পুৰতো ভাতি” এনেকুৱা শ্ৰুতিমধুৰ নহ'ল।

সৰস্বতী পূজা উপলক্ষে ৰচিত নিমন্ত্ৰণী-শ্লোক সৰ্বদা-সুন্দৰ নোহোৱা বুলি শুনি, অধ্যাপক ঔসিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ

(১) দেউ কোচবিহাৰত থকা-সময়ত এদিন বাতি সপোনত “নীল-সৰস্বতী”ৰ (তাৰাদেৱীৰ) বীজমন্ত্ৰ লাভ কৰিছিল। সেই যপলক্ষ মন্ত্ৰটো ঔসিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশৰ হতুৱাই সংস্কাৰ কৰাই লয়। সেই মন্ত্ৰ পোৱাৰ পিচৰ পৰাই ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বিদ্যা, বুদ্ধি, স্মৃতি, মেধা, প্ৰতিভা, কৱিত্ব আৰু বিচাৰ কৰা শক্তি উত্তৰোত্তৰ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

(এই কথাখিনি ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা শুনিছোঁ)।

(২) ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে মোৰ আগত উক্ত নামটো কোৱা মনত পৰে।

মহাশয়ে তেখেতৰ প্ৰিয়তম ছাত্ৰ, জ্বৰহোৱা, শয্যাশায়ী ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যক বচনা কৰিবলৈ আদেশ দিলে। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে গুৰুৰ আজ্ঞা উল্লঙ্ঘন কৰিবলৈ নোৱাৰি, সেই কপাৰস্থাতেই অতিশীঘ্ৰে সংস্কৃত-শ্লোকৰে সুললিত নিমন্ত্ৰণী চিঠিখন বচনা কৰি দিলত গুৰু আৰু ছাত্ৰবৃন্দ অবাক হ'ল।

তাৰ পিচত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ জ্বৰ নেৰাৰ কাৰণে ঘৰলৈ উলটি আহিবলৈ বাধ্য হ'ল। বিদ্যালভৰ উৎকট আশা মৰিমূৰ হৈ গ'ল। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ গুৰুগৃহত অধ্যয়নৰ এইটোৱে শেহছোৱা। ঘৰলৈ অহাৰ কিছুমান দিনৰ পিচত তেওঁৰ জ্বৰ গুচিল। তাৰ পিচত দেৱে কিছুমান দিন ঘৰতে থাকিল।

ইয়াৰ মাজতে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠেতি অগ্ৰজ ঔজয়দেৱ আচাৰ্য্যে নগ্ৰীপেৰীয়া ঔমহীনাথ গোস্বামীৰ কনিষ্ঠ। কন্যাক ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ নিমিত্তে মনোনীত কৰি বিবাহৰ যো-জা কৰিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰজাপতি-নিৰ্ৱন্ধত একৈশ-বাইশ বছৰমান-বয়সত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ বিবাহ-সূত্ৰত আৱদ্ধ হ'ল।* কন্যাজনীৰ

* কুলবিল-সত্ৰৰ ঔপদ্রকান্ত গোস্বামী কৱিৰাজৰ পৰা শুনা কথা—“দেৱৰ বিবাহৰ দিনা বিবাহ-মণ্ডপত কিছুমান টোলবছাত্ৰে সংস্কৃতৰে বাদ্যবাদ কৰিলত, দেৱে হোম আৰু কুশণ্ডিকা শেহ হৈ যোৱাৰ পিচত, নিমাত হৈ থাকিব নোৱাৰি বিবাহ-মণ্ডপত থকা ভদ্ৰলোক সকলৰ বাধা নেমানি ছাত্ৰৰে সৈতে তৰ্ক-যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিছিল।

বয়স দহবছৰমান। বিবাহ কৰোৱাৰ পিচৰ পৰাই দেউক বৈয়িক-চিন্তাই লগ পালে। কাৰণ তেওঁ পিতৃঋণগ্ৰস্ত। কিভাবে পৈতৃক ঋণ পৰিশোধ কৰিবলৈ পাৰিব, সেইটোৱে তেখেতৰ চিন্তাৰ বিষয় হ'ল।

৪। উত্তৰ-গুৱাহাটীত অধ্যাপনা।

দেৱে বিবাহ কৰোৱাৰ পিচত, জীৱিকা-নিৰ্বাহৰ নিমিত্তে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈছিল। তাত স্থানীয় ন-গোঁসাইৰ ঘৰত, জটধৰ গোস্বামী প্ৰভৃতি ভদ্ৰলোকসকলে এখন সংস্কৃতটোল স্থাপন কৰি তেওঁক ৰাখিছিল। (ক) সেই পঢ়াশালিত তিনিবছৰমান থকাৰ পিচত, ছাত্ৰাভাৱৰ কাৰণে টোলখন ভাগিলত, দেউ নগাঁৱলৈ গৈছিল।

(ক) উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ঔত্ৰিপুৰেশ্বৰ গোস্বামীৰ পৰা শুনা কথা :— প্ৰায় চৌবিশ-পঁচিশ বছৰমান বয়সত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-দেৱে জীৱিকা-নিৰ্বাহৰ বাবে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ যোৱাত, স্থানীয় ভদ্ৰলোকসকলে দেউক এখন সংস্কৃত-টোল পাতি দিয়ে। গুৱাহাটীৰ লোকেৰাৰোৰ্ডে টোলত দৈনিক অলপ সাহায্য দিছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বৰ্ত্তমান বালিকা-বিদ্যালয়ৰ ঠাইত টোলখন স্থাপিত হৈছিল। তেতিয়া আগদনাৰ ঔমধুৰানাথ অধ্যাপক প্ৰভৃতি দেউৰ ছাত্ৰ আছিল।

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ঔদীবেশ্বৰ গোস্বামী তহশীলদাৰ মহান যেতিয়া হাজোত আছিল; তেতিয়া দেৱে কোচবিহাৰৰ পৰা জব-গ্ৰস্ত হৈ আহি ভালেমান দিন যবতে আছিল। তেওঁ পিচত এদিন ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে দেউক হাজোত থকা ঔদীবেশ্বৰ গোস্বামীৰ ওচৰলৈ লৈ গৈ, দেউ এজন পণ্ডিত বুলি পৰিচয় কৰাই দিয়ে। উক্ত গোস্বামী জন যদিও বিশেষ সংস্কৃতজ্ঞ নাছিল, তথাপি ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ কথা নোৱাৰে দেউক সিদিনা তেওঁৰ হাজোৰ বাঁহাত বাখি, ঔদীবেশ্বৰ চৌধাৰী লগত পৰামৰ্শ কৰি, বাতি হাজোৰ বহুত শ্ৰোতাৰ নম্বৰ ঔদীবেশ্বৰ গোস্বামীৰ হাতেৰে লিখা সাঁচিপতীয়া “চৌদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ দিলত, তেওঁ অতি সুন্দৰ ব্যাখ্যা কৰিছিল।

দেউ উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰ আগেয়ে দাহুদীয়াৰ অধ্যাপক তাত টোল পাতিছিল; আৰু সেই টোলখনত গুৱাহাটীৰ লোকে বোৰ্ডে মাহে ছটকাৰৈ সাহায্য দিছিল। তেওঁ তাত ছবছৰ আছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ন-গোঁসাইসকলৰ ঔদীবেশ্বৰ-পূজা কৰা দাহুদীয়াৰ পণ্ডিত-দেউৰ টোল আছিল। ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-দেৱে দাহুদীয়াৰ অধ্যাপকৰ মাজে-সময়ে শাস্ত্ৰীয় তৰ্কাদি হৈছিল।

ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে তালৈ যোৱাৰ কিছুমান দিনৰ পিচত দাহুদীয়াৰ অধ্যাপক ঘৰলৈ গ'ল। লোকে লোকে বোৰ্ডে পৰা দাহুদীয়াৰ অধ্যাপকে মাসিক সাহায্য পোৱা ছটকা বোধ কৰে। ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে পাইছিল।

ব্যাখ্যা ভাল হোৱাৰ বাবে শ্ৰোতৃবৰ্গ সন্তুষ্ট হৈছিল; আৰু দেউক চণ্ডী-ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে নগদ ছটকা, এখন ধূতি আৰু এখন চেলেঙ দিছিল। তাৰ পিচত ঔদীবেশ্বৰ গোস্বামীই দেউক তেওঁৰ উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ নিজৰ ঘৰলৈ অনাই এখন সংস্কৃত-টোল পাতি দিছিল।

তেতিয়া সেই টোলত পাতিদৰং মৌজাৰ অন্তৰ্গত নগাঁৱৰ ঔদীবেশ্বৰ শৰ্মা, বঙালগাঁৱৰ ঔদীবেশ্বৰ শৰ্মা; আৰু হেলেচাৰ ঔদীবেশ্বৰ দলৈ প্ৰভৃতিই পঢ়িছিল। পাঠ্য-বিষয় আছিল বহুমালা-ব্যাকৰণ, অমৰকোশ আৰু হিতোপদেশ আদি।

দেউৰ বয়স তেতিয়া চৌবিশ-পঁচিশ বছৰমান হ'ব। ঔদীবেশ্বৰ গোস্বামীই দেউক অধ্যাপনাৰ বাবে খোৰাক দিছিল; আৰু দেৱেও মাজে-সময়ে তাত পাঠ, স্বস্ত্যয়ন আদি কৰিছিল।

স্থানীয় ভদ্রলোকসকলৰ পৰা মানিক নিৰ্দিষ্ট বেতন পাইছিল নে নাই সেইটো অজ্ঞাত। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ শ্ৰীগোৱিন্দেশ্বৰ

সোণকুটিয়াৰ গোবী অধ্যাপকৰ উত্তৰ-গুৱাহাটীত বহুত যজমান আছিল। যজমানবিলাকৰ কাৰ্য্যোপলক্ষে গোবী অধ্যাপক প্ৰায় উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ অহা-যোৱা কৰিত, ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সৈতে মাজে-সময়ে কৰ্মকাণ্ড আদিৰ বিষয়ে বাদানুবাদ হৈছিল।

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ নন্দৰাম গাওঁ বুঢ়াই দান কৰি দিয়া মাটিত, বৰ্তমানে গৰমুৰৰ গোস্বামিদেৱে এখন সত্ৰ স্থাপন কৰিছে। সেই সত্ৰৰ ঠাইত ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সপৰিবাৰে বাঁহা কৰি আছিল। উক্ত গোস্বামিদেৱে কয় যে,—“দেউ তাত সাত-আঠ বছৰমান আছিল।”

গোস্বামী মৌজাদাবৰ পৰা শুনিছে। যে,—“দেউ ছুইবাৰ উত্তৰ-গুৱাহাটীত আছিল, প্ৰথমবাৰ তিনিবছৰমান; আৰু দ্বিতীয়বাৰ ডেৰ বছৰমান।”*

* উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ নন্দবাম গাওঁবুঢ়াৰ পৰা শুনা কথা :—

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৬জটাদৰ গোস্বামীয়ে নিজৰ পুতেক বিনাকৰ সাক্ষৰ-শিক্ষাৰ বাবে, লব্ধৰ ৬নদাশিৰ অধ্যাপকক তিনি বছৰমান বাধিছিল উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বৰ্তমান মজলীয়া ইংৰাজী স্কুল; আৰু নিম্ন-প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ ঠাইতে উক্ত গোস্বামী মহাশয়ে এখন টোল পাতিছিল। টোল পাতি দিয়া ঠাইত, তেওঁৰ নিজা মাটিও অলপ আছিল। পঢ়াশালিখনত মুঠতে দহ-বাৰ জন মান ছাত্ৰ হৈছিল। তাৰ পিচত ছাত্ৰৰ অত্যাধিক টোলখন ভগাত, ৬নদাশিৰ অধ্যাপক ঘৰলৈ গল। এইটো প্ৰায় প্ৰকাশ-বছৰমান আগৰ কথা।

তাৰ পিচত উক্ত গোস্বামীয়ে ঔষধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যক ঘৰৰ পৰা অনাই উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বৰ্তমান ইংৰাজী মজলীয়া স্কুল, আৰু নিম্ন-প্ৰাইমাৰীৰ ঠাইত * এখন সংস্কৃত-টোল পাতি দিয়ে। তেতিয়া দেউৰ বয়স প্ৰায় পঁচিশ-ছাৰিশ বছৰ। পঢ়াশালিত কুৰিজনমান ছাত্ৰ হৈছিল। টোলখন চাৰি বছৰমান জীয়াই আছিল। ৬জটাদৰ গোস্বামীৰ চেষ্টাত দেৱে গুৱাহাটীৰ লোকেলবোৰ্ডৰ পৰা মাহে পঁচিশ টকা পাইছিল। দেৱে তাত থকাত, মানুহ বুজি নিমন্ত্ৰণ বাধিছিল। কোনোবাই পাঠ-পূজা উপলক্ষে নিমন্ত্ৰণ কৰিলেও প্ৰায় যাবলৈ হুজুজিছিল। কিছুমান দিনৰ পিচত এটি এটিকৈ ছাত্ৰ নাইকিয়া হ'লত, টোলখন ভাগিল।

দেৱে প্ৰথমতে তাত এবছৰমান অকলশৰীয়াকৈ থাকি, তাৰ পিচত সপৰিবাৰে আছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ মালভোগ পিৱাদাৰ

১৮৮২ খৃষ্টাব্দত গুৱাহাটীৰ চৰকাৰী উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয়ত, সুবিখ্যাত অসমীয়া ঔপন্যাসিক, ৬বৰ্জনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই দেউক পোনপ্ৰথমে দেখা পায়। তেতিয়া ঢাকা জিলাৰ বিক্ৰমপুৰ পৰগণাৰ ৬নৱকুমাৰ তৰ্কপঞ্চানন মহাশয় কলিজিয়েট স্কুলৰ হেড-পণ্ডিত আছিল। তেওঁ এজন বিখ্যাত বৈয়াকৰণ। এদিন তৰ্কপঞ্চানন মহাশয়ে সৈতে দেৱে সংস্কৃত-ভাষাৰে অনৰ্গল আলাপ কৰি গুচি যোৱাত, ৬বৰ্জনীকান্ত বৰদলৈয়ে তৰ্কপঞ্চানন মহাশয়ক দেউৰ বিষয়ে সোধাত, হেড-পণ্ডিত মহাশয়ে কৈছিল যে, “আমাৰ পূজ্যপাদ দেউ ব্যাকৰণ আৰু ছন্দঃশাস্ত্ৰত অশেষ ব্যুৎপত্তিশালী।” তেতিয়া তেখেতৰ বয়স আনুমানিক তেইশ-চৌবিশ বছৰ।

উক্ত বৰদলৈ মহাশয়ে কৈছিল যে,—“তেতিয়া ঔষধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে শুক্ৰেশ্বৰ দেৱালয়ত কিছুমান দিন অধ্যাপনা নকৰি আছিল। তাৰ পিচত উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ৬বৰ্জনীকান্ত গোস্বামীই পতা সংস্কৃত-টোলৰ অধ্যাপক হৈছিল। তেতিয়া তেওঁ সপৰিবাৰে তাত আছিল। ৬বৰ্জনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই মাজে-সময়ে উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ মোমায়েকৰ ঘৰলৈ যোৱাৰ সময়ত দেউৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিছিল।

ছুবিধা মাটি ত্ৰিশ টকাৰে কিনি নিজাকৈ ঘৰ বান্ধিছিল। মাটি-ডোখৰ নন্দবাম গাওঁবুঢ়াৰ নামে কিনা হৈছিল। মাটি কিনাৰ বাবে দেৱে কুৰি টকা; আৰু গাওঁবুঢ়াই চল্লিশ টকা দিছিল।

বৰদলৈ ডাঙৰীয়াৰ ভালকৈ মনত আছিল যে, “দেৱে সেই সময়ত দুধ-দাঁত নসৰা দু-তিনি বছৰীয়া নিজৰ ডাঙৰ জীয়েক সবস্বতীক সংস্কৃত শ্লোক শিকাইছিল; আৰু সবস্বতীয়েও আধাকুটাকৈ সংস্কৃত খণ্ডবাক্য কিছুমান আওবাইছিল। যেনে,— “অয়ং ছাগঃ” কবলৈ কলে “অঅং থাগঃ”, “ইদং পুস্তকম্” কবলৈ দিলত “ইলং পুতকম্”, “অয়ং নদঃ” বুলিবলৈ কলে “অঅং নলঃ” এনেকুৱাকৈ মাতিছিল। উক্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াৰ আগত দেৱে কেতিয়াবা সবস্বতীৰ হতুৱাই শ্লোকো আবৃত্তি কৰাইছিল। এইবোৰ কথা আনুমানিক ১৮৮৬ খৃষ্টাব্দৰ।

৬বৰ্জনীকান্ত বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই ১৮৮২ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১৮৮৫ খৃষ্টাব্দলৈ দেউক উত্তৰ-গুৱাহাটীত থকা দেখিছিল; আৰু তেখেতে কোৱামতে দেউ তাত পাঁচ-বছৰমান আছিল। এবাৰ বৰদলৈ ডাঙৰীয়াই কলিকতাৰ পৰা আহি মোমায়েকৰ

হেলেচা নিবাসী উমানন্দ দেৱালয়ৰ ভূতপূৰ্ণ দলৈ ৬পুষ্পচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা শুনা কথা,—

৬পুষ্পচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য কুৰি-একৈশ বছৰমান বয়সত, উত্তৰ-গুৱাহাটীত নিজাকৈ বাহা সাজি, দেউৰ ওচৰত ডেব-বছৰমান বঘুবংশ, কুমাৰসন্তৰ, শকুন্তলা, উত্তৰবাম চৰিত আৰু নলোদয় প্ৰভৃতি পঢ়িছিল। তেওঁ পঢ়াসময়ত দেউ উত্তৰ-গুৱাহাটীত অকলশৰীয়াকৈ আছিল। উক্ত দলৈ মহাশয়ে কৈছিল যে, দেৱে প্ৰথমতে আউনীআটী সত্ৰ আৰু দক্ষিণপাট-সত্ৰত অধ্যাপনা কৰিছিল। তাৰ পাচে উত্তৰ-গুৱাহাটীত আছিল।

ঘনলৈ যোৱাত, ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হবৰ সময়ত একেখন-নাৱতে বৰদলৈৰ মোমায়েক আৰু ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱো আছিল।

নাৱখনত বৰদলৈৰে সৈতে দেউৰ আলাপ-প্ৰসঙ্গত, দেৱে বৰদলৈক সুধিলে যে,— বাপা কোৱাচোন? মতা গুৱনি নে মাইকী গুৱনী? বৰদলৈয়ে ততালিকে কলে যে,— দেউ মাইকী গুৱনী। তেওঁৰ উত্তৰ শুনি দেৱে কলে,—নহয় বাপা, মাইকীতকৈ মতা ৱেছি গুৱনি। চোৱাচোন বাক বলধতকৈ গাই গৰু বেছি গুৱনী নে? ম’ৰা চৰাইৰ ভিতৰত, মতাটোতকৈ মাইকী-জনী বেছি গুৱনী নে? কেতিয়াও নহয়। এনেকুৱা কথা শুনি বৰদলৈৰ মোমায়েকে লাহেকৈ মাত লগাই দেউক কলে, দেউ, তাৰ লগতনো আপুনি এইবোৰ কি কথা পাতিলে। যি হওক আকৌ ১৮৯০ খৃষ্টাব্দত বৰদলৈ ডাঙৰীয়া উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ যোৱাত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য তাত নাছিল।

গুৱাহাটীৰ লোকেলবৰ্ডৰ পৰা দেৱে মাহে ত্ৰিশ টকাকৈ পাইছিল। এবাৰ বোৰ্ডৰ তৰফৰ পৰা গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল স্কুলৰ পণ্ডিত ৬নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিজ্ঞানভূষণ মহাশয়ে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈ, দেউৰ ছাত্ৰ ৬পুষ্প চন্দ্ৰ আৰু মধুনাথ প্ৰভৃতিৰ পৰীক্ষা লৈছিল। সেই বাচনিক পৰীক্ষাত, ৬পুষ্প চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে পাছ কৰাৰ বাবে বোৰ্ডৰ পৰা পুথি পুৰস্কাৰ পাইছিল।

দেৱে কোচবিহাৰত ৬সিদ্ধনাথ বিজ্ঞানাগীশ মহাশয়ৰ পৰা “কৰিবত্ৰ” উপাধি পাইছিল বুলি উক্ত দলৈজনে কৈছিল।

ঔদ্যৈশ্বৰ্য্য চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈয়ে কৈছিল যে,— “ইয়া
অভাৱত উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ টোলখন ভগাত, দেউৰ নাম
নগাঁৱৰ পৰা যায় বাহাছৰ ঔগুণাভিৰাম বৰুৱা, নন্দেশ্বৰ
আৰু ভদ্ৰকান্ত দাবোগা প্ৰভৃতিয়ে দেউলৈ চিঠি লিখি নগাঁৱ
নিয়াইছিল।” *

কুলবিনমত্ৰৰ ঔপদ্যৈশ্বৰ্য্য গোস্বামী কৰিবাজৰ পৰা শুনা কৰা
দেউ বেতিয়া উত্তৰ-গুৱাহাটীত থাকি অধ্যাপনা কৰিছিল, তেতিয়া
উক্ত কৰিবাজ মহাশয়ে উত্তৰ-গুৱাহাটীত আছিল। তেতিয়া
উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ ঔদ্যৈশ্বৰ্য্য গোস্বামীৰ ঘৰত সংস্কৃত টোল আছিল
দেয়ে গুৱাহাটীৰ লোকেসবোৰৰ পৰা মাহে ত্ৰিশ টকা পাইছিল
মাজে-সময়ে কৰিবাজ মহাশয়ে মৈতে দেউৰ আলাপ হৈছিল
এদিন দেৱে কৰিবাজ মহাশয়ক “বৰজোবা লক্ষীবিলাস”ৰ
বচি দিছিল। যথা,—

“উক্ত লক্ষীবিলাসন্ত নাৰদেণ মহাৱনা।

(১) বদস্থানে বদসিন্দুৰং (২) চন্দ্ৰসংজ্ঞেতু বৌপ্যকম্ ॥

ধৃতুৰে স্বৰ্গদেৱং বৰলক্ষীবিলাসকঃ স্মৃতঃ ॥

(১) পাবা (২) কৰ্পূৰ।

৫। নগাঁৱত অধ্যাপনা।

উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ টোলখন ছাত্ৰৰ অভাৱত ভগাত, দেউ-
নগাঁৱলৈ যায়। তেতিয়া তাত নগাঁৱৰ বেভিনিউ চিৰস্তাৰ
ঔনন্দীনাথ বৰুৱা, ঔবমাকান্ত খাওন্দ কাননগু, ঔচিকোৰাম
মহাপেশ, জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ঔশিৱদেৱ গোস্বামী প্ৰভৃতিৰ চেষ্টাবে
এখন সংস্কৃত-টোল স্থাপিত হয়। ঔনন্দী নাথ বৰুৱা আৰু
যায় বাহাছৰ ঔগুণাভিৰাম বৰুৱা টোলখনৰ সম্পাদক হৈছিল।
দেউৰ বেতন হ’ল মাহে কুৰি টকা। তাৰ বাজেও কেতিয়াবা
ভাগৱত আদি পাঠ কৰি কিছু পাইছিল।

তেতিয়া জখলাবন্ধা সত্ৰৰ জয়কৃষ্ণ গোস্বামী, কুৰাবাহী
সত্ৰৰ অধ্যাপক অনুৰাগ শৰ্মা, কুৰাবাহীৰ ডেকাজনা গোস্বামী
হৰিমিশ্ৰ, বয়ুনাথ গোস্বামী, চাকচন্দ্ৰ গোস্বামী, নগাঁৱৰ ভেৰ-
ভেৰীৰ হলধৰ গোস্বামী প্ৰভৃতি ছাত্ৰবৰ্গ টোলখনত ভৰ্তি
হৈছিল। শেহত ছাত্ৰ সংখ্যা কুৰি-পঁচিশজনমান হৈছিল।
টোলখন দুই-তিনি বছৰমান চলি থকাৰ পাচত, ইংৰাজী-
শিক্ষাৰ প্ৰভাৱত, এটি এটিকৈ ছাত্ৰ অদৃশ্য হ’লত টোলখন
ভাগিল।

যি হওক ইকালে নগাঁও গভৰ্ণমেণ্ট হাইস্কুলৰ হেডপণ্ডিত
পদ্মহাঁস গোস্বামীৰ মৃত্যু হ’ল। আনকালে সংস্কৃত-টোলখন
ভগাত, দেৱেও ধৈৰ্য্য ধৰি আছিল। তাৰ পাচত দেৱে

দৈৱবশতঃ হাইস্কুলৰ হেড্‌পণ্ডিতৰ কামটো পালে। দৰমহা
মাহে ত্ৰিশ টকা।

তেতিয়া হাইস্কুলত ঔধাৰণ চন্দ্ৰ গুপ্ত মহাশয় প্ৰধান-শিক্ষক
আছিল। দেৱে মুঠতে ছমাহমান কাম কৰিলে। কাৰণ
যথাসময়ত স্কুললৈ যোৱাত মাজে-সময়ে তেওঁৰ পলম হৈছিল।
সেইবাবে প্ৰধান-শিক্ষকে বেজাৰ পোৱাত, দেৱে ভবিষ্যতৰ
কথা নেভাবি কামটো ইস্তফা দিলে।

দেৱে নগাঁৱত থকাত, প্ৰথমতে বহুবংশাদি কাৰ্য্যৰ টকা-
বোৰ ভাল মতে বুজিব নোৱাৰিছিল। তাৰ কাৰণ টকা-
বোৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ আছে। তাৰ পিচত এদিন
বাতি বিষয়-মনেৰে শুই থাকোঁতে এটি সমাজিক দেখিলে।

“সপোনটো এনেকুৱা,—তেওঁ এখন অচিনাকি ঠাইলৈ
গৈ, এটি মনোমোহা বিতোপন প্ৰাসাদ দেখা পালে। তাৰ
পিচত প্ৰাসাদটোত সোমাবলৈ যাওঁতে ছোৱামুখত এজন
বগা, ওখ, হাতত দণ্ড থকা, দিৱ্যপুৰুষৰ লগত তেওঁৰ
সাক্ষাৎ হ’ল। তেওঁক দেখি দেউ বিমোহিত পৰিলত, সেই তেজস্বী
পুৰুষজনে তেওঁৰ হাতত থকা দণ্ডেৰে দেউৰ ব্ৰহ্মৰত্নৰ কাষত
কোৰ মাৰি “কিয় নুবুজা বুজ” এই আবাৰ কথা কৈ, দেউক
আন এটি খোঁটালীলৈ যাবলৈ ইঙ্গিত কৰাত, দেৱে গৈ দেখিলে
যে—সেই খোঁটালীটোত কিছুমান লিখি থোৱা পাত পৰি
আছে। দেৱে সেই পাতবোৰ ততাতৈয়াকৈ চাই জানিলে

যে সেইবোৰ পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পাত। তেওঁ পঢ়ি বুজিবলৈ
চেষ্টা কৰিলত মাৰ পালে।

সেই ঘটনাৰ কিছুমান দিনৰ পিচত দেৱে অনুসন্ধান লৈ
পাণিনীয় সিকান্ত-কৌমুদী ব্যাকৰণ বোম্বাইৰ পৰা অনাই, নিজে
বহু কৰি পঢ়িবলৈ ধৰিলে; আৰু সেই সপোনটো দেখাৰ পিচৰ
পৰা তেওঁ কাৰ্য্যশাস্ত্ৰৰ টকা বুজিব পৰা হ’ল। তেতিয়াৰ পৰাই
ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে একান্তমনে পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ চৰ্চ্চাত
আসক্ত হৈছিল। দেৱে ঔকামাখ্যাধামৰ সংস্কৃত-টোলত থকাত,
মুখত কোব-মৰা চিন্ এটা কেবাজনকো দেখুৱাইছিল। দেউৰ উক্ত
সপোনৰ কথাবোৰ শুনি কিছুমান মানুহে উপলজ্জাও কৰিছিল।

দেউৰ উক্ত সমাজিক-প্ৰসঙ্গত এটি ঘটনাৰ নিগূঢ় সম্বন্ধ
আছে। কথাটো তলত লিখা হ’ল,—দেৱে ছাত্ৰাৱস্থাত
কোচবিহাৰত থকা সময়ৰ পৰা বিদ্যা আৰু কৰিৱ লাভৰ
নিমিত্তে দৈনিক পাৰ্থিৱ-শিৱপূজা কৰিছিল। তেখেতে সমা-
জিকত দেখা পুৰুষজন স্বয়ং বিদ্যা আৰু জ্ঞানদাতা ভক্তৰ
ভগবান্ আশুতোষ। শাস্ত্ৰত উক্ত আছে যে, “বিদ্যাৰ্থী
গিৰীশং ভজেৎ।” অৰ্থাৎ ছাত্ৰে শিৱৰ আৰাধনা কৰিব।*

কিন্তু আজিকালি বৈজ্ঞানিক-যুগৰ নব্যশিক্ষিত বহু বিদ্বান্
লোকে, এইবোৰ সনাতন-পন্থীয়া ব্ৰাহ্মণ-পণ্ডিতৰ “গাজাখুৰী”
কথা বুলি ইতিকিং কৰে।

*—সুপ্ৰসিদ্ধ পাণিনিমুনিই দেৱাদিদেৱ মহাদেৱৰ উপাসনা কৰি
অসম্ভাৱণ বৈয়াকৰণ হৈছিল।

যেতিয়া নগাঁৱত কলাজবৰুৱা বিকট বাক্সে বহুত গাঁও জনশূন্য কৰিছিল, ঠিক সেই সময়ৰ কিছুদিন আগতে তেঁও নগাঁৱত আছিল। এদিন বাতি তেওঁ এটি সপোন দেখিছিল যে,—“এটি ভীষণ কলাবৰণীয়া বাক্সসমূহিয়ে তাৰ দেশপ্ৰানী কৰালবদনখন মেলি, দেশখন গিলিবলৈ উপক্ৰম কৰিবলৈ ধৰিছে।” দেৱে সেই সমাজিকটো দেখি ছশ্চিন্তাত বিমোহ হৈছিল। বাস্তৱতে সপোনটো দেখাৰ কেইমাহমান পিচৰ পৰা কলাজৰে কালমূৰ্ত্তি ধৰি, নগাওঁ জিলাৰ এমূৰৰ পৰা আনমূৰলৈ বহুগাওঁ জনশূন্য কৰি, বনৰীয়া হিংস্ৰ জন্তুবোৰৰ বাবে বাহ্ সাজিছিল।

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ নগাঁৱত থকা সময়ত, মহাৰাষ্ট্ৰদেশৰ বিখ্যাত বিদ্বান বমাবাই তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ সহোদৰ পণ্ডিতৰ শ্ৰীনিবাস শাস্ত্ৰীৰে সৈতে দেশভ্ৰমণ-উপলক্ষে গুৱাহাটীলৈ আহিছিল।

বমাবাইৰ শ্ৰীমন্তাগৰত পুৰাণখন সম্পূৰ্ণ কণ্ঠস্থ আছিল; আৰু অতি-সুৱলকৈ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিছিল। তেওঁ সংস্কৃত-সমস্যা-পূৰণ-বিষয়তো নিপুণ আছিল বুলি শুনিছোঁ। গুৱাহাটীৰ সনাতন-ধৰ্ম্মসভাৰ কাষত শ্ৰীযুত মাধৱচন্দ্ৰ গোস্বামী মুক্তিৱাৰৰ যিটো বাহ্ আছে, সেই ঠাইডোখৰত তাৰ আগতে ভূতপূৰ্ব একষ্ট্ৰা-এছিষ্টেণ্ট কমিশ্যনাৰ ঔমাধৱ চন্দ্ৰ বৰদলৈৰ অস্থায়ী বাহ্ আছিল। সেই বাহত প্ৰায় এমাহমান অগ্ৰ-জেৰে সৈতে বমাবাই আছিল। তাৰ পিচত এদিন গুৱাহাটীৰ

বঙলুৱা-ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলত বমাবাইক সন্মিলন কৰিবলৈ এখন ডাঙৰ সভা বহিছিল।

বমাবাই গুৱাহাটীলৈ অহা সম্পৰ্কে, মই এদিন গুৱাহাটীৰ বায়বাহাজ্ৰ ঔকালীচৰণ সেন উকিল মহাশয়ক সোধাত তেওঁ কলে যে,—যেতিয়া বমাবাই গুৱাহাটীলৈ আহিছিল, তেতিয়া তেওঁ হাইস্কুলৰ ছাত্ৰ। সেই সময়ত দেউৰে সৈতে তেওঁৰ কোনো সংশ্ৰৱ নাছিল। গুৱাহাটীৰ বঙলুৱা-ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলত সভা হোৱাৰ কথাটো মাথোন তেওঁৰ মনত আছে। কিন্তু দেউৰে সৈতে বমাবাইৰ সমস্যা-পূৰণ; আৰু দেউক “কৰিবহু” উপাধি দিয়া সন্দেহে উকিল মহাশয়ে একো নাজানে বুলি মোক কৈছিল।

গুৱাহাটীলৈ বমাবাই অহা সম্পৰ্কে মই আনৰ পৰা এই-দৰে শুনিছোঁ যে,—“বমাবাই গুৱাহাটীলৈ অহা সময়ত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ নগাঁৱত। সেইসময়ত গুৱাহাটীৰ নৰ্মাল-স্কুলত ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিদ্যভূষণ দেউৰ প্ৰায় সমকক্ষ আছিল।

সভাত বমাবায়ে ঔনাৰায়ণ চন্দ্ৰৰ পাণ্ডিত্য আদিৰ পৰিচয় পাই তেওঁক “বিদ্যভূষণ” উপাধি দিছিল। যি হওক উক্ত কথাবোৰ অনুসন্ধিৎসু পাঠক-পাঠিকা বিনাকৰ বিচাৰ সাপেক্ষ। কাৰণ যি সকল সদাশয় লোকৰ পৰা দেউৰ জীৱনীৰ সঁজুলি সংগৃহীত হৈছে, তেওঁলোকৰ পৰা শুনা কথাবোৰৰ প্ৰায় সামঞ্জস্য নাই।

পণ্ডিত ৩হেমচন্দ্র গোস্বামী ডাঙৰীয়াই কৈছিল যে,—
“নগাঁৱত দেউৰে সৈতে বমাবাইৰ সমস্তা-পূৰণ দিয়াদিয়ি
হৈছিল। বমাবায়ে দেউক “কৰিবত্ৰ” উপাধি দিয়াৰ কথা
কব নোৱাৰে। * (ক)

যি হওক গুৱাহাটীত বমাবাইৰ পাণ্ডিত্য আৰু কৰিতাদিৰ
প্ৰকাশ হোৱাত, বায়বাহাছৰ ৩গুণাভিৰাম বৰুৱা আৰু
জখলাবন্ধা সত্ৰৰ পণ্ডিত ৩পদ্মহাঁস গোস্বামী প্ৰভৃতিয়ে বমা-
বাইক নিমন্ত্ৰণ কৰি নগাঁৱলৈ নিয়াই ছমাহমান বাখিছিল;
আৰু সভা পাতি ভাগৱত ব্যাখ্যাৰ দিহাও কৰাইছিল।

দেউৰ ছাত্ৰ জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ৩জয়কৃষ্ণ গোস্বামীই
কৈছিল যে,—“ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে নগাঁৱৰ বাজছৱা সংস্কৃত
টোলখনৰ অধ্যাপক হৈ থকাৰ সময়ত, পণ্ডিতা বমাবাইৰে
সৈতে সংস্কৃত সমস্তা-পূৰণ দিয়াদিয়ি হৈছিল। কোনোবাদিন
দেৱে জয়লাভ কৰে, কোনোবাদিন বা বমাবাইৰ জয় হয়।

সমস্তাৰ শ্লোকবোৰ পালে পাঠক-মণ্ডলীৰ হৰ্ষ হলহেঁতেন।
কিন্তু সেইবোৰ কালৰ গৰ্ভত লীন। কেৱল মাথোন দুই

* (ক) অসম মাতৃৰ সুযোগ্য সন্তান ৩আনন্দ ৰাম ঢেঁকীয়াল
ফুকনৰ কছা পদ্মৱতীৰ পৰা শুনা কথা,—

“নগাঁৱৰ জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ৩পদ্মহাঁস গোস্বামী আৰু বায় বাহাছৰ
৩গুণাভিৰাম বৰুৱা প্ৰভৃতি ভদ্ৰলোকে গুৱাহাটীৰ পৰা বমাবাইক
নগাঁৱলৈ নিয়াইছিল। ৩পদ্মহাঁস গোস্বামীই বমাবাইক আগবঢ়াই
নিবলৈ বহালৈ আহিছিল।

পংক্তি মোৰ মনত আছে। (খ) সেই সময়ত নগাঁৱত
দীনবন্ধু তৰ্কালঙ্কাৰ আছিল। বোৰ কৰোঁ তেৱেঁ সমস্তা-
পূৰণ-বিবৰত মধ্যস্থ হৈছিল।

যি হওক পণ্ডিতা বমাবাই নগাঁৱৰ পৰা যাবলৈ খোজাত,
স্থানীয় ভদ্ৰলোকসকলে বৰদ্বনি আদায় কৰি প্ৰায় তিনি শ
মান টকা দিছিল। তাৰ পাচত বমাবাই নগাঁৱৰ পৰা তেজ-
পুৰলৈ গৈ শ্ৰীহট্টলৈ গৈছিল। বমাবাইৰ ডাঙৰ ভায়েক
শ্ৰীনিবাস শাস্ত্ৰীই নগাঁৱত হিন্দী ভাষাৰে এটি বক্তৃতা দিছিল;
আৰু হাইস্কুলত বমাবাইৰে সৈতে দেৱে সমস্তা-পূৰণত প্ৰবৃত্ত
হৈছিল।

পণ্ডিত ৩হেমচন্দ্র গোস্বামী ডাঙৰীয়াৰ পৰা শুনিছিলোঁ
যে,—“যি সময়ত দেউ নগাওঁ-হাইস্কুলৰ পণ্ডিত আছিল, সেই
সময়ত বায় বাহাছৰ ৩গুণাভিৰাম বৰুৱা জিলাৰ ছোট চাহাব

বমাবায়ে নগাঁৱত পোন্ধৰ দিনমান থাকি ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি-
ছিল। তেওঁ এদিন স্কীয়াটকৈ বমাবাইক নিমন্ত্ৰণ কৰিলত, বমা-
বায়ে তেওঁৰ বাহলৈ গৈ ভালেমান ভদ্ৰমহিলাৰ সম্মুখত মুখে মুখে
“কব চবিত্ৰ” ব্যাখ্যা কৰিছিল; আৰু স্বীকৰ্ত্ত্ব কি, তাকো ভালকৈ
কৈছিল। এদিন বায় বাহাছৰ ৩গুণাভিৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়ায়ো
বমাবাইক নিমন্ত্ৰণ কৰি ভাগৱত পাঠ কৰাইছিল। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য
দেৱে কোচবিহাৰত “কৰিবত্ৰ” উপাধি লাভ কৰাৰ কথাটো এদিন
৩পদ্মহাঁস গোস্বামী মহাশয়ে পদ্মৱতী দেৱীৰ আগত কৈছিল।”

* (খ) (১) “গগনে শিৱাববঃ।”

(২) “পিপীলিকা নৃত্যতি বহুকুণ্ডে।”

আছিল। বকরা ডাঙৰীয়া অতি অনায়েক আৰু আমোদ প্ৰিয় লোক আছিল। গধূলি তেখেতৰ চ'ৰাঘৰত প্ৰায়ে কেইজনমান ভদ্ৰলোকৰ এখন নিগাজী মেল বহিছিল। সেই মেলখনৰ মেলুৱাই আছিল ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য, জখলাবন্ধা সত্ৰৰ ঔদঘুদেৱ গোস্বামী, বৰপেটাৰ ঔদীতৰাম উকিল প্ৰভৃতি।

এদিন বকরা ডাঙৰীয়াই দেউক কলে যে,—দেউ! বঘুদেৱ গোস্বামী আহিবলৈ ধৰিছে, আপুনি মই কোৱা মতে এটি শ্লোক বচনা কৰি দিয়ক যে, “হে গোস্বামী মহাশয়! আপুনি ইয়ালৈ নাহিব, আপোনাক অহা দেখিলে মোৰ বৃষভটো পলাই পত্ৰং দিব!” ইয়াকে শুনি প্ৰত্যাশপূৰ্ণমতি কৰি বঘুদেৱে ততালিকে অনুষ্ঠাপ্ৰদেবে এটি ব্যঙ্গ্য শ্লোক বচি বকরা ডাঙৰীয়াক দিলত, বকরা ডাঙৰীয়াই ধেমালিৰ ছলেৰে সেই শ্লোকটো পঢ়ি, আগন্তুক ঔদঘুদেৱ গোস্বামীক শুনোৱাত, হাঁহিব খলকনিত তাত থকা ভদ্ৰলোক কেইজনৰ পেটৰ নাড়ী বোৰ ছিগিবলগীয়া হৈছিল।

ইংৰাজী ১৯০৫ খৃষ্টাব্দত, গুৱাহাটীৰ ঔক্ৰঞ্চচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়া ৰাজকাৰ্য্যোপলক্ষে নগাঁৱত আছিল। তাৰ পাচত দেৱে এবাৰ নগাঁৱলৈ * যাওঁতে বাটতে জ্বৰ হোৱাৰ বাবে ঔচন্দ্ৰহাঁস গোস্বামীৰ ঘৰত আছিল।

* দেৱে নগাঁৱৰ ভেৰ্ভেৰীৰ “হৰিমিশ্ৰ সত্ৰ”ৰ নামঘৰত থাকি, গোসাই সকলৰ ল'ৰাবিনাকক কেবামাহমান পঢ়াইছিল। তাৰ পাচত তাত সুবিধা নোহোৱাৰ কাৰণে কলিয়াবৰলৈ গৈছিল।

এদিন উক্ত চৌধাৰী ডাঙৰীয়া ঔচন্দ্ৰহাঁস গোস্বামীৰ ঘৰলৈ যোৱাত, দেউক জ্বৰ-পীড়িত দেখি, তেখেতৰ নিজৰ ঘোঁৰাৰ গাড়ীৰে বাহলৈ আনি চৌধাৰী ডাঙৰীয়াই কৰিবাৰী ঔষধ খাবলৈ দিলে; তাৰ পাচত লাহে লাহে দেৱে আৰোগ্য লাভ কৰিলে।

দেউৰ গা ভাল হোৱাৰ কিছুমান দিনৰ পাচত, এদিন নগাঁৱৰ ঔবিমলাকান্ত নাজীৰ ডাঙৰীয়াই দেউক ভাগৱত-পাঠ কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলত বহু ভদ্ৰলোক শ্ৰোতা হৈছিল। দেৱে অতি সুৱলাকৈ ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি, প্ৰশ্ন কৰোঁতা বিলাকৰ সংশয় ছেদ কৰিছিল। পাঠ কৰাৰ বাবে শ্ৰোতৃ-মণ্ডলীৰ পৰা দেৱে প্ৰায় পঞ্চাশ টকা মান পাইছিল।

তাৰ পিচ দিনা ঔক্ৰঞ্চচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়াই দেউক কলে যে, “দেউ! আপুনি যোৱা কালি ভাগৱতৰ যি বিলাক ব্যাখ্যা কৰিলে, সেই বিলাকৰ সাৰ সংকলন কৰি, আমি বুজিবলৈ পৰাকৈ কেইটিমান শ্লোক বচনা কৰি নিদিয়ৈ কিয়?” সেই কথা শুনি দেৱে প্ৰায় এঘণ্টাৰ ভিতৰত উক্ত চৌধাৰী ডাঙৰীয়াক কেইটিমান শ্লোক বচনা কৰি দিছিল। শ্লোক কেইটা পোৱা নগল।

তাতো সুবিধা কৰিবলৈ নোৱাৰি আকৌ নগাওঁ চহৰলৈ উলটি আহে। জখলাবন্ধা সত্ৰৰ অধিকাৰ ঔজগৎ চন্দ্ৰ গোস্বামীই “হৰিমিশ্ৰ সত্ৰত” দেউৰ ওচৰত পঢ়িছিল। তেওঁ ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ প্ৰিয় আৰু প্ৰধান ছাত্ৰ আছিল। তাৰ পাচত দেৱে নগাঁৱৰ ৰাজহুৱা ঔদুৰ্গাপূজা-মণ্ডপত টোল পাতিছিল।

৬। আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাট সত্ৰত অধ্যাপনা ।

৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবলৈ দেৱে নগাঁৱৰ গভৰ্ণমেণ্ট হাইস্কুলৰ হেড-পণ্ডিতৰ কামটো এৰি দিয়াৰ কিছুমান দিনৰ পিচত, ভূতপূৰ্ব স্বধৰ্মনিষ্ঠ আউনীআটী-সত্ৰাধিকাৰ পণ্ডিত ৬দত্তদেৱ গোস্বামী মহাশয়ে ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-দেৱৰ প্ৰতিভা আৰু কৰিছাদিৰ সুখ্যাতি শুনি আউনীআটীসত্ৰলৈ নিয়াই, এখন সংস্কৃত-বিদ্যালয় স্থাপন কৰি তেওঁক অধ্যাপক নিযুক্ত কৰিছিল। উক্ত সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী মহাশয়ে কিছুমান দেৱতাৰ স্তৱ, বাসলীলা, বৃত্তাশ্ৰবণ আদি বচনা কৰিছিল। তেখেতে “আসাম-বিলাসিনী” নামেৰে এখন সাদিনীয়া বাতৰি-কাকতত উলিয়াইছিল।

সেই “আসাম-বিলাসিনী” কাকতৰ মোহৰত থকা শুললিত শ্লোক দুটা পূজ্যপাদ কৰিবলৈ দেৱৰ ভাব-ফুলনিত প্ৰস্তুতিত হোৱা কেতেকী-কুসুম। সেই শ্লোক দুটাৰ প্ৰতিধ্বনিয়ে বোধ-কৰোঁ আজিলৈকে “আসাম-বিলাসিনী”ৰ পাঠকমণ্ডলীৰ কৰ্ণ-কুহৰত মূৰ্ছনা দি আছে। আজি “আসাম-বিলাসিনী” নাই। নাই আমাৰ অসমৰ সংস্কৃত-সাহিত্যাকাশৰ সমুজ্জল নক্ষত্ৰ যুগল। কিন্তু আছে তেওঁলোকৰ যুগমীয়া কীৰ্ত্তি। সেই দুজন অমৰাত্মাৰ কীৰ্ত্তিই অসমত আকৌ তেনেকুৱা

নানা-সদ-গুণাধিত সজ্জনৰ জন্ম দিব নোৱাৰিব নে? ধন্য ধন্য অসম-মাতৃ! আপুনি ধৰ্ম্মধ্বংসী এই কলিকালতো সময়ে সময়ে দুই চাৰিজন সুসন্তান জন্ম দি, দেশ-মাতৃকাৰ অকৃত্ৰিম চেনেহৰ চিনাকিৰে গৌৰৱমণ্ডিত হৈছে।

আউনীআটী-সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামীৰ সংস্থাপিত সংস্কৃত-বিদ্যালয়ত কেবাজনো ছাত্ৰ ভৰ্ত্তি হৈছিল। সেই সময়ত ৬কমলদেৱ গোস্বামীও দেউৰ ছাত্ৰ আছিল। দেৱে যথানিয়মত টোলত ছাত্ৰ পঢ়াই থকাত, এদিনাখন ৬দত্তদেৱ গোস্বামী মহাশয়ে দেউক কলে যে,—“মহাকবি কালিদাসৰ শ্ৰুতবোধ ছন্দোগ্ৰন্থৰ দৰে এটা শ্লোকতে ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দি, এখন ছন্দোগ্ৰন্থ ৰচিবলৈ নোৱাৰিব নে?” তেখেতৰ অনুপ্ৰেৰণা-মূলক তেনেকুৱা কথা শুনি, দেৱে অলপ সময় চিন্তা কৰি গভীৰ-ভাৱে উত্তৰ দিলে যে,—ভগৱন্তৰ দয়াদৃষ্টি হলে ৰচনা কৰাটো বোধ কৰোঁ টান নহব। তাৰ পিচৰ পৰাই দেৱে অতিশয় মানসিক-পৰিশ্ৰমেৰে শ্ৰুতবোধৰ ধৰণে “বৃত্তমঞ্জৰী” নামেৰে এখন সংস্কৃত-ছন্দোগ্ৰন্থ ৰচনা কৰি ১৮৮২ খৃষ্টাব্দত, কলিকতাৰ “সংস্কৃত-যন্ত্ৰত” ছপাইছিল। পুথিখনত আঠোটা ত্ৰক আছিল। দেউৰ সংস্কৃত-সাহিত্য-ৰচনা বিষয়ত প্ৰয়ো-জক কৰ্ত্তা আছিল মাননীয় ৬দত্তদেৱ গোস্বামী।

জগতত সময়ে-সময়ে ৬দত্তদেৱ গোস্বামীৰ নিচিনা বিদ্বান-বাগী, গুণগ্ৰাহী, উদগনি দিওঁতা, পৃষ্ঠপোষক, সাধুপুৰুষৰ জন্ম হৈ থাকে বুলিয়েই, সাহিত্য-সেৱক-সজ্জ্ব সাহিত্যৰূপ মৌ-চাকৰ

মৌ পান কৰি আত্মানন্দ উপভোগ কৰে । কিন্তু অৰ্থগুৰু, স্বার্থান্ধলোকবিলাকে সাহিত্য-সুধাৰ সোৱাদ, বিবৰ-বিব সেবি থকা নীচ-মনেৰে কেতিয়াও উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে । সদায় খাব খাই থকা জিভাই যিঁউৰ সোৱাদ কেনেকৈ বুজিব ?

উক্ত সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামীৰ উদগনি নেথাকিলে “বৃন্তমঞ্জৰী”ৰ নিচিনা এখন উৎকৃষ্ট ছন্দোগ্ৰন্থৰ জন্ম নহল হেঁতেন ।

পণ্ডিতা বমাবাই গুৱাহাটীত থকাসময়ত, তদানীন্তন গুৱাহাটীৰ নৰ্মাল-স্কুলৰ প্ৰধান-শিক্ষক বিপিনবিহাৰী সৰকাৰে গুপ্তভাবে বমাবাইৰ বাহলৈ সময়ে-সময়ে যাবলৈ ধৰিলত, উভয়েৰে প্ৰণয়ৰ সূচনা হল । কিছুদিনৰ পিচত সেই অবৈধ প্ৰেমৰ পৰিণামত, দুয়োৰে মিলনত এজনী ছোৱালীৰ উদ্ভৱ হৈছিল বুলি কেইজনমান ভদ্ৰলোকৰ পৰা শুনিছোঁ ।

যৌৱন-কালত ভাগৱত-বসায়িত পান কৰা ভক্তিমতী বিদুষী বমাবাইৰ তেনেকুৱা সাতপুৰুষক নৰকলৈ নিয়া, ছুষপনেৰে কলঙ্কৰ বাতৰিটো ঘূৰুক্‌ঘানাকৈ দত্তদেৱ-গোস্বামীৰ কাণত পৰিলত, এদিন তেখেতে কৱিৰত্ন-দেৱক পৰিহাসৰ ছলেৰে কলে যে,—দেউ ! আপোনাৰ বাইদেউ পণ্ডিতা-বমাবাইৰ বহুশ্ৰুকাহিনী শুনিছে নে ? বমাবায়ে বোলে সাতামপুৰুষীয়া এটি কীৰ্ত্তি ৰাখিলে । গুৱাহাটীৰ নৰ্মাল-স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক বিপিনবিহাৰী সৰকাৰৰ ঔৰসত, বমাবায়ে বোলে এটি কন্যাৰত্ন জন্ম দিছে ? “বলবান্ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰামঃ বিদ্বাংসমপি কৰ্ষতি ।”

অৰ্থাৎ,—বলশালী ইন্দ্ৰিয় সমূহে বিদ্বানকো আকৰ্ষণ কৰে । যি হওক আপুনি বমাবাইৰ বহুশ্ৰুকাহিনী বৰ্ণনা কৰি দুটিমান শ্লোক ৰচনা কৰক, “আসাম বিলাসিনী”ত ছপোৱা হব ।

দেৱে সেই কথা শুনি আচৰিত হৈ, বমাবাইৰ কাণ্ড বৰ্ণনা কৰি দুটি শ্লোক ৰচিছিল । সেই শ্লোক দুটি “আসাম বিলাসিনী” বাতৰি-কাকতত প্ৰকাশিত হৈছিল । শ্লোক দুটি অসম্পূৰ্ণভাবে পণ্ডিত ঔহেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ পৰা শুনাৰ কাৰণে ইয়াত উদ্ধৃত কৰা নহল ।

উত্তৰ-গুৱাহাটীত স্থাপিত আউনীআটী-সত্ৰ-বাঁহৰত থকা ভূতপূৰ্ব ৰাজমেধি জনে কৈছিল যে,—ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য দেউ আউনীআটী-সত্ৰত হুবহুৰমান আছিল । কিন্তু গুৱাহাটীৰ ঔহেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ডাঙৰীয়াই কৈছিল যে,—ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাটসত্ৰত কেবাবহুৰো আছিল ।

ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্য দেৱৰ সাপিন্ড্য-জ্ঞাতি ঔনাৰায়ণচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈৰ পৰা শুনিছিলোঁ যে,—“বমাবাইৰে সৈতে দেউৰ সংস্কৃত-মনস্কা-পূৰণ দিয়াদিয়িৰ বিষয়ে, অসমৰ চাৰিওফালে প্ৰচাৰিত হোৱাত, আউনীআটী-সত্ৰাধিকাৰ ঔদত্তদেৱ গোস্বামী মহাশয়ে দেউৰ পাণ্ডিত্য আৰু কৱিত্ব-শক্তিৰ কথা শুনি, নগাঁৱৰ পৰা আউনীআটীলৈ নিয়াই, তাত সেই সময়ৰ ডেকাজনা অধিকাৰ ঔকমলদেৱ গোস্বামীৰ অধ্যাপক নিযুক্ত কৰি দিছিল । তেওঁ সময়ে-সময়ে গোসাঁই, ভকত আৰু ৰাইজৰ আগত ভাগৱতো ব্যাখ্যা কৰিছিল ।

এদিন দেৱে সত্ৰত ভাগৱত-ব্যাখ্যা কৰি থকাত, এটা শ্লোকৰ অৰ্থ ভালমতে বুজিবলৈ নোৱাৰি, বৰ দুখ-মনেৰে ভাবি ভাবি বাতি শুইছিল। তাৰ পিচত নিদ্ৰাদেৱীয়ে তেওঁক আশ্ৰয় কৰিলত, তেওঁ এটি সমাজিক দেখা পালে যে,—“এজন ব্ৰহ্মচাৰী আহি দেউৰ কপালত টিকিলি মাৰি কলে, তুমি হুবুজা শ্লোকটোৰ অৰ্থ এনেকুৱা”। সপোনটো দেখি তেওঁ সাৰ পালে। সেই ঘটনাটোৰ পিচদিনাৰ পৰা দেৱে দ্বাদশস্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱতপুৰাণখন বিস্তৃতকৈ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ পৰা হল। এই ঘটনাটো বৰখলাৰ পণ্ডিত ৬কপেশ্বৰ শ্ৰুতিবত্ত মহাশয়ৰ পৰাও শুনিছোঁ। ৬নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য দলৈয়ে আৰু কৈছিল যে,—“৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য আউনীআটী আৰু দক্ষিণপাটসত্ৰত সাত-আঠ বছৰমান আছিল। তাত দেৱে প্ৰথম বছৰত ছাত্ৰবিলাকৰ বাবে “লীলা মঞ্জৰী” নামেৰে “অসমীয়া কাণখোৱা” পুথিৰ সংস্কৃত-শ্লোকেৰে অনুবাদ কৰে। পুথিখন কুৰি-চৌবিশ পিঠীয়ামান হৈছিল। তেতিয়া দেৱে “আসাম-বিলাসিনী” বাতৰি কাকতৰ প্ৰফ্ সংশোধনো কৰিছিল। তাৰ পিচত তেওঁ নিজৰ ঘৰ নচলাৰ কাৰণে, আউনী-আটী সত্ৰৰ পৰা ঘৰলৈ আহি, জ্যেষ্ঠেতি অগ্ৰজ ৬জয়দেৱ আচাৰ্য্য আৰু তেওঁ বেলেগ হয়। বেলেগ হৈ ঘৰৰ বেমে-জালি গুচাই, ছবছৰমানৰ পিচত আকৌ উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ গৈ সংস্কৃত-টোল পাতি, ডেব-ছবছৰমান অধ্যাপনা কৰিছিল।

৭। ভবলুমুখৰ ৬কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলত আৰু শুক্ৰেশ্বৰত অধ্যাপনা।

এদিন গুৱাহাটীৰ ভবলুমুখৰ ৬কালীৰাম বৰুৱা স্কুল-ছাৰ-ইনছপেক্টৰ ডাঙৰীয়াই উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ স্কুল পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ নোৱাত, ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱেৰে নৈতে তেখেতৰ কিছু সময় আলাপ হৈছিল। সেই সময়ৰ আগৰে পৰা দেউৰ লগত বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ পৰিচয় আছিল। সেই সময়ত উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ সংস্কৃত-টোলখন ছাত্ৰৰ অভাৱত মৃতকল্প হৈছিল। কথাপ্ৰসঙ্গত বৰুৱা ডাঙৰীয়াই দেউক উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ পৰা তেখেতৰ টোললৈ আনিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলত, দেৱে সেই কথাত মান্তি হৈ কিছুদিনৰ পাচত ভবলুমুখলৈ আহি ৬কালীৰাম বৰুৱাৰ টোলৰ প্ৰধান-পণ্ডিত হৈছিল; আৰু পুনৰি আউনীআটীৰ সত্ৰ-বাঁহৰত প্ৰায় ছমাহমান থাকি, তাৰ পৰা যাতায়াত কৰি অধ্যাপনা কৰিছিল।

সেই বাঁহৰত দেউৰ জ্বৰ হোৱাৰ কাৰণে ৬কালীৰাম বৰুৱাৰ হাউলিতে থকাৰ দিহা কৰিলে। দেউ ৬কালীৰাম বৰুৱাৰ টোললৈ যোৱাৰ আগেয়ে সৰুনন্দী-গাৱঁৰ ৬হৰকান্ত উপাধ্যায় টোলৰ অধ্যাপক আছিল। পোনপ্ৰথমে এই পণ্ডিতজনৰ ছ-সাত-টকামান মাসিক বেতন আছিল। কিছু-

মান দিনৰ পাচত গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপেলিটী-বোৰ্ডৰ পৰা
মাহে তিনি-চাৰি-টকামানকৈ মাসিক সাহায্য পাইছিল।

গুৱাহাটীৰ ঔকালীচৰণ সেন উকিল, ঔসত্যনাথ বৰ
উকিল; আৰু ঔকালীবাম বৰুৱা প্ৰভৃতিয়ে বৰঙ্গনি তুলি
উক্ত পণ্ডিতজনক মাহে ছ-সাত টকা দিছিল। ঔহৰকান্ত
উপাধ্যায় বৰ সচ্চৰিত্ৰ আৰু সাধুপুৰুষ আছিল। তেওঁ
ঔকালীবাম বৰুৱাৰ টোলত থকা সময়ত, শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত
এখন ধৰ্মসভা স্থাপিত হৈছিল; আৰু সেই ধৰ্মসভাত
প্ৰতি বৰিবাবে ঔহৰকান্ত উপাধ্যায়ে ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰি-
ছিল। তাৰ পাচত ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে ঔকালীবাম বৰুৱাৰ
টোলৰ প্ৰধান-পণ্ডিত নিয়োজিত হোৱাত, কিছুমান দিনৰ
পাচত ঔহৰকান্ত উপাধ্যায় নিজৰ ঘৰলৈ গুচি গ'ল।

দেৱে ঔকালীবাম বৰুৱাৰ টোলত অধ্যাপনা কৰাৰ
বাবে প্ৰথমতে মাহে পোন্ধৰ টকাকৈ পাইছিল। সেইনময়ত
ঔকালীবাম বৰুৱাই “আসাম” নামে এখন সাদিনীয়া বাতৰি
কাকত উলিয়াইছিল। সেই কাকতখনৰ প্ৰফ্. সংশোধন
কৰাৰ বাবে দেৱে মাহে ওপৰঞ্চি দহটকাকৈ পাইছিল।
কাকতখনৰ অৱৈতনিক সম্পাদক আছিল ঔমানিক চন্দ্ৰ
বৰুৱা। শেহত মাহে মুঠতে ত্ৰিশ টকাকৈ পাইছিল।
টোলখনত কেবাজনো ছাত্ৰ আছিল। তাৰ ভিতৰত শ্ৰীমুত
কামাখ্যাবাম বৰুৱাই পৰিশ্ৰম কৰি পঢ়ি অসমৰ প্ৰথম
টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল।

শ্ৰীমুত কামাখ্যা বাম বৰুৱা উকিল মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ
যে,— “ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে এজন অতিশয় চিন্তাশীল পণ্ডিত
আছিল। তেওঁ সদায় বাতিপুৰা উঠি প্ৰায় পোন্ধৰ মিনিটমান
নময় দাঁতত অকণমানো মলি নথকাকৈ দন্তধাৱন কৰিছিল।
তেনেকুৱাকৈ দন্তধাৱন কৰাৰ বাবেই বোধকৰোঁ বুঢ়াবয়সলৈকে
তেওঁৰ এটিও দাঁত সৰা নাছিল। পুতেক ঔতাবানাথক
তেতিয়া বৰকৈ মৰম কৰিছিল। আকৌ যেতিয়া ঔতাবা-
নাথে উদ্ভঙালি কৰে, তেতিয়া পুতেকক নিৰ্দয়ভাবে
কোৱাইছিল।”

আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে,— ঔহৰকান্ত উপাধ্যায়
ঔকালীবাম বৰুৱাৰ টোলত থকা সময়ত, শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত
এখন ধৰ্মসভা সংস্থাপিত হৈছিল। তেওঁ বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ
টোলৰ পৰা গুচি যোৱাৰ পাচত, ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে প্ৰতি-
দেওবাৰে আবেলি শুক্ৰেশ্বৰলৈ গৈ শ্ৰোতৃবৰ্গৰ মনোৰঞ্জন
কৰি ভাগৱত-ব্যাখ্যাও কৰিছিল। দেউ ঔকালীবাম বৰুৱা
ডাঙৰীয়াৰ সংস্কৃত-টোলত চাৰিবছৰমান আছিল। পৰিশেষত
বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰে সৈতে কোনো কাৰণবশতঃ দেউৰ লাহে
লাহে মতভেদ হব ধৰিলে। সেই সময়ত গুৱাহাটীৰ ভূত-
পূৰ্ব চৰকাৰী উকিল ঔদীননাথ সেন; আৰু তাৰ পাচত
ভূতপূৰ্ব চৰকাৰী উকিল ৰায় বাহাদুৰ ঔকালীচৰণ সেন
মহাশয়ে চেষ্টা কৰি, গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপেলিটী বোৰ্ডৰ পৰা
শুক্ৰেশ্বৰত এখন সংস্কৃত-টোল সংস্থাপন কৰাইছিল। টোলখনৰ

সম্পাদক আছিল ঔদীননাথ সেন । মাহে ত্ৰিশ টকা বেতনত ঔদীবেশ্বৰাচার্য্যদেৱক টোলৰ অধ্যাপক নিযুক্ত কৰিছিল । ইয়াৰ আগেয়ে ঔকালীবাম বৰুৱাবে সৈতে দেউৰ মনোমালিন্য ঘটিছিল । শুক্ৰেশ্বৰ টোলৰ কামটি পাই বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ টোলৰ পৰা তালৈ গল । পোন-প্ৰথমে টোলত দহ-বাৰজন মান ছাত্ৰ ভৰ্তি হৈছিল । পাঠ্যবিষয় আছিল,— বৃত্তমালা-ব্যাকৰণ, পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ, আৰু অমৰকোশ ইত্যাদি ।

শুক্ৰেশ্বৰ ধৰ্ম্মসভাখনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আছিল,— গুৱাহাটীৰ ভূতপূৰ্ব দেৱানী চিৰস্তাদাৰ ঔললিত মোহন বাগ্‌চি, য়ুন্‌চেফ্‌ ঔশিৰপ্ৰসাদ চক্ৰৱৰ্ত্তী আৰু ঔকালীচৰণ সেন উকিল । এই তিনিজন ভদ্ৰলোক, ধৰ্ম্মসভাখন জীয়াই থকালৈকে শ্ৰোতৃ-মণ্ডলীৰ অগ্ৰগণ্য আছিল । শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত প্ৰতি-বৰিবাৰে আবেলি দেৱে যথাক্ৰমে সম্পূৰ্ণ দ্বাদশস্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱত-মহা পুৰাণখন অতি বিতাপনকৈ ব্যাখ্যা কৰি, শ্ৰোতৃবৃন্দৰ হৃদয়-মন্দিৰটো ভক্তি আৰু প্ৰেমৰসেৰে আগ্নুত কৰিছিল । শুক্ৰেশ্বৰত থকা কালছোৱাত, তেওঁ আউনীআটী-সত্ৰত বচনা কৰা ছন্দো-গ্ৰন্থ বৃত্তমঞ্জৰীখনৰ পৰিৱৰ্ত্তন আৰু পৰিৱৰ্ত্তন কৰিছিল ।

এদিন বাতি এটি ছন্দৰ লক্ষ্য আৰু উদাহৰণ ভাবোঁতে-ভাবোঁতে তেওঁৰ চকুত টোপনি নাইকিয়া হ'ল । ছাত্ৰবৰ্গ টোপনিত নিমাত-নিতাল । ফটফটীয়া জোন, নিশা প্ৰায় অৱসান । এনেতে দেৱে হঠাৎ ছন্দঃ-সমাধিৰ পৰা ধহমহকৈ

গাত্ৰোথান কৰি বাহিৰলৈ আহি দেখে যে,—তেতিয়াও অস্তাচলোন্মুখ শশধৰে ধৰণীৰ ওপৰত স্নিগ্ধ কিৰণ বিতৰণ কৰি আছে । দেৱে ভাৱ-মগ্ন হৈ ছাত্ৰবিলাকক মাতিলে,— বাপাহঁত উঠা-উঠা বাতি পুৰাইছে, ছন্দোটিৰ নাম আৰু লক্ষণ থিৰ কৰিলোঁ । বৃত্তমঞ্জৰীখন বচনা কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ এইভাবে বহুত বিনিদ্ৰ-ৰজনী অতিবাহিত হৈছিল ।*

পোনপ্ৰথমে টোলত ভৰ্তি হৈছিল,—আগদলাৰ মহীনাথ শৰ্ম্মা, সোণেইশৰৰ বভ্ৰেশ্বৰ শৰ্ম্মা, উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামী, ঔকামাখ্যামৰ শিৱকৃষ্ণ শৰ্ম্মা আৰু বিষ্ণুকান্ত শৰ্ম্মা প্ৰভৃতি । আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে,—দেৱে নগাঁৱত থকাত সপোনত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ দেখিছিল । শুক্ৰেশ্বৰত তেওঁ পাণিনীয়-ব্যাকৰণ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ এটি সুযোগ পালে । তাৰ কাৰণ উজানবজাৰৰ ঔগৰ্গবাম চৌধাৰীৰ ঘৰত বালমুকুন্দ বা নামেৰে এজন পাণিনিবেত্তা মৈথিল

মন্তব্য—* একাগ্ৰতা নেথাকিলে কোনো কাৰ্য্যতে সিদ্ধিলাভ কৰিব নোৱাৰি । একাগ্ৰতা থকাৰ বাবেই স্বৰ্ঘ্যবংশীয় বজা ভগী-বথে কঠোৰ সাধনা কৰি, স্বৰ্গৰ পৰা পতিতপাৱনী, পুণ্যসলিলা গঙ্গাদেৱীক পৃথিৱীলৈ আনি, কপিলমুনিৰ কোপানলত ভস্মীভূত হোৱা সগৰ-বংশক উদ্ধাৰ কৰিছিল ; আৰু অদ্বিতীয় ধৰ্ম্মৰূপ, মহাবীৰ সব্যসাচীয়ে ভ্ৰূপদ বজাৰ মৎস্যচক্ৰ ভেদি দ্ৰৌপদীক লাভ কৰিছিল ।

পণ্ডিত প্ৰায় তিনিবছৰমান আছিল। ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে
নৈতে এটি শুভকণ্ঠ তেওঁৰ আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। উক্ত
পণ্ডিতজনক দেৱে পাণিনি-ব্যাকৰণাভিজ্ঞ বুলি জানি তেওঁৰ
ওচৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ চৰ্চা কৰিবলৈ ধৰিলে।

নগাঁওত সমাজিক দেখাৰ পাচৰ পৰাই পাণিনীয়-ব্যাকৰণ
প্ৰতি দেউৰ প্ৰবল ধাউতি আৰু বিশেষ শ্ৰদ্ধা ওপজিছিল।
মৈথিল-পণ্ডিতজনক পাই দেউৰ পাণিনীয়-ব্যাকৰণত স্পৃহা
আৰু চেষ্টা আগতকৈ দুগুণ বাঢ়িল। কেতিয়াবা দেৱে
মৈথিল-পণ্ডিতজনৰ বাহুল্যে যায়; আৰু কোনোসময়ত
মৈথিল-পণ্ডিতজনো শুক্ৰেশ্বৰলৈ আহে। এই সুযোগতে দেৱে
অধ্যয়নসায়েৰে পাণিনীয়-ব্যাকৰণ আয়ত্ত কৰিবলৈ ধৰিলে।
পাণিনীয়-ব্যাকৰণখন, সৰ্বোৎকৃষ্ট ব্যাকৰণ বুলি দেউৰ দৃঢ়-
বিশ্বাস হৈছিল। তাৰ প্ৰধান কাৰণ বসুবংশাদি কাৰ্য্য
মল্লীনাথৰ টীকাত পাণিনীয় সূত্ৰ আছে; আৰু পাণিনীয়-
ব্যাকৰণ নেজানিলে বেদ-বেদাঙ্গাদিৰ ব্যাখ্যা বুজাও টান।
দেৱে নিজে পাণিনীয়-ব্যাকৰণ চৰ্চা কৰাৰ লগে লগে দুই-
চাৰিজন ছাত্ৰকো পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ শিকাৰ ধৰিলে।

গুৱাহাটীৰ ঔকালীচৰণ সেন উকিল মহাশয়ে যেতিয়া
ওকালতি আৰম্ভ কৰিছিল, তেতিয়া তেওঁ দেউৰ ওচৰত
পাণিনীয়-ব্যাকৰণ পঢ়িবলৈ ইচ্ছা কৰিলত, দেৱে আবেলি
চাৰি বজাৰ পাচত ঔকালীচৰণ সেন মহাশয়ৰ ঘৰলৈ গৈ,
তেওঁক এবছৰ লঘু-কৌমুদী-ব্যাকৰণ আৰু ভট্টিকাৰ্য্য পঢ়াইছিল।

সেই সময়ত দেউৰ ছাত্ৰ আগদলাৰ ঔমহীনাথ শৰ্ম্মাই
বহুমালা-ব্যাকৰণৰ আদ্য পৰীক্ষা দিছিল।

ইংৰাজী ১৯০০ খৃষ্টাব্দত উনৈশ বছৰ বয়সত, উত্তৰ-
গুৱাহাটীৰ শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীয়ে গুৱাহাটীৰ বাণেশ্বৰ-দেৱালয়ত
থাকি, দেউৰ ওচৰত সংস্কৃত পঢ়িবলৈ ধৰিলে। তেতিয়া দেউৰ
বয়স প্ৰায় চল্লিশ। ইয়াৰ আগেয়ে দেউ উত্তৰ-গুৱাহাটীত
থকাত, উক্ত গোস্বামীয়ে দেউৰ ওচৰত বিদ্যাবত্ত কৰিছিল।

ইংৰাজী ১৯০১ খৃষ্টাব্দৰ মাৰ্চ মাহত, ভাৰতবৰ্ষৰ বৰলাট
ৰ্ড কৰ্জন চাহাব গুৱাহাটীলৈ আহিলত, তেখেতক অভিনন্দিত
কৰিবলৈ সৰ্বসাধাৰণৰ এখন সভা হৈছিল। সেই সভাত
বায় বাহাদুৰ জগন্নাথ বৰুৱা বি, এ; আৰু মাননীয় ঔমানিক
চন্দ্ৰ বৰুৱা ডাঙৰীয়াই ইংৰাজী অভিনন্দন পত্ৰখন, ঔসত্যনাথ
বৰা বি-এল্, উকিল ডাঙৰীয়াই অসমীয়া অভিনন্দন পত্ৰখন;
আৰু পূজ্যপাদ ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবৰুদেৱে সংস্কৃত-অভিনন্দন
পত্ৰখন নিজে ৰচনা কৰি সভাত পঢ়িছিল।

ইংৰাজী ১৯০২ খৃষ্টাব্দত শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীয়ে শুক্ৰেশ্বৰ
টোলৰ পৰা বহুমালা-ব্যাকৰণৰ আদ্য পৰীক্ষাত; আৰু ১৯০৩
খৃষ্টাব্দত মধ্যপৰীক্ষাত সমুত্তীৰ্ণ হৈ, আদ্য আৰু মধ্যপৰীক্ষাৰ
একে লগে দুটা বৃত্তি পাই কাৰ্য্য পঢ়িছিল। উক্ত গোস্বামীয়ে
আদ্য-টোল পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ বাবে অধ্যাপক ঔধীবে-
শ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে অসম চৰকাৰৰ পৰা মাহে ৮ আঠ টকাকৈ,
আৰু মধ্য টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ বাবে মাহে ১২১

বাৰ টকাকৈ এবছৰ ছটা বৃত্তি পাইছিল। শ্ৰীউমাদেৱ
গোস্বামীয়ে মধ্য টোল-পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰা
কাৰণে ১০০ দহ টকা বেচৰ গিনি সোণৰ এখন পদক
পাইছিল;

শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীই শুক্ৰেশ্বৰৰ টোলত পঢ়াসময়ত,
দেউৰ দহ-বাৰজনমান ছাত্ৰ আছিল। তাৰ ভিতৰত দুই-তিনি
জনমান গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্যাল-স্কুলৰ ছাত্ৰ। এজন তেজপুৰৰ
কলাবাৰীৰ শিশুবাম-দাস; আৰু এজন পলাশবাৰী—অক্ষনৰ
আছিল। এই দুজনে শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীৰ আগেয়ে মধ্য-
টোল-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। দক্ষিণ-গাৱঁৰ যোগেশ্বৰ নামেৰে
এজন ছাত্ৰে কাৰ্য্যৰ উপাধি-পৰীক্ষাৰ পাঠ্য পঢ়িছিল।

দেউ শুক্ৰেশ্বৰত থকা সময়ত দ্বাববঙ্গৰ মহাৰাজ ঔৰামেশ্বৰ
সিংহ ঔকামাখ্যাদেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। এদিন
দেৱে তেওঁৰ ছাত্ৰ শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীৰে সৈতে বজাৰ লগত
সাক্ষাৎ কৰিবলৈ যোৱাত, বাজপণ্ডিত জীৱানন্দ ৰাৰে সৈতে
দেৱৰ দেৱ-ভাষাত আলাপ হৈছিল। মৈথিল পণ্ডিত-জনে
“বসিষ্ঠামি” পদৰ প্ৰয়োগ কৰিলত, দেৱে চেলু পাই পণ্ডিত-
জনক কলে যে,—“বসিষ্ঠামি” পদটো অশুদ্ধ, “বংষ্ঠামি” পদ
শুদ্ধ। কৰিবত্বেদেৱে ভুল ধৰিলত বাজ-পণ্ডিত-জনে ভুল
স্বীকাৰ নকৰি, নিজৰ গোৱৰ বক্ষাৰ নিমিত্তে দেউৰে সৈতে
তৰ্কজাল বিস্তাৰ কৰি কলে যে,—“বৈদিক প্ৰয়োগত বসিষ্ঠামি
পদ হ'ব পাৰে।” কিছু সময় তৰ্কাতৰ্কিৰ শেহত আচাৰ্য্যদেৱ

তৰ্ক বৃদ্ধত জয়ী হল। জীৱানন্দ ৰাৰ লগত এজন বৈদিক-
পণ্ডিতে আছিল। দেউৰ বিজয়-বাৰ্তা মহাৰাজৰ কাণত পৰি-
লত, মহাৰাজে দেউক এজন শ্ৰেষ্ঠ পণ্ডিত বুলি জানিলে।
তাৰ পাচৰ পৰাই মহাৰাজ ঔকামাখ্যা-বামলৈ আহিলত, দেৱে
মহাৰাজৰ পৰা ৩০০ টকাকৈ উপস্থিত বিদায় পাইছিল।

অসমৰ গোৱৰবৰি ঔআনন্দবাম বৰুৱা অন্তিমিত হোৱাৰ
পাচত, এদিন উজানবজাৰৰ ঔকৃষ্ণচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়াৰ
কথামতে দেৱে শ্ৰীউমাদেৱ গোস্বামীৰে সৈতে উত্তৰ-গুৱাহাটীলৈ
গৈ, ঔআনন্দবাম বৰুৱাৰ ভায়েক ঔআত্মাবাম বৰুৱাৰ পৰা
স্বপ্নেদ, পাতঞ্জল-মহাভাষ্য, আৰু প্ৰাকৃত-পিঙ্গল আদি ভালে
মান মূল্যবান্ গ্ৰন্থ আনিছিল।

এবাৰ স্বামী বিৰেকানন্দ গুৱাহাটীলৈ অহাত, চহৰবাসী
ভদ্ৰলোকসকলে তেওঁক সম্বৰ্দ্ধনা কৰিবলৈ এখন সভা পাতি-
ছিল। সেই সভাত পূজনীয় কৰিবত্বেদেৱো উপস্থিত
আছিল। স্বামীজীয়ে সভাত বক্তৃতা দিবলৈ ধৰিলত, দেৱে
ধিয় হৈ স্বামীজীৰ সংস্কৃত-কথাত ভুল ধৰিলে। তাৰ পাচত
কেইজনমান ভদ্ৰলোকে দেউক বহিবলৈ অনুৰোধ কৰিলত,
স্বামীজীয়েও ভুল স্বীকাৰ কৰি ক'লে যে,—“তেওঁৰ সংস্কৃতৰে
কথা কোৱা অভ্যাস বেছি নাই।”

অসম চৰকাৰৰ শিক্ষাবিভাগৰ ভূতপূৰ্ব ডিৰেক্টৰ বৃথ-
গাহাবে এবাৰ প্ৰতিপৎ তিথিত শুক্ৰেশ্বৰৰ টোল পৰিদৰ্শন
কৰিবলৈ যোৱাত, সিদিনা অনধ্যায় দেখি দেউৰ ওপৰত

অনন্তৰ হৈছিল। তেখেতৰ উগ্রমূৰ্ত্তি দেখি স্বধৰ্মনিষ্ঠ আৰু নিৰ্ভীক আচাৰ্য্যদেৱে ক'লে যে,—“মাননীয় মহাশয়! বৰি বাবে আপোনালোকৰ যেনেকুৱা পঢ়াশালি বন্ধ থাকে, আমাৰো প্ৰতিপৎ তিথিত তেনেকুৱা।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে হনুমন্তক স্বৰ্ণলঙ্কাপুৰীৰ অশোকবনৰ পৰা সীতাদেৱীৰ সংবাদ আনিবলৈ আদেশ দিলত, ভক্তপ্ৰৱৰ্ত্তন হনুমন্তে ততালিকে সংবাদ লৈ অহা দেখি, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰে হনুমন্তক সুধিছিল যে,—“তেখেতৰ সহধৰ্ম্মিণী সীতা কেনেকুৱা আছে?” এই কথা শুনি হনুমন্তে উত্তৰ দিছিল যে,—“প্ৰতিপৎ পাঠশীলশ্ৰু বিদ্যেৰ তনুতাং গতা।” অৰ্থাৎ প্ৰতিপৎ তিথিত সংস্কৃত অধ্যয়ন কৰা ছাত্ৰৰ বিছা যেনেকুৱা হ্ৰাস হয়, সীতাদেৱীও তেনেকুৱা ক্ষীণাঙ্গী হৈ গৈছে।

বুথ্‌চাহাব্ দেউৰ বিকন্ধে চলিছিল বুলি, মহামহোপাধ্যায় ৬পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য এম,এ, বিছাবিনোদ মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ। শুক্ৰেশ্বৰৰ টোলখন চাৰি-পাঁচ বছৰমান খিতাপি লাগি আছিল। তাৰ পাচত ডিবেষ্টৰ বুথ্‌ চাহাবৰ অন্তায় বিপোর্টৰ কাৰণেই হওক, নাইবা গুৱাহাটীৰ মিউনিছিপেলিটী-বোৰ্ডৰ তৰফে সংস্কৃত-টোল চলোৱা অনুচিত বুলিয়েই হওক, টোলখন উমানন্দৰ দক্ষিণ-ফালে থকা কৰ্ম-নাশাৰ সোঁতত পৰি অকালতে প্ৰাণ হেৰুৱালে।

৮। কৰিবত্ত-দেৱৰ তীৰ্থ-ভ্ৰমণ।

১৩০৮ চনত ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবত্ত মহোদয়ে গুৱাহাটীৰ ৬কালীচৰণ সেন উকিল আৰু তেওঁৰ জ্ঞাতি ৬নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰে সৈতে তীৰ্থ-ভ্ৰমণলৈ গৈছিল। গয়া, কান্ধী, প্ৰয়াগ, অযোধ্যা, মথুৰা, বৃন্দাৱন, হৰিদ্বাৰ, জগন্নাথ, বৈষ্ণনাথ, আৰু কালীঘাট প্ৰভৃতি ভাৰতীয় প্ৰসিদ্ধ তীৰ্থস্থানবিলাক পৰিদৰ্শন কৰাত তেওঁলোকৰ প্ৰায় তিনিমাহমান সময় লাগিছিল। প্ৰায় তীৰ্থবিলাক দৰ্শন কৰাৰ বাহিৰেও দেৱে পণ্ডিত-স্বৰূপ জন্মতীৰ্থৰো অন্বেষণ কৰাত বত আছিল। পণ্ডিতসকলৰ তীৰ্থ-ভ্ৰমণৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে সংস্কৃত; আৰু তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰা। তীৰ্থ-দৰ্শন মুক্তিমাৰ্গৰ নোপান।

তীৰ্থযাত্ৰী তিনিজন অযোধ্যালৈ যোৱাৰ পাচত, দেৱে তাত ঐষ্ট শাস্ত্ৰজ্ঞ-পণ্ডিত আছে নে নাই অনুসন্ধান লৈ, এদিন কনু-নদীৰ কাষত থকা ডাঙৰ সংস্কৃত-টোল এখনত সহচৰ জনেৰে সৈতে উপস্থিত হৈছিল। তেতিয়া টোলত পণ্ডিত জন নাছিল। ছাত্ৰবিলাকে পাঠাভ্যাস কৰি আছিল। তাৰ পাচত দেৱে ছজনমান পণ্ডিত-কল্প ছাত্ৰক তেওঁলোকৰ শিক্ষা-কৰ কথা নোখাত কলে যে,—“তেওঁলোকৰ উপাধ্যায়ে সৰযূত ন, সন্ধ্যা, তৰ্পণ আদি কৰিব ধৰিছে, পাঠশালালৈ অহাত নিম্ন হব।”

সেই কথা শুনি ঐকালীচৰণ নেন উকিল বাহলৈ গ'ল।
দেউ আৰু ঐনাৰায়ণ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যে পণ্ডিত জনৰ অপেক্ষা কৰি
থাকিল। প্ৰায় ছটানানবজাত টোলৰ অধ্যাপক জন আহি
পালে। তেওঁৰ বয়স প্ৰায় আশী বছৰমান হ'ব। সাক্ষাৎ
যেন এজন কলি-কালৰ ধাৰি। পণ্ডিতজন তপস্বী, তেওঁ
সদায় সববুৰ-পানীত নানি বহুত সময়লৈকে ইষ্টমন্ত্ৰ জপি
থাকে। অতিথি ছয়োজনে পণ্ডিত-প্ৰৱৰক অহা দেখি পৰ-
সন্তুষ্ট হল। তাৰ পাচত অযোধ্যাবাসী পণ্ডিতজনেৰে সৈতে
কামৰূপীয় কৰিবহু-দেৱৰ শাস্ত্ৰালাপ হৈছিল।

পূজনীয় দেৱে তেওঁৰ বিবচিত "বৃত্তমঞ্জৰী" নামৰ ছন্দো-
গ্ৰন্থখন লগত নিছিল। শাস্ত্ৰপ্ৰসঙ্গৰ মাজতে দেৱে ছন্দো-
গ্ৰন্থখন অযোধ্যাৰ পণ্ডিত-প্ৰৱৰক চাবলৈ দিলে। তেওঁ পুথিখন
কিছু সময় স্থিৰ ভাবে পঢ়ি চাই কৈছিল যে,—“বৰ্ত্তমান
আমি গভীৰ ভাবে শাস্ত্ৰৰ আচল তত্ত্ব পৰ্যালোচনা নকৰি
ওপৰে ওপৰে চকু ফুৰাই যাওঁ মাথোন। আপোনাৰ অস-
ধারণ কৰিত্ব শক্তি। যি হেতু আপুনি কৰি-শিবোম-
কালিদাসৰ শ্ৰুতবোধ ছন্দোগ্ৰন্থতো ক্ৰটি উলিয়াইছে; আৰু
গঙ্গাদাস শূৰি প্ৰণীত ছন্দোমঞ্জৰীতো ভুল ধৰিছে।

সেইবোৰ দোষ আমি ধৰিবলৈ পৰা নাছিলোঁ। কিন্তু
আপুনি অশেষ পৰিশ্ৰম কৰি বৰ গভীৰভাবে ছন্দো-
সমালোচনা কৰিছে। ভাৰতবৰ্ষৰ এচুকত থকা কামৰূপত
মহাকবি কালদাসবো ভুল ধৰিবলৈ পৰা এজন অসাম-

ছন্দোশাস্ত্ৰ-ৱেত্তা পণ্ডিত আছে, এইটো আমাৰ অগোচৰ
আছিল।

অযোধ্যাবাসী অশীতিপৰ প্ৰবীণ পণ্ডিত-জনে কামৰূপীয়
ঐশ্বৰ্য্যবাচাৰ্য্য কৰিবহু-দেৱৰ প্ৰতিভা আৰু কৰিত্ব-শক্তিৰ
বিশেষ পৰিচয় পাই, এখন উচ্চ-প্ৰশংসা পত্ৰ সংস্কৃত-ভাষাৰে
লিখি দেৱক নসম্মানে প্ৰদান কৰি, এটি ডাঙৰ উপাধি দিব
খুজিলে। কিন্তু দেৱে তেওঁৰ পৰা উপাধি গ্ৰহণ কৰিবলৈ
নান্তি নহল। আজি কালি উপাধি লাভৰ উৎকট আশাই
সংস্কৃত-বিদ্যাৰ্থী; আৰু সংস্কৃতত কৃতবিদ্যাবিলাকক শাস্ত্ৰত
বিশেষ ব্যুৎপত্তিলাভৰ পৰা বঞ্চিত কৰি ৰাখিছে। কৰিত্ব
শক্তি আৰু জ্ঞান লাভ উপাধিৰ অধীন নহয়। কৰিসকলৰ
শক্তি জন্মান্তৰীয়। অধ্যৱসায়ৰ দ্বাৰা কৰিত্বৰ বিকাশ হয়।
কৰি জন্ম লাভ কৰে। *

যত্নৰ দ্বাৰা পাণ্ডিত্য লাভ কৰিব পৰা যায়, কিন্তু কৰিত্ব
লাভ কৰিব নোৱাৰি। জগন্নাথ-ক্ষেত্ৰতো দেৱে নিজৰ
প্ৰতিভা আৰু কৰিত্বাদি প্ৰকাশ কৰি কোনো এজন বিখ্যাত
পণ্ডিতৰ পৰা বিশেষ প্ৰশংসা-ভাজন হৈছিল। প্ৰিয় সংস্কৃত-
বিদ্যাৰ্থীসকল! তোমালোকে কেৱল উপাধি-লোলুপ হৈ
কেতিয়াও শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন নকৰিবা। অৰ্থ জ্ঞান-পূৰ্বক ব্যুৎপত্তি
লাভৰ নিমিত্তে শাস্ত্ৰ পঢ়া উচিত। পল্লৱগ্ৰাহী পাণ্ডিত্যৰ

* “নবহং ছল্লভং লোকে বিদ্যা তত্র হুহল্লভা।

কৰিত্বং ছল্লভং তত্র শক্তিস্তত্র হুহল্লভা ॥

দ্বাৰা ধন, মান আৰু যশস্কা লাভ নহয়, নিন্দাৰ পাত্ৰ হ'ব
মাথোন।

৯। ৮কামাখ্যাধামৰ টোলত।

গুৱাহাটীৰ শুক্ৰেশ্বৰ-দেৱালয়ত স্থাপিত মিউনিছিপালিটীৰ
সংস্কৃতটোলখনৰ জীৱন-বন্তি হুমাই যোৱাৰ পাচত ৮ধীবেশ্বৰা-
চাৰ্য্যদেৱে নিজৰ ঘৰলৈ গ'ল। তাৰ পাচত দেউ ঘৰতে
থকা জানি ১৩১৪ চনৰ আঘোণ-মাহত, গুৱাহাটীৰ চৰকাৰী
উকিল ৮কালীচৰণ সেন মহাশয়ে পৰম পূজনীয় ৮ধীবেশ্বৰা-
চাৰ্য্য কৰিবত্ৰদেৱক অনুৰোধ কৰি, অধ্যাপনাৰ নিমিত্তে
৮কামাখ্যাধামত নতুনকৈ সংস্থাপিত সংস্কৃত-টোললৈ অনাইছিল।
টোলখন চলাবলৈ বাইজে পাঁচজনীয়া এখন কাৰ্য্যনিৰ্বাহক
কমিটি পাতি দিলে।

সেই সময়ত জীৱনী-লেখকে গুৱাহাটীৰ কলেজিয়েট
হাইস্কুলত পঢ়িছিল। এদিন আবেলি গ্ৰন্থকাৰে ৮কামাখ্যা-
ধামৰ বাঘ-ছুৱাবলৈ যোৱাত দেখা পালে যে,—পশ্চিমমুৱা হৈ
কিঞ্চিৎ কৃষ্ণবৰ্ণ, কৃষ্ণ, বগাধূতি পিন্ধা, গাত বগা চেলেঙৰ
উত্তৰীয় থকা, শুভ্ৰ-যজ্ঞোপবীতী, ললাটত সিত-চন্দনৰ ওখ
তিলকধাৰী, মূৰত দীঘল কিছু পকা চুলি থকা, প্ৰতিভা-
মণ্ডিত-মুখমণ্ডল, উন্নতগ্ৰীৱ, এজন সৌম্য-পুৰুষ মন্থৰ গতিৰে

আহি, বাঘ-ছুৱাবত থকা এটি শিলৰ ওপৰত উপবেশন কৰি
জিৰণি ললে।

নবাগত পুৰুষজনৰ পৰিচয় জানিবলৈ গ্ৰন্থকাৰৰ মনত
খুহুৱনি লগাব পাচত জনা গ'ল যে, পুৰুষপ্ৰবৰজন অসম-
মাতৃৰ মুখোজ্জলকাৰী ৮ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবত্ৰদেৱ। ৮কালী
চৰণ সেন মহাশয়ৰ অনুৰোধক্ৰমে ৮কামাখ্যাধামত নতুন
সংস্থাপিত সংস্কৃত টোললৈ অধ্যাপনাৰ কাৰণে আহিছে।
পোনপ্ৰথমে বৰজনা পৰ্বতীয়-গোস্বামীৰ এটি বাহিৰা ঘৰত
টোলৰ অধ্যাপনা কাৰ্য্য চলিছিল। পণ্ডিত দেউৰ থকাৰ
বাবে আৰু এটি বেলেগ ঘৰ ঠিক কৰা হৈছিল। ১৩১৪
চনৰ ১৫ আঘোণত ভগৱতীৰ অভয় চৰণ যুগল ভাৰসা কৰি
টোলৰ উদ্বোধন কৰা হৈছিল। পোনপ্ৰথমে টোলত সাত-
আঠজনমান ছাত্ৰ ভৰ্তি হ'ল। টোলৰ পাঠ্য হ'ল বত্ৰমালা-
ব্যাকৰণ, পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ, হিতোপদেশৰ মিত্ৰলাভ
আৰু অমৰকোশ প্ৰভৃতি।

প্ৰথমতে যদিও তেওঁ বত্ৰমালা-ব্যাকৰণ পঢ়াইছিল, তথাপি
তেওঁৰ বিশেষ বাপ্ আছিল পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰতি।
বত্ৰমালা-ব্যাকৰণৰ পৰিৱৰ্ত্তে কেনেকৈনো পাণিনীয়-ব্যাকৰণ
চলাব, সেইটোৱে তেতিয়া তেওঁৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল; আৰু
সেইবিষয়ে অহো-পুৰুষাৰ্থও কৰিছিল। বত্ৰমালা-ব্যাকৰণৰ সলনি
পাণিনীয়-ব্যাকৰণ শিকোৱাৰ কথা শুনি প্ৰথমতে স্থানীয় ব্ৰাহ্মণ
নকলৰ কিছুমানে; আৰু ৮কালীচৰণ সেন উকিল মহাশয়ৰ বাজে

কাৰ্য্যনিৰ্বাহক কমিটিৰ সভ্য কেইজনেও বৰকৈ আপত্তি কৰি দেউক কলে যে,—“দেউ ! অনন্যত বহুমালা-ব্যাকৰণ প্রচলিত । গতিকে আপুনি এখন নতুন ব্যাকৰণ কিয় চলাবলৈ খুজিছে ? আপোনাৰ দিন কেইটাত পঢ়ালেই বা কিন্তু আপোনাৰ অভাৱত কি গতি হব ; আৰু কিছুমান নিন্দকে দেউৰ আগোচৰত কবলৈ ধৰিলে যে,—“তেওঁ বোধ কৰে। বহুমালা পঢ়াবলৈ নোৱাৰে, সেইবাবে পাণিনীয়-ব্যাকৰণ চলাবলৈ চেষ্টা কৰিছে ।”

পাণিনীয়-ব্যাকৰণ প্রচলন কৰিবলৈ সমুৎসুক মাননীয় দেৱেও নীলাচলবাসী সবহভাগ ব্ৰাহ্মণৰ আপত্তি ; আৰু বিকল্পভাৱ দেখি, ভাৰতবৰ্ষত প্রচলিত আটাইবিলাক সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ভিতৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ যে সৰ্বোৎকৃষ্ট ব্যাকৰণ সেই কথাষাৰ ছাত্ৰবৰ্গ আৰু নীলাচলৰ মুখাল্ ব্ৰাহ্মণসকলক কবলৈ ধৰিলে । নতুনকৈ ভৰ্তি হোৱা ছাত্ৰ কেইজনৰ ভিতৰত কেজনমানে লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ ; আৰু কেজনমানে বহুমালা-ব্যাকৰণ পঢ়িব ধৰিলে ।

* “যথা স্ত্রীণাং তথা বাচাং সাধুহে দুৰ্জ্জনো জনঃ ।”

“অতি দুৰ্জ্জন ইতি বক্তব্যম্” (উত্তৰবামচৰিত নাটক) ।

অৰ্থাৎ—“সুশিক্ষা নোপোৱা মানুহে তিবোতাবিলাকৰ সতীত্ববিষয়ে যেনেকুৱা দোষ অহুসন্ধান কৰে, বাক্য আৰু প্ৰৱন্ধাদিৰ বিশুদ্ধতা সম্বন্ধে তেনেকুৱা নিন্দাবাদ কৰি থাকে । কেৱল দুৰ্জ্জন বুলি কলেই পৰ্য্যাপ্ত নহয়; সেই বিষয়ে মানুহ অতি দুৰ্জ্জন হয়, এইটোই কোৱা উচিত ।”

পোনপ্ৰথমে শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ শৰ্ম্মাই পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণৰ বঙ্গদেশীয় আট-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'ল । তেতিয়া অনন-চৰকাৰৰ শিক্ষা-বিভাগৰ পৰা পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পৰীক্ষা গৃহীত হোৱা নাছিল । পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰথমপৰীক্ষাত ছাত্ৰ উত্তীৰ্ণ হোৱা দেখি বিকল্পবাদীবিলাকৰ মুখৰ মাত বহিত হ'ল । *

বহুতে বুজি পালে যে, পাণিনীয়-ব্যাকৰণ বেয়া নহয় । দেউৰো উৎসাহ দুগুণ বাঢ়িল । কাৰণ পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পৰীক্ষাত পোনপ্ৰথমে ছাত্ৰ পাছ হ'ল । দুই-তিনি বছৰমান পৰ্ব্বতীয়-গোস্বামীৰ ঘৰতে টোল চলি থকাৰ পাচত টোলৰ বাবে দুটা টিনৰ ঘৰ সজোৱা হ'ল । দেৱে কিছুমান দিন অকলশৰীয়াকৈ নীলাচলত থাকি, প্ৰায় দুবছৰমান সপৰিবাৰে বান কৰিছিল । তাৰ পাচত পঢ়াশালিৰ বাবে টিনৰ ঘৰ নিৰ্ম্মিত হোৱাত বেছি ভাগ সময় অকলশৰীয়াকৈ আছিল । নময়ে-সময়ে তেখেতৰ পুতেক ৩তাবানাথ আহি থাকিছিল । দেৱে ৩কামাখ্যাধামত থকা কালছোৱাত, তেওঁৰ কনিষ্ঠা

*—“প্ৰাৰভ্যতে ন খলু বিঘ্নভয়েন নীচৈঃ ।

প্ৰাৰভ্য বিঘ্নবিহতা বিৰমন্তি মধ্যাঃ ॥

বিঘ্নৈঃ পুনঃ পুনৰপি প্ৰতিহন্তমানাঃ ।

প্ৰাৰভ্য তুত্তমজনা ন পৰিত্যজন্তি ॥২৭॥

(তৰ্জুহবিধত নীতিশতক) ।

কন্যা ভাৰতীক (১) লঘুকৌমুদী আৰু অমৰকোশ শিকাইছিল। অমৰকোশৰ বহুল্পোক কন্যাজনীৰ কণ্ঠস্থ আছিল। বিয়া হোৱাৰ এবছৰমানৰ পাচত ভাৰতীই ভাৰতভূমি এৰি স্বৰ্গলৈ গ'ল। দ্বাবছৰ মহাবাজ স্বৰ্গত ৬বামেশ্বৰ সিং ৬কামাখ্যাধামলৈ আহিলত, ৬ভাৰতীয়ে বিবাহ নোহোৱাৰ আগতে, ছবাবমান মহাবাজৰ পৰা ১৫০ পোন্ধৰ টকাকৈ পাৰিতোষিক পাইছিল।

দেউৰ মাসিক বেতন আছিল ২৫০ পাঁচিশ টকা ৬কালীচৰণ সেনে টোলৰ ঘৰ সজোৱাৰ বাবে দ্বাবছৰ মহাবাজৰ পৰা ২০০০ ছশ টকা পাইছিল। স্থানীয় ব্ৰাহ্মণ সকলে ঘৰপতি টোলৰ বাবে মাসিক বৰঙ্গনি দিছিল। টোলৰ বাবে চিনৰ ঘৰ দুটা সজোৱাত প্ৰায় ১২০০০ বাৰশ মান টকা খৰচ হৈছিল। সময়ে-সময়ে তীৰ্থযাত্ৰীবীলাক পৰাও টোলৰ সাহায্যৰ বাবে ধন পোৱা গৈছিল। প্ৰথমতে ভক্তি হোৱা ছাত্ৰ কেইজনৰ ভিতৰত কোনোৱে ছমাহ

(১) ৬কামাখ্যাধামত থকা মৈথিল জ্যোতিষিক ৬ভৰত ৰাৱ পৰা শুন কথাক,—“এদিন তেওঁ ৬দীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ বাহলৈ যোৱাত, ৬ভাৰতীয়ে “অধ্যায়-ৰামায়ণ” পঢ়ি আছিল। তাকে দেখি তেওঁ ভাৰতীক পৰীক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি, ভাৰতীয়ে পঢ়ি থকা পাতটি ওভোতাই আন-পাতত পঢ়িবলৈ দিয়াত, ভাৰতীয়ে এটিও ভুল নোহোৱাকৈ পঢ়িব ধৰিলে। ভাৰতীৰ আনুভূতি দেখি তেওঁ আচৰিত হ'ল।

কোনোৱে এবছৰ, কোনোৱে ডেৰ বছৰ, কোনোৱে দুবছৰ-মান পঢ়ি টোল এৰিলে। তাৰ পাচত নতুন ঘৰত নতুন ছাত্ৰ ভৰ্তি হল। সেই ছাত্ৰবিলাকৰ ভিতৰত শ্ৰীৰাম প্ৰসাদ শৰ্ম্মা, ৬কালিদাস শৰ্ম্মা, শ্ৰীৰাধিকা প্ৰসাদ শৰ্ম্মা, ৬উমা-প্ৰসাদ শৰ্ম্মা, শ্ৰীহৰনাথ শৰ্ম্মা আৰু শ্ৰীপ্ৰমথ নাথ শৰ্ম্মা, এই কেইজনৰ নাম বিশেষকৈ উল্লেখযোগ্য। শ্ৰীৰাম প্ৰসাদ প্ৰভৃতি তিনি-চাৰিজনমান ছাত্ৰ ভৰ্তি হোৱাৰ প্ৰায় এবছৰ-মানৰ পাচত দেউৰ জীৱনী-লেখকো ভৰ্তি হ'ল।

এই কেইজনৰ বাজেও আৰু কেইজনমান ছাত্ৰই পঢ়িছিল। শ্ৰীৰামপ্ৰসাদ শৰ্ম্মা আৰু ৬কালিদাস শৰ্ম্মাই বঙ্গদেশৰ বংপুৰ কেন্দ্ৰত বঙ্গদেশীয় পৰীক্ষাত পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণৰ আদ্য-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। তাৰ পাচৰ বছৰত দেউৰ জীৱনীলেখকে; আৰু শ্ৰীৰাধিকাপ্ৰসাদ শৰ্ম্মাই বঙ্গীয় উক্ত কেন্দ্ৰত, উক্ত ব্যাকৰণৰ প্ৰথম-পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হয়। শ্ৰীৰামপ্ৰসাদ শৰ্ম্মাই পাণিনীয়-সিদ্ধান্ত-কৌমুদীৰ বঙ্গদেশীয় মধ্য-পৰীক্ষা; আৰু তাৰ পাচত বঙ্গদেশীয় কাৰ্য্যৰ মধ্য-পৰীক্ষা পাছ কৰিছিল। কিছুমান দিনৰ পাচত গুৱাহাটীত পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ পৰীক্ষা লোৱাৰ ব্যৱস্থা হোৱাত, দেউৰ জীৱনী-লেখকে পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণত অসমৰ আদ্য-পৰীক্ষা দি, প্ৰথম-বিভাগত সমুত্তীৰ্ণ হৈ মাহে ৩০ তিনি টকাকৈ দুবছৰ বৃত্তি লাভ কৰে, আৰু দেৱেও মাহে ৭০ সাত টকাকৈ এবছৰ অধ্যাপকৰ পাৰিতোষিক পাইছিল। দুবছৰমানৰ পাচত

গ্ৰন্থকাৰে পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ অসমৰ মধ্য-টোল-পৰীক্ষাত
 প্ৰথম-বিভাগত সমুত্তীৰ্ণ হয়। **দেউৰ দৈনিক কাৰ্য্যাবলী**। দেউ টোপনিৰ পৰা
 উঠাত প্ৰায় সূৰ্য্যোদয় হৈছিল। পলমকৈ উঠাৰ আচল
 কাৰণ হৈছে, তেওঁৰ প্ৰস্ৰাৱৰ পীড়া আৰু বেছি বাতিত শয়ন।
 কামাখ্যা-টোলত থকা কালছোৱাত তেওঁ স্বৰচিত ছন্দোগ্ৰন্থ
 বৃত্তমঞ্জৰীৰ সালসলনি কৰি টীকা কৰাত প্ৰবৃত্ত হৈছিল; আৰু
 ছন্দোগ্ৰন্থখনত প্ৰস্তাৱ নিৰ্ণয় কৰিছিল। মই পুৱা টোললৈ
 গৈ ছুৱাবত হেঁচা দিলত, তেওঁ লাহে লাহে উঠি আহি কয়
 যে,—‘বাপা! বাতি ভাল টোপনি হোৱা নাই, ঘনে ঘনে
 প্ৰস্ৰাৱৰ বেগ হয়।’ এই কথাষাৰ প্ৰায় মোক কৈছিল।
 গাত্ৰোত্থান কৰি দাঁতৰ মলিশূন্য কৰি দন্তধাৱন কৰিছিল।
 দাঁতন কৰাত পোন্ধৰ-কুৰি-মিনিটমান সময় গৈছিল। ভালকৈ
 দন্তধাৱন কৰাৰ বাবেই বোধ কৰোঁ বুঢ়াকাললৈকে তেওঁৰ
 এটি দাঁতো সৰা নাছিল। তাৰ পাচত ছাত্ৰক পঢ়ায়।
 আগবেলা সাতোটামান বজাৰ পৰা প্ৰায় দহ-এঘাৰ বজালৈকে;
 আৰু আবেলি ছটোমান বজাৰ পৰা পাঁচ বজালৈকে শিক্ষা
 দিয়াৰ সময় নিৰ্দ্দিষ্ট আছিল। কেতিয়াবা উক্ত সময়ৰ ব্যতিক্ৰমো
 হৈছিল। আগবেলা ছাত্ৰক পঢ়োৱাৰ পাচত গাত তেল
 ঘঁহাতো দহ-বাৰ-মিনিটমান লাগিছিল।

কাৰণ তেলখোৱাতকৈ ভালকৈ মৰ্দনকৰাত বেছি
 উপকাৰ। তাৰ পাচত গা ধুই বাঁহৰ কাঁকৈৰে মূৰ চুচি

সন্ধ্যা-পূজাৰ দিহা কৰি, চৌকাত দালি বহাই দিয়ে।
 দালি সিঁজাৰ লগে লগে সন্ধ্যা-পূজাও শেষ
 হয়। পাকক্ৰিয়া সমাপন কৰি ভোজন কৰাত প্ৰায় এটা-
 ডেৰটোমান বাজে। কেতিয়াবা কাৰ্য্যবশতঃ তিনিটা-চাৰিটা
 মানো বাজিছিল। খোৱা-বোৰাৰ পাচত শিলিখাৰে মুখশুদ্ধি
 কৰি, অলপ সময় জিৰণি লৈ প্ৰায় দা-কুঠাৰত ধাব দিছিল।
 শত্ৰুবোৰ বৰ চোকা আছিল। দাখনৰ নাম ৰাখিছিল
 “বাঘকাটি”। দাখন কমাৰৰ হতুৱাই ডাঠকৈ তৈয়াৰ
 কৰাইছিল। এডোখৰ কলা ঝাঁও ইটাৰে ভৰিৰ গোৰ ছটা
 ধঁহি নিতৌ চাফ ৰাখিছিল। তাৰ পাচে পঢ়াশালিত
 কেতিয়াবা বহা খোঁখাৰ ধাৰিখনত বাগৰ দি অলপ সময়
 বিশ্রাম কৰে। তেওঁৰ বিশ্রাম কৰা গাঁকটো কেঞাৰ
 গাদীৰ ডাঙৰ গাঁকৰ নিচিনা আছিল। *

বিশ্রামৰ পাচত পঢ়াইছিল। পঢ়োৱাৰ পাচত ফুলনিত
 সোমাই ফুলগছবোৰৰ তলভাগ নিকায়। ফুল দেউৰ অতি
 প্ৰিয় আছিল। টোলৰ বাগিচাখনত দেৱে বোৱা ডালিম-
 গছ, শেৱালি আৰু বাইজৰ ঘৰৰ দক্ষিণফালে ৰোপণ কৰা
 “ম্যাগ্নলীয়া গ্ৰাণ্ড ফ্লাওৱাৰ” প্ৰভৃতিই তালেমান দিনলৈকে
 দেৱৰ বিবহ বেথা সহি আছিল। গধূলি সায়ংসন্ধ্যা সমা-
 পন কৰি বৃত্তমঞ্জৰীৰ টীকা লিখে। ৰচনাত তন্ময় হ’লে

* কলিকতাৰ সংস্কৃত-কলেজৰ; আৰু কাশীৰ গভৰ্ণমেণ্ট কুইনছ
 কলেজৰ খণ্ডিত সকলৰ আসনতো ডাঙৰ গাঁক থকা দেখিছোঁ।

কেতিয়াবা ভোক-পিয়াহো পাইবিছিল। সময়ে-সময়ে ৰাতি ভাত খোৱাত প্ৰায় বাবটা-এটোমান বাজিছিল।

দেৱৰ ভোজ্যদ্ৰব্য আৰু পাককাৰ্য্যৰ শৃঙ্খলতা।
পঁচিশ-বছৰ-বয়সলৈকে দেউ আমিয়াশী আছিল। তাৰ পাচত এদিন ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ-মনুসংহিতাত “মৎস্যাদঃ সৰ্ব্বমাংসাদন্ত-স্নানম্‌স্নানং বিবৰ্জয়েৎ” এই বচন ফাঁকি পাই তেতিয়াৰ পৰা নিবামিষভোজী হৈছিল। ঘিঁউ, গাখীৰ, আচাৰ্ তেওঁৰ বৰ প্ৰিয় বস্তু আছিল। দাইল কম পৰিমাণে খাইছিল, কাৰণ সময়ে-সময়ে তেওঁৰ পেটৰ অসুখ হৈছিল। প্ৰায় তবকাৰী বাজিছিল।

তবকাৰীকাটা, পাককৰা প্ৰভৃতি প্ৰত্যেক কাৰ্য্যতে তেওঁৰ এটি শৃঙ্খলতাৰ ভাব দেখা গৈছিল। দেৱে এদিন মোক কৈছিল যে,—“বাপা ভাতবোৰ চন্দ্ৰৰ ঘৈণীয়েক-বিলাকৰ দৰে গাৱে গাৱে লগা হব নেলাগে, টিলিকি মাৰিলে গোট গোট হব লাগে।” তেওঁৰ পাককৰা ঠাই আৰু বন্ধাপাত্ৰ দেখিলে কোনোৱে কব নোৱাৰে যে, সেই ঠাইত পাককৰা হৈছিল। বন্ধাত দেউ পৈণত আছিল; আৰু দাইল-তবকাৰীত তেল নেখাইছিল, ঘিঁউ দি ফোবণ দিছিল। তেওঁ ডাঙৰ, সক কোনো কাৰ্য্যৰে বেমেজালি নকৰিছিল, আনক বেমেজালি কৰা দেখিলেও বৰ বেজাৰ পাইছিল। খোৱা-বিষয়তো পাৰিপাট্য আছিল; আৰু সদায় তপত কৰা পানী খাইছিল। দৈনিক ছপোৱাকৈ গাখীৰ কিনিছিল।

দেৱৰ অধ্যাপনা প্ৰণালী। পৰম-পূজনীয় ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ পাঠ্য-পুথি সমুখত বাধি পঢ়োৱা অভ্যাসটো প্ৰায় দেখা নগৈছিল। কেতিয়াবা ব্যাকৰণৰ ফক্ৰিকা নাইবা টান-বিষয়ত কিতাপ চাইছিল।

প্ৰথমে পাঠাৰ্থীক ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ নাইবা শ্লোক আদি পঢ়িবলৈ দি, তাৰ পাচত উদাহৰণেৰে সৈতে বিশদকৈ বুজাই দিছিল। তেখেতৰ মেধা, স্মৃতি, প্ৰতিভা আৰু কৱিত্ব-শক্তি অসাধাৰণ আছিল। তেওঁ পাণিনি, বত্ৰমালা, কলাপ, মুক্তবোধ, সাবস্বত; আৰু শাকটায়ন প্ৰভৃতি প্ৰায় বাব-চৈধ্যখনমান ব্যাকৰণৰ চৰ্চ্চা কৰিছিল; আৰু ব্যাকৰণৰ সূত্ৰবোৰ প্ৰায় কণ্ঠস্থ আছিল। অমৰকোশেও তেওঁৰ জিভাৰ আগত বাহ লৈছিল। যিটো বিষয়ত তেওঁৰ সংশয় হৈছিল, সেই বিষয়টো থিৰ নকৰি ছাত্ৰক হৈছে বুলি নকৈছিল। অধ্যয়নায়, একাগ্ৰতা আদি বহু সজগুণ থকাৰ বাবেই তেখেত এজন সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত-কবি হবলৈ পাৰিছিল।

দেৱৰ গুৰু-ভক্তি। দেৱে তেখেতৰ জীৱন-বৃত্তান্ত সন্ময়ে-সময়ে মোৰ আগত কৈছিল। কৈশোৰ-কালত তেওঁ উদ্ধত-স্বভাৱৰ আছিল। পঢ়াত আওকাণ আছিল। বাৰ-বছৰমান-বয়সত নাগবকুছিৰ মোমায়েকৰ ঘৰত থাকি, তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ মাতামহৰ ওচৰত মনপুতি ন-মাহমান বত্ৰমালা-ব্যাকৰণ পঢ়িছিল। লব্ধমাত পঢ়াসময়ত তেওঁ বিশেষ গুৰুভক্তিৰ পৰিচয় দিছিল। দেৱে যেতিয়া লব্ধমাত ৬ধৰ্ম্মপাল উপাধ্যায়ৰ

ওচৰত পঢ়িছিল, তেতিয়া উক্ত পণ্ডিতজনৰ কুষ্ঠৰোগৰ উপক্ৰম হৈছিল। মাজে-মাজে তেওঁৰ গাৰ বিহ উঠে। ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য দেৱক গা টিপিবলৈ আজ্ঞা কৰিলত দেৱে ঘিণ নকৰি শিৰা-গুৰুৰ গা টপিছিল। কেইবাদিনো গা পিহি দিয়াৰ পাচত উক্ত উপাধ্যায়ে দেউৰ শুশ্ৰষাত পৰম সন্তুষ্ট হৈ গুৰু-ভক্তি-পৰায়ণ দেউক সৰ্বান্তঃকৰণে আশীৰ্বাদ দি কৈছিল যে,—“বাপা ! তুমি অসমৰ ভিতৰত অদ্বিতীয় পণ্ডিত হবা।” *

জ্যোতি-দৰ্শন।—দেউ ৬কামাখ্যাধামৰ টোলত অধ্যাপন কৰাৰ সময়ত এদিন এজন জ্যোতিষিক-পণ্ডিতে তেওঁৰ হাতৰ বেখা চাই কৈছিল যে, ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য পূৰ্ব-জন্মত “নীলসবস্বতী”ৰ (তাৰা দেৱীৰ) উপাসক আছিল। সেই

* মন্তব্য—পাঠক-পাঠিকা সকল ! এবাৰ দকৈ ভাবি চাওকোন গুৰুভক্তি আৰু গুৰুৰ আশীৰ্বাদৰ কেনেকুৱা প্ৰভাৱ। উত্তৰকালত দেৱে গুৰুৰ আশীৰ্বাদৰ ফল লাভ কৰিছিল। বৰ পৰিতাপৰ কথা যে, বৰ্ত্তমানে ধৰ্মভূমি ভাৰতবৰ্ষত সদৃশ আৰু সচ্ছিত্ৰৰ অভাৱ ঘটিছে। যি ভাৰতত প্ৰাচীনকালত উদ্ধালক, উপমহা, আৰু নি-য়েদ, একলব্য আৰু অৰ্জুন প্ৰমুখ্যে গুৰু-ভক্তি-পৰায়ণ শিষ্য-বৰ্গ ওপজিছিল, আজি ছুৰ্দ্দৈৱক্ৰমে সেই তপোভূমি ভাৰতবৰ্ষত গুৰুদ্ৰোহী আৰু গুৰুনিৰ্দক শিষ্য আৰু ছাত্ৰৰ সংখ্যা, সুশিক্ষা আৰু সংস্কাৰ অভাৱত দিনে দিনে বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিছে। ভাৰতবৰ্ষত যেতিয়ালৈকে প্ৰাচীন আৰু শুভকৰ গুৰু-শিষ্য সম্বন্ধ সংস্থাপিত নহব, তেতিয়ালৈকে ভাৰতবাসী হিন্দু জাতিই উন্নতিৰ উচ্চ-শেখৰত উঠিবলৈ নোৱাৰিব।

পণ্ডিতজনে দেউক বাতি বিছনাতে বহি “নীলসবস্বতী”ৰ এটি বীজ মন্ত্ৰ জপিবলৈ কৈছিল। দেৱে বাতি বিছনাত থাকি কিছুদিন সেই বীজ-মন্ত্ৰটো জপ কৰিলত, এদিন নিশা-কালত তেওঁ থকা ঘৰটোৰ উত্তৰফালৰ মাটিৰ দেৱালৰ ওপৰত এটি জ্যোতি দেখিছিল। সেইটো দেখি দেৱে সাপ বুলি অনুমান কৰি দেৱালৰ কাষলৈ যোৱাৰ পাচত পোহৰটো নাইকিয়া হল। দেৱে সেই জ্যোতিটো একে ঠাইতে কেবা-দিনো দেখিছিল। *

মহামহোপাধ্যায় উপাধি লাভ।—নীলাচলত থকা সময়ত, গুৱাহাটীৰ ভূতপূৰ্ব ডেপুটি ম্যাজিষ্ট্ৰেট ৬প্ৰকাশ চন্দ্ৰ সিংহ মহাশয়ৰ চেষ্টাৰে গত ১৯১০ খৃষ্টাব্দৰ ১ লা জুনত, দেৱে অসম-চৰকাৰৰ পৰা বিশেষ সন্মান জনক “মহামহোপাধ্যায়” উপাধি লাভ কৰিছিল, আৰু সেইবাবে চৰকাৰৰ পৰা বাৰ্ষিক ১০০ এশ টকা বৃত্তিও পাইছিল।

দেউৰ প্ৰতিভা, কৱিত্ব-শক্তি, সাত্বিকতা, সৰলতা; আৰু সৌজন্য আদি সদৃশগুণবলীৰ দ্বাৰা ম্যাজিষ্ট্ৰেট মহাশয় সমাকৃষ্ট হৈছিল।

“গুণিনি গুণজ্ঞো বমতে নাগুণী গুণিনি পৰিতোষঃ।
অনিৰেতি বনাং কমলং ন হি ভেকন্তুকবাসোহপি ॥”

*—কালীভক্ত সাধক-প্ৰৱৰ ৬ৰামকৃষ্ণ-পৰমহংসেও এবাৰ মুকলি পথাৰত জ্যোতি-দৰ্শন কৰি মুগ্ধিত হৈছিল।

অৰ্থাৎ গুণব মোল বুজা মানুহে গুণী মানুহৰ প্ৰতি আসক্ত হয়, গুণহীনে গুণবন্তক ভাল নাপায়। ভোঁমোবাই পদুমৰ মো-পান কৰিবলৈ হাবিব পৰা পদুমবনলৈ যায়। কিন্তু ভেকুলীয়ে কমলৰ তলত বাস কৰিও পদুমধূৰ সোৱাদ নুবুজে।

শোক প্ৰকাশ আৰু হৰ্ষ প্ৰকাশ।—গুৱাহাটীৰ উজান-বজাৰৰ ৬হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী মহাশয়ৰ উদগণিত দেৱে ভূত-পূৰ্ব ভাৰত-সম্ৰাট সপ্তম-এডৱাৰ্ডৰ মৃত্যু উপলক্ষে শোক-প্ৰকাশ; আৰু ভূতপূৰ্ব পঞ্চম-জৰ্জৰ বাৰ্জসিংহাসনত উঠাৰ বাবে হৰ্ষ-প্ৰকাশ নামেৰে দুখন সৰু খণ্ডকাব্য ৰচনা কৰিছিল। তাৰ পাচত নিজা হাতেৰে তৈয়াৰ কৰা সৰু সাঁচিপাতত দেৱনাগৰী আখৰেৰে বিতোপন কৰি লিখি অসম-চৰকাৰৰ জৰিয়তে লগুনলৈ পঠোৱাইছিল। সেই বাবে দেউ বিশেষ প্ৰশংসাজন হৈছিল; আৰু ভূতপূৰ্ব ভাৰত সম্ৰাট পঞ্চমজৰ্জৰ পৰা এখন উচ্চ-প্ৰশংসা পত্ৰও পাইছিল। খণ্ডকাব্য দুখন ৰচনা কৰি পঠোৱাৰ কথাটো মই জানোঁ।

* মন্তব্য—অৰ্থাৎ, পৰশীকাতৰ আৰু নীচাশয় মানুহে কেতিয়াও গুণীৰ গুণ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভাল নাপায়। ঠেক্ মনৰ মানুহৰ আগত কোনোৱে গুণীৰ গুণ প্ৰকাশ কৰিলতো হীন-স্বভাৱৰ লোকে গুণীৰ কেৱল দোষ কীৰ্ত্তন কৰে।

“মক্ষিকা ব্ৰণমিচ্ছন্তি গুণমিচ্ছন্তি সজ্জনাঃ।”

শিক্ষিত—ভদ্ৰলোকৰ ভিতৰতো বহুত পৰশীকাতৰ আৰু অসহ্যক দেখা যায়।

বঙকাব্য দুখন পদলালিত্য, ভাৱ-গৌৰৱ আৰু ৰচনা-সৌষ্ঠৱত অতি সুন্দৰ হৈছিল।

৬কামাখ্যাধামত পতা

উত্তৰবঙ্গ-সাহিত্য-সম্মেলনত

} বঙলা ১৩১৮ চনত
৬কামাখ্যাধামত,

বাজসাহী জিলাৰ প্ৰৱীণ উকীল ৬শশধৰ ৰায় মহাশয়ৰ সভাপতিত্বত উত্তৰবঙ্গ-সাহিত্য-সম্মেলনৰ পঞ্চম অধিবেশন হৈছিল।

গুৱাহাটীৰ উকীল ৬কালীচৰণ সেন মহাশয়ৰ অনুৰোধত দেৱে বৈদিক-ছন্দেৰে “কামাখ্যাষ্টক” নামেৰে এটি সূৰলা সংস্কৃত-স্তোত্ৰ ৰচনা কৰি, উক্ত সভাত মঙ্গলাচৰণ-স্বৰূপে পাঠ কৰিছিল; আৰু সাঁচিপাত তৈয়াৰ কৰা সঁজুলিবোৰ সভ্য-সকলক দেখুৱাইছিল।

বঙলা ১৩২১ চনৰ পুহ-মাহত, ময়মনসিংহ জিলাৰ অন্তৰ্গত আঠাবৰাৰীৰ ভূম্যধিকাৰিণী স্বধৰ্ম্মনিষ্ঠা ৬জ্ঞানদা স্তম্ভী কিছুমান কৰ্মচাৰীৰে সৈতে ৬কামাখ্যাদেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তেওঁৰ গুৰুদেৱ কালীকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য সিদ্ধান্তশাস্ত্ৰী মহাশয়কো আনিছিল। তেওঁৰ গুৰুদেৱ কামৰূপৰ দত্তবাৰ্গাৱৰ ৬শিৱনাথ বুজৰবৰুৱা স্মৃতিতীৰ্থ মহাশয়ৰ সতীৰ্থ আছিল। ভূম্যধিকাৰিণীয়ে তেওঁৰ গুৰুদেৱৰ পৰামৰ্শমতে কামৰূপৰ বিশিষ্ট শাস্ত্ৰজ্ঞ সংস্কৃত-পণ্ডিতমণ্ডলীক ৬কামাখ্যা-ধামলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰাইছিল। পণ্ডিতসকলক তীৰ্থক্ষেত্ৰত কিছু দান দিয়াটোৱে তেওঁৰ আচল উদ্দেশ্য আছিল।

যথাসময়ত প্রায় চল্লিশজনমান পণ্ডিত ৬কামাখ্যাধামলৈ নিমন্ত্ৰিত হৈ আহিছিল। গৌসানীৰ বলিকটা-ঘৰত সভা বহিছিল। পণ্ডিতসকলৰ বাজেও গুৱাহাটীৰ কটন কলেজৰ সংস্কৃতৰ অধ্যাপক ৬পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য এম্-এ, বিজ্ঞাবিনোদ, ফিলছফিৰ অধ্যাপক ৬সুবোধচন্দ্র দত্ত এম্-এ, ৬কালীচৰণ সেন উকিল প্রমুখ্যে কেইজনমান বিশিষ্ট ভদ্রলোক; আৰু স্থানীয় ভালেমান ব্রাহ্মণ দৰ্শক-স্বৰূপে সভাত উপস্থিত আছিল। তেতিয়া লেখক দেউৰ ছাত্ৰ। কুশেশ্বৰ বা নামেৰে এজন মৈথিল-পণ্ডিতে, পণ্ডিত-সম্মেলনৰ দুদিনমান আগতে মোক কলে যে,—“ভূম্যধিকাৰিণীৰ গুৰুদেৱক কৈ তেওঁকো নিমন্ত্ৰণ কৰাব লাগে।” কথাষাৰ মই সিদ্ধান্তশাস্ত্ৰী মহাশয়ক কোৱাত, মৈথিল-পণ্ডিতজনো নিমন্ত্ৰিত হ’ল। ময়ো সভাত উপস্থিত আছিলোঁ। ছপৰীয়া সভা বহিলত, ৬সুবোধ চন্দ্র দত্তে দেউক কলে যে,—“কবিত্ব মশায়, আপনি সংস্কৃত-সঞ্জীবনী-সুখা আমাদেৱ কৰ্ণকুহৰে বৰ্ষণ না কৰিলে কে কৰিবে?” তেওঁৰ কথা শুনি দেৱে দেৱ-ভাষাৰে এটি প্ৰাঞ্জল; আৰু শ্ৰুতি-মধুৰ বক্তৃতা দি উপস্থিত সভ্যসকলৰ মনোবঞ্জন কৰিছিল। কুশেশ্বৰ বা ব্যাকৰণতীৰ্থ মহাশয়ে তিনি-চাৰি পিঠি-মান বাণী শব্দৰ ব্যাখ্যা সংস্কৃতেৰে লিখি আনিছিল। ব্যাখ্যা যিনি পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিলত, ৬পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্যে হাঁহি হাঁহি কলে যে,—“স্বয়ং কালিদাস এব, পঠ্যতাম্, পঠ্যতাম্।” তেওঁৰ তেনেকুৱা কথা শুনি শ্ৰোতাবিলাকে বেজাৰ পাইছিল।

পণ্ডিতজনে বিজ্ঞাবিনোদৰ উপলজ্জা সহ কৰি প্ৰৱন্ধটো পঢ়ি শেষ কৰিলে। তেওঁ বহাৰ পাচত কেইজনমান বঙালী ভদ্রলোকে কলে যে,—“পণ্ডিত-সভায় শাস্ত্ৰীয় বিচাৰাদি হওয়া বাঞ্ছনীয়।” সেই কথা শুনি বাণীৰ গুৰুদেৱে কলে, “বিচাৰেৰ প্ৰয়োজন নাই, পণ্ডিতমণ্ডলীকে যৎকিঞ্চিৎ দান দেওয়াই আমাদেৱ প্ৰধান উদ্দেশ্য।” তেওঁৰ কথা মতে কোনো শাস্ত্ৰীয় বিচাৰ নহল। তাৰ পাচত কোন পণ্ডিতে কি বকমৰ বিদায় পোৱা উচিত, সেই বিষয়ে কাণাকানি চলিব ধৰিলে। বাণীৰ গুৰুদেৱে পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় ৬ধীবেশ্ববাচার্য্য কৰিবত্ব-দেৱৰ বাবে প্ৰধান বিদায়টোৰ ব্যৱস্থা কৰি ৰাখিছিল।

সেই কথা জানি গুৱাকুছিৰ ৬লক্ষ্মীনাথ পঞ্চতীৰ্থ আৰু ৬মহীনাথ বিজ্ঞাবত্স মহাশয়ৰ গাৰ পোৰনি উঠিল। তেওঁলোকে আপত্তি কৰি কলে যে,—“মহামহোপাধ্যায়ে কি কাৰণে আন আন পণ্ডিততকৈ বেছি বিদায় পাব।” মহাতীৰ্থলৈ দান লবলৈ আহিছোঁ, বিদায়ৰ কোনো তাৰতম্য হোৱা উচিত নহয়। বঙ্গদেশত এটি দস্তৱ আছে যে, নৈয়ায়িক পণ্ডিতে আন আন বিষয়ৰ পণ্ডিতকৈ প্ৰধান বিদায় পায়। গতিকে নৈয়ায়িক-পণ্ডিতৰ বিদায়টো আন আন পণ্ডিততকৈ এটকা-ছটকামান বেছি হোৱা উচিত। বিদায়ৰ বিষয়ে উক্ত পণ্ডিত-ছজনে বৰকৈ বাগবিতণ্ডা কৰিছিল।

কিন্তু গুণগ্ৰাহী, সংস্কৃত-বিজ্ঞানুৰাগী শিক্ষিত-বঙ্গবাসীয়ে গুণীৰ যথাযোগ্য সন্মান কৰিবলৈ কুণ্ঠিত নহয়। বাণী ৬জ্ঞানদা

সুন্দরীৰ গুৰুদেৱ কালীকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰী মহাশয় দেউৰা প্ৰতি ঈৰ্ষ্যাবৃত্ত কথাত আওকাণ কৰি, বিশিষ্ট সন্মান ভাজন, বয়োবৃদ্ধ, মহামহোপাধ্যায় ৬ধীবেশ্ববাচাৰ্য্য কৰিবৰু দেৱক প্ৰধান-বিদায় দি সম্বৰ্দ্ধনা কৰিলে।

দেৱে প্ৰধান বিদায় পালে নগদ দহ টকা, এখন পশমী-বগা-আলোৱান, আৰু এখন ৰূপাৰ বিকাপি। আন আন পণ্ডিতে নগদ পাঁচ টকা, অহা-যোৱা খৰচ, এখন পশমী বগা-আলোৱান আৰু এখনকৈ ৰূপাৰ বিকাপি পালে।

আবেলি মৈথিল-পণ্ডিত কুশেশ্বৰ বা ব্যাকৰণতীৰ্থে গোঁসানীৰ ভোগঘৰৰ কাষত, কামৰূপীয় এজন পণ্ডিতক গীত-গোৱিন্দৰ “ললিত-লৱঙ্গ-সত্য-পৰিশীলন-কোমল-মলয়-সমীৰে” এই ফাঁকি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কোৱাত, পণ্ডিতজনে ভালমতে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ নোৱাৰিলে, এনে সময়তে মাননীয় দেউ সেই কালে গৈছিল। দেৱে উক্ত ফাঁকিটো ভালকৈ ব্যাখ্যা কৰিলত মৈথিল-পণ্ডিতজন নিমাত হ’ল। দেউ তাত উপস্থিত হোৱাৰ আগতে সেই ঠাইত তিনি-চাৰিজনমান পণ্ডিত আছিল। সিদিনা বাতি এজন পাণ্ডাৰ ঘৰত, কালীকৃষ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য, ৬লক্ষীনাথ পঞ্চতীৰ্থ, ৬ধীবেশ্ববাচাৰ্য্য আৰু কেইবা-জনো ভদ্ৰলোকে কথা পাতি থাকোঁতে, সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰীই দেউক কিবা এটি কথা সোধাত, দেৱে অলপ সময় চকু বুজি উত্তৰ দিলত, সিদ্ধান্ত-শাস্ত্ৰীই মিছিকীয়াই হাঁহি কলে যে,—“এইৰূপ তন্ময় না হলে কি? নিভুল উত্তৰ দেওয়া সম্ভৱপৰ হ’তে পাৰে।”

কৰিবৰু-দেৱৰ স্বদেশ-বাৎসল্য। এদিনাখন ৬কামাখ্যা-তীৰ্থৰ এজন পুৰোহিতে গোঁসানীৰ উত্তৰ-দুৱাৰৰ ভিতৰৰ কাষিত বহি চণ্ডী-পাঠ কৰি আছিল। তাৰ পাচত সেই সময়ত এজন বঙালী পণ্ডিতেবে নৈতে ঢাকা জিলাৰ ধানকোঁৱাৰ জমিদাৰ মহাশয়ে ভগৱতীৰ দৰ্শন কৰিবলৈ যোৱাত, জমিদাৰৰ পণ্ডিতজনে পুৰোহিতজনৰ চণ্ডীপাঠৰ ভুল দেখুৱাই জমিদাৰক কলে যে,—“পাৰ্বত্য-প্ৰদেশ কিনা, সুতৰাং বিস্তৃত উচ্চাৰণ হয়না, জিহ্বাই জড়তা রয়েছে;” দৰ্পহাৰিণী ভগৱতীৰ ইচ্ছাত ঠিক সেই সময়তে আমাৰ পূজ্যপাদ ৬ধীবেশ্ববাচাৰ্য্যদেৱেও গোঁসানীৰ দৰ্শন কৰিবলৈ যোৱাত, পুৰোহিত আৰু দেশৰ নিন্দাবাদ শুনি কুপিত হৈ পণ্ডিতম্ৰণ্য বুধবৰক কলে যে,—“মহাশয়! আপনি কি জিহ্বা পৰীক্ষক? সেইজন্য দেশৰ নিন্দা কৰিতেছেন। আজ আপনি একখানি জিহ্বাৰ পৰীক্ষা কৰে দেখুন দেখি কি ৰকম পান।

মহাশয় জানেন কি? আমাৰ আসামবাসী, প্ৰায় ফাৰ খেয়ে থাকি। সুতৰাং আমাদেৱ জিহ্বা পৰিষ্কাৰ থাকে। আৰু আপনাৰা বঙ্গবাসী, বিশেষতঃ আপনি জমিদাৰ-বাড়ীৰ দ্বাৰ-পণ্ডিত। সৰ্বদায় ঘি, ৰসগোল্লা, কাচাগোল্লা, লাল-মোহন, ক্ষীৰমোহন, পানীতোয়া, জিলাপি আদি খেয়ে থাকেন, সুতৰাং আপনাদেৱ ৰসনা জড় না হয়ে হবে কি আমাদেৱ? আপনি ভেবে দেখুন, বঙ্গদেশকে নিন্দা কৰলে আপনাৰ গায়ে কেমন লাগবে। আৰু আপনাৰা যে বিস্তৃত উচ্চাৰণ

করেন, তার প্রমাণ লক্ষী, ভীষ্ম, এবং আত্ম প্রভৃতিতে পাওয়া যায়। মহাশয়! আপনি বোধ করি মায়ের দর্শন করিবার জন্য আসেন নাই, এসেছেন শুধু দেশানিন্দা করিবার জন্য জিহ্বা পরীক্ষক হয়ে। মহাশয়! দয়া করে বলুন দেখি “যত্ন কয়বিধ?” বঙালী পণ্ডিতজনে বিচূড়িত খাই লাহেঁকে উত্তর দিলে,—“যত্ন আবার কি, চেষ্টা করে বলিলেই হয়।” দেৱে চেলু পাই তেওঁক আকৌ সুধিলে, মহাশয়ের কোন ব্যাকরণ পড়া আছে? তেওঁ উত্তর দিলে “মুগ্ধবোধ”। দেৱে ডাঠকৈ কলে,—“ঘোড়ার ডিম ব্যাকরণ, মুগ্ধবোধে আবার একখানি ব্যাকরণ”। দেৱে সুধিলে,—“মহাশয়ের পাণিনীয়-ব্যাকরণ দেখা আছে কি? বঙালী পণ্ডিতজনে কলে ‘না’।

দেৱে কলে “তাইত মহাশয়! “গণ্ডুষ-জলমাত্ৰেণ সফরী ফরফরায়তে”। বঙালী পণ্ডিতজনে অলপ সুৰ বদলাই দেৱক সুধিলে যে,—“মহাশয়ের কি পাণিনীয়-ব্যাকরণ অধ্যয়ন করা আছে?” দেৱে কলে আছে।

যি হওক এইভাবে বঙালী পণ্ডিতজন করিবত্নদেরৰ বাক্য-বাণেৰে জৰ্জৰিত হৈ, হৃদয়ত বৰকৈ আঘাত পাই কাঠৰ পুতলিৰ নিচিনা থিয় দি থাকিল। ছুঁই কোনো কথা কবলৈ সাহ নকৰিলে।

আনকালে জমিদাৰজনেও তেওঁলোকৰ বেহ-ৰূপ দেখি ব লাগি আছিল। তাৰ পাচত জমিদাৰজনে দেউক সযোষি

কলে,—“পণ্ডিত মহাশয়! অপরাধ ক্ষমা করবেন। আমরা মায়ের দর্শন করতে এসেছি, বিলম্ব হয়ে গেল। দয়া করে বিকাল বেলা আপনি অমুক পাণ্ডার বাসায় আমার সঙ্গে দেখা করিলে কৃতার্থ হইব।” এই কথা কৈ তেওঁলোকে মন্দিৰত সোমাল।

দেৱেও ভগৱতীৰ দৰ্শন কৰি বাহলৈ গ'ল। তাৰ পাচত জমিদাৰজনে তেওঁৰ পণ্ডিতজনক কৈছিল যে,—“আপনি কি জানেন না সৰ্ব্বত্ৰ বিদ্বান্ লোক থাকেন? আপনি আজ বঙ্গদেশের নাকটি কাটালেন। বিশেষতঃ একজন অস্থি-চৰ্ম্ম-সার পণ্ডিতের নিকট অপদস্থ হয়ে গেলেন। ভবিষ্যতে যেন কোন জায়গায় এরকম না করেন।”

সিদিনা আবেলি দেৱে জমিদাৰজনৰ অনুবোধ উপেক্ষা নকৰি তেওঁৰ তালৈ গৈছিল। তাৰ পাচত জমিদাৰ মহাশয়ে দেউৰে সৈতে কিছু সময় আলাপ কৰি, আপ্যায়িত হৈ পাঁচ টকা বিদায় দিছিল; আৰু বঙালী পণ্ডিতজনেও ক্ষমা প্রার্থনা কৰিছিল।

এবাৰ দেউৰে সাক্ষাতত কোনো এজন বঙালীয়ে কৈছিল যে,—“আসামে আৰ্য্যসভ্যতা খুব অল্পদিনের।” তেনেকুৱা কথা শুনি স্বদেশ-প্ৰেমিক ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেরৰ ধমনিত তপত তেজ সঞ্চালিত হৈছিল। তাৰ পাচত দেৱে ততালিকে বঙালীজনক কলে যে,—“না মহাশয়। আপনাত সম্পূৰ্ণ ভুল ধারণা, আসামেই সৰ্ব্বাণ্ডে মনুষ্যেৰ সৃষ্টি হয়েছিল।

ভূগোল দেখেছেন ত? আসাম প্রদেশ কত উচ্চ। বঙ্গদেশ নদ-নদী-স্রোত-বিক্ষিপ্ত বালুকা-কাঁদাৰ দ্বারা গঠিত। আপনাদের দেশে প্রথমতঃ শব্দুক আদির-সৃষ্টি হয়েছিল, তার পরে মানুষ।”

এবার দ্বাববঙ্গ স্বৰ্গত মহাবাজ ৬বামেশ্বৰ সিংহ ৬কামাখ্যা-তীৰ্থলৈ অহাত, দেৱে তেখেতৰ কনিষ্ঠা কন্যা ৬ভাবতীক লগত লৈ বজাৰ সাক্ষাৎ কৰিবলৈ গৈছিল।

তাৰ পাচত মহাবাজে দেউৰ সংস্কৃতভাষে বাক্যলাপ উচ্চাৰণৰ বিশুদ্ধতা আৰু মাধুৰ্য্য শুনি সুধিছিল যে,— “পণ্ডিতজী আপুনে দাক্ষিণাত্যমে অধ্যয়ন কিয়া থা?” তচ্ছব্দা দেৱোহব্রবীৎ নাহং দাক্ষিণাত্যেহধীতবান্ ; পৰন্তু স্বকীয়াধ্যয়নায়েন পাণিনীয়-শিক্ষানুসাবেণ চ ময়া উচ্চাৰয়িতুং ভৃশং প্রয়ত্নঃ কৃতঃ।” দেউৰ উত্তৰ শুনি মহাবাজে তেখেতক অশেষ প্রশংসা কৰিছিল। মহাবাজো সংস্কৃত-শাস্ত্রজ্ঞ আছিল।

৬কামাখ্যাধামত থকা কালছোৱাত, দেৱে তেখেতৰ পাণ্ডিত্য, অসামান্য-কৱিত্ব; আদৰ্শস্থানীয় সদগুণবাজি প্ৰকাশ কৰিবলৈ বহুত সুযোগ পাইছিল। কাৰণ ভাৰতবৰ্ষৰ নানান ঠাইৰ পৰা ৬কামাখ্যা-দেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ অহা বহু-শাস্ত্রজ্ঞ পণ্ডিত সকলেৰে সৈতে তেওঁৰ প্ৰায় আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। কোনো শ্ৰেষ্ঠ-পণ্ডিত আছিলত, তেওঁ স্বৰচিত সটীক-বৃত্ত-মঞ্জৰী-ছন্দোগ্ৰন্থখন দেখাইছিল। তীৰ্থলৈ অহা বিখ্যাত পণ্ডিতসকলে বৃত্তমঞ্জৰীখন চাই দেউৰ অসাধাৰণ কৱিত্ব-শক্তিৰ প্ৰশংসা কৰিছিল।

এবাৰ বোম্বাইৰ পৰা হাঠীভাই শাস্ত্ৰী নামেৰে এজন বিখ্যাত পণ্ডিত ৬কামাখ্যা-দেৱী-দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তাৰ পাচত দেৱে তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ বৃত্তমঞ্জৰীখন চাবলৈ দিলত, শাস্ত্ৰী মহাশয়ে ভালমতে চাই দেউৰ অদ্ভুত প্ৰতিভা আৰু কৱিত্ব-শক্তিৰ পৰিচয় পাই আনন্দিত হৈ প্ৰকুলমনেৰে দেউক যতিশয় প্ৰশংসা কৰিছিল।

সংস্কৃত-উচ্চাৰণৰ বিশুদ্ধতা, মাধুৰ্য্য, পাৰিপাট্য, দেৱ-বাণীৰে অনৰ্গল বক্তৃতা; আৰু কথোপকথন, ততালিকে শ্লোক ৰচনা কৰা আদি বিষয়ত; আৰু শব্দশাস্ত্ৰত দেউৰ দৈৱীক্ৰমতা আৰু অশেষ পাৰদৰ্শিতা আছিল। বৈদিক-কৰ্ম্মকাণ্ডৰ মন্ত্ৰবিলাকৰ অৰ্থ আৰু তাৎপৰ্য্যও বিশেষভাবে বিদিত আছিল। দত্তত্বভাবে যি কোনো বিষয়ৰ চিন্তা আৰু সমালোচনা কৰা-টোও দেউৰ জীৱনৰ এটি বৈশিষ্ট্য আছিল। তেওঁৰ হাতৰ অসমীয়া আৰু দেৱনাগৰী আখৰবোৰ অতি ধুনীয়া আছিল; আৰু আখৰবোৰ গোটে গোটকৈ লিখিছিল। পুৰণি প্ৰথা মতে কলমটো মুঠিমাৰি লিখিছিল। তেওঁ সাঁচিপাত আৰু সাঁচিপতীয়া চিঁৱাইও তৈয়াৰ কৰিব পাৰিছিল।

দেৱে নীলাচলীয়া ল’ৰাবিলাকৰ বুদ্ধিমত্তাৰ প্ৰশংসা কৰিছিল। তেওঁ কেতিয়াবা মৃতকৰ বুৰোৎসৰ্গত গীতা নাইবা বিৰাট পাঠ কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। সময়ে-সময়ে প্ৰায়শ্চিত্ত আদিৰ শাস্ত্ৰীয়-ব্যৱস্থা লবলৈ দেৱৰ ওচৰলৈ গৈছিল। জন্মান্তৰীয়-সংস্কাৰ, সাধনা আৰু ইহজন্মৰ বিপুল

অধ্যয়নায় নাথাকিলে এজন মানুহৰ অন্তৰত অশেষ সঙ্গৰ সমাবেশ হব নোৱাৰে।

গুৱাহাটীৰ কটন-কলেজৰ ছাত্ৰাবাসত তেওঁ কেইবছৰমান সবস্তু-পূজা কৰিছিল। * উজান বজাৰৰ ৬মহেশ্বৰ গোস্বামীৰ দেউ বৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল; আৰু প্ৰতি বছৰে দোল-যাত্ৰাৰ দিনা দেউ তেওঁৰ ঘৰলৈ নগলে বেজাৰ পাইছিল।

দেৱে ৬কামাখ্যাধামৰ টোলত থকা সময়ত ৬কালীচৰণ সেন উকিল, ৬লক্ষীনাথ শৰ্মা খাজাঞ্চিক সুন্দৰকৈ ছখন কালীপূজাৰ বিধি; আৰু ৬মহেশ্বৰ গোস্বামীক এখন সন্ধ্যা-বিধি সাঁচিপাতত লিখি দিছিল। তেওঁ পুথি, দা, কুঠাৰ, কটাৰী আৰু ফুল গছক বৰকৈ আদৰ-যত্ন কৰি ৰাখিছিল।

*—সবস্তু-পূজা উপলক্ষে প্ৰতিবছৰে কটন-কলেজত সাবস্তু-সন্মেলন হৈছিল। সেই সন্মেলনত ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সংস্কৃত-ভাষাৰে বক্তৃতা দিছিল। তেওঁৰ সংস্কৃত-বাক্যাৱলী সৰল; আৰু প্ৰসাদ-গুণবিশিষ্ট হোৱাৰ কাৰণে শ্ৰোতৃ-মণ্ডলীয়ে পৰম পৰিতোষ পাইছিল। এবাৰ কলিকতাৰ পৰা ছজন কলেজৰ অধ্যাপক গুৱাহাটীলৈ আহিলত, সাবস্তু-সন্মেলনলৈ নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। তাৰ পাচত তেওঁলোকে আচাৰ্য্যদেৱৰ প্ৰাঞ্জল, সুললিত-সংস্কৃত-বক্তৃতা শুনি দেউক উচ্চ প্ৰশংসা কৰি কৈছিল যে, বৰ্ত্তমানে সংস্কৃত-পণ্ডিতমণ্ডলীৰ ভিতৰত দেউৰ দৰে সৰল-সংস্কৃতেৰে বক্তৃতা দিব পৰা পণ্ডিতৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ।

এই কথাখিনি গুৱাহাটীৰ অসমীয়া-সাহিত্যিক ৬সৰ্বেশ্বৰ শৰ্মা কটকীৰ পৰা শুনিছিলোঁ।

তেওঁ নিজে পাক কৰি খাইছিল; আৰু অতিশয় গল্প-প্ৰিয় আছিল। নাধাৰণ মানুহেৰে নৈতে কথা পাতিও সুখ পাইছিল। এনে কি গল্প কৰি থাকোঁতে কেতিয়াবা স্নান-আহাৰতো পলম হৈছিল। তেওঁ এদিন মোক সুধিছিল যে,—“বাপা ভোকৰ মূৰ্ত্তি কেনেকুৱা হে?” মই দেউৰ তেনেকুৱা বালসুলভ প্ৰশ্ন শুনি, মিচিকিয়া-হাঁহিৰে কলোঁ, দেউ! ভোক কাক বোলে আপুনি গম নেপাই নে? আমাৰ ভোক লাগিলে, আনৰ কথা শুনিবলৈ ভাল নালাগে; আৰু পেটে কোঁৰকোঁৰকৈ মাতে। তাকে শুনি দেৱে কৈছিল,—“বাপা! বুঢ়া হলোঁ, ভোক কি বকমৰ আজিলৈকে নেজানিলোঁ। কৰিব ইটোও এটা হাশু-বসৰ কথা।

এদিন তেওঁ মোৰ আগত কৈছিল যে,—“তেখেতৰ এবাৰ বৰ টান-নৰিয়া হৈছিল; আৰু সৰ্ব্বাঙ্গে পানীজোলাও কুটিছিল। গতিকে জীৱনৰ আশা এৰিবলগীয়া হৈছিল। দেৱে ভাবিলে মৃত্যু ওচৰ চাপিছে। ভৱবোগহাৰী ভগৱন্ত শ্ৰীহৰিৰ মহিমাকীৰ্ত্তন বিনে আন উপায় নাই। এই কথাষাৰৰ প্ৰতি থিৰ বিশ্বাস কৰি, তেওঁ নিতৌ যথাবিধি, যথাশক্তি দ্বাদশস্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱত-মহাপুৰাণখন পাঠ কৰি শেষ কৰিছিল। ঐকান্তিক-ভক্তৰ ওপৰত ভগৱন্তৰ অপাৰ কৰুণা। ভাগৱত-পাঠ শেষ হোৱাৰ পিচৰ পৰা দেউ লাহে লাহে বোগমুক্ত হৈছিল। *

*—কলিকতা সংস্কৃত-কলেজৰ ভূতপূৰ্ব বেদান্তদৰ্শনৰ অধ্যাপক মাননীয় মহামহোপাধ্যায় ৬লক্ষণশাস্ত্ৰী মহাশয়ৰ এবাৰ দুবাৰোগ্য

৩কামাখ্যাধামৰ টোলত দেউ প্ৰায় ন-দহ-বছৰমান আছিল। দেৱে প্ৰতিবছৰে দুৰ্গাপূজা; আৰু বাসন্তীত গোৱালপাৰা জিলাৰ বিজ্ঞানী ষ্টেটলৈ গৈছিল। সেইবাবে কোনোবাৰ “গুণ্ণবোগ” হৈছিল। বহুবিধ চিকিৎসাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ কোনো উপকাৰ হোৱা নাছিল। তাৰ পিচত ভাগ্যবশতঃ এদিন এজন সন্ন্যাসীৰে মৈতে তেওঁৰ দৰ্শনলাভ ঘটে। শাস্ত্ৰী মহাশয়ে সন্ন্যাসীজনক তেওঁৰ গুণ্ণবোগৰ কথা কোৱাত, সন্ন্যাসীজনে তেওঁক কৈছিল যে, তেওঁৰো গুণ্ণবোগ হৈছিল। কোনো ঔষধে গুণ কৰা নাছিল। তাৰ পিচত সন্ন্যাসীজনে বোগমুক্তিৰ কাৰণে অগস্ত্য-ঋষিয়ে শ্ৰীবামচন্দ্ৰক বাৰণ বধৰ নিমিত্তে উপদেশ দিয়া “আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰ”টো ভক্তিভাবে কিছুদিন পাঠ কৰাৰ পাচত বোগমুক্ত হৈছিল। সন্ন্যাসীজনে আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰটো ৩লক্ষণ শাস্ত্ৰীক পাঠ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়াত, শাস্ত্ৰী মহাশয়েও বিশ্বাসপূৰ্বক ভক্তিভাবে স্তোত্ৰটো কেইবাদিনো পাঠ কৰাৰ পাচত গুণ্ণবোগৰ পৰা মুক্ত হৈছিল।

মই কলিকতাৰ সংস্কৃত-কলেজত পঢ়াসময়ত, এদিন মোৰ শিক্ষা-গুৰু পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় ৩সকল নাৰায়ণ শাস্ত্ৰী মহোদয়ে ৩লক্ষণ শাস্ত্ৰীক কৈছিল যে, তেখেতৰ অৰ্শোবোগ হৈছে। কোনো ঔষধৰ দ্বাৰা উপকাৰ পোৱা নাই। তাকে শুনি ৩লক্ষণ শাস্ত্ৰী মহাশয়ে মোৰ শিক্ষা-গুৰু মহোদয়ক যথাবিধি বান্ধীকি-বামায়ণোক্ত আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰটো পাঠ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়াত, মোৰ শিক্ষাগুৰুদেৱে তেতিয়াই কলেজৰ গ্ৰন্থাগাৰৰ পৰা মোৰ হতুৱাই বামায়ণখন অনাই আদিত্য-হৃদয়-স্তোত্ৰটো লিখি লৈছিল।

শাস্ত্ৰত পোৱা যায় যে,—“আৰোগ্যং ভাস্কৰাদিচ্ছেৎ।” অৰ্থাৎ স্বৰ্ঘ্যদেৱৰ পৰা আৰোগ্য লাভৰ কামনা কৰিব।

বধাসময়ত ৩কামাখ্যাধামৰ টোললৈ অহাত পলম হৈছিল; আৰু সময়ে সময়ে কাৰ্য্য উপলক্ষে নিজৰ ঘৰলৈও গৈছিল। সেইবাবে ৩কামাখ্যাটোলৰ কাৰ্য্যনিৰ্বাহক-কমিটিয়ে বেজাৰ পাইছিল। ৩কামাখ্যাধামৰ কিছুমান স্বাৰ্থান্ধ মানুহে দেউক নময়ে-নময়ে নিন্দাও কৰিছিল। সুবিদ্বান্, কবি, সাহিত্যিক, গুণৱন্ত, সত্যনিষ্ঠ, সৌন্দৰ্য্যপ্ৰিয়, স্মায়পৰায়ণ আৰু স্বাধীনচেতা শ্ৰেষ্ঠ-পুৰুষ-সকলক নিন্দা কৰাটো মুৰ্খ, ধূৰ্ত আৰু ঠেক মনৰ মানুহৰ এটা ছৰাবোগ্য ব্যাধি।

যি হওক নানা কাৰণে ৩কামাখ্যাধামৰ টোলত দেউৰ থাকিবলৈ ইচ্ছা নোহোৱা হ’ল। ৩কামাখ্যাধামৰ টোলত নাথাকে বুলি এদিন দেৱে মোক কলে। কথা আৰাৰ শুনি আমাৰ বৰ দুখ লাগিল। কাৰণ তীৰ্থস্থানত দেউৰ নিচিনা এজন সুবিখ্যাত সংস্কৃত-কবি নিগাজীকৈ থকা বাঞ্ছনীয়। কিছুদিনৰ পাচত দেৱে কাৰো হকা-বাধা নেমানি নিজৰ ঘৰলৈ গ’ল।

মই তেতিয়া ব্যাকৰণৰ মধ্য-পৰীক্ষাৰ কাৰণে পাণিনীয়-নিদ্ধান্ত-কৌমুদী-ব্যাকৰণ পঢ়িছিলোঁ। দেউ ঘৰলৈ যোৱাৰ বাবে আমি মৰ্ম্মাহত হৈছিলোঁ। যিহেতু তেখেতে ৩কামাখ্যা-ধামৰ টোলত থাকি দেশৰ গোৱৰ-বৃদ্ধি কৰিছিল। তাৰ পাচত মই দেউৰ ঘৰলৈ গৈ তিনিমাহমান থাকি, অসুবিধা হোৱাৰ কাৰণে ঘৰলৈ আহিলোঁ। মই দেউৰ ঘৰত থকা-সময়ত দেউক আকৌ নীলাচললৈ আনিবলৈ ৩ৰাজচন্দ্ৰ শৰ্ম্মা

আৰু শ্ৰীৰামপ্ৰসাদ শৰ্ম্মা দেউৰা ঘৰলৈ গৈছিল। দুয়োজন দেউক বৰকৈ কাকুতি কৰি কলে যে,— “দেউ! আপুনি কৰি আকৌ ঔকামাখ্যাধামৰ টোললৈ যাব লাগে। আপুনি গুচি অহাৰ বাবে আমি বহুতে দুখ পাইছোঁ। আমি আপোনাক নিবলৈ আহিছোঁ। কিন্তু দেউ তুнай ঔকামাখ্যা-ধামৰ টোললৈ আহিবলৈ মান্তি নহল।

১০। উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ আউনীআটী- সত্ৰ বাহৰত।

নীলাচলত থকাসময়ত দেৱে এদিন মোক কৈছিল যে,— “বাপা! তোমালোকৰ নীলাচলত থকা বৰ টান। পানীৰ অভাৱ, বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰাবিলাকেও মনোযোগেৰে পৰিশ্ৰম কৰি সংস্কৃত নপঢ়ে। আউনীআটী-সত্ৰৰ অধিকাৰেৰে সৈতে উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ বাহৰত কথা-বতৰা হৈছে। অধিকাৰে মোক তালৈ নিব খুজিছে। তুমি ইচ্ছা কৰিলে মোৰ লগত ওলাব পাৰা।” তেতিয়া দেউৰা ওচৰত পঢ়িবলৈ মোৰো বৰ আগ্ৰহ আছিল। দেৱে ঔকামাখ্যাধামৰ পৰা ঘৰলৈ গৈ, কেইমাহমানৰ পাচত উত্তৰ-গুৱাহাটীত থকা আউনীআটী-সত্ৰ-বাহৰলৈ গৈ তিনিমাহমান আছিল। ময়ো তিনি-মাহমান থাকি

পঢ়িছিলোঁ। ঔকমলদেৱে গোস্বামী অধিকাৰ মহাশয়ে দেউক মাহে চল্লিশ টকাকৈ দিছিল। ময়ো মাহে ছ-টকাকৈ পাইছিলোঁ। তাত এখন সংস্কৃত-টোল আছিল। সেই টোলত দেউ প্ৰধান-পণ্ডিত হৈছিল।

দেৱে ছাত্ৰবিলাকক ব্যাকৰণ আদি শিক্ষা দিয়াৰ বাজেও হুপৰীয়া নামঘৰত ভকত বিলাকৰ আগত শ্ৰীমদ্ভাগৱত পাঠ কৰি বুজাইছিল।

১১। নিজৰ ঘৰত মৃত্যুলৈকে।

কামৰূপৰ পাণ্ডুলা-গাঁৱৰ অধিবাসী ঔদামোদৰ-ধামৰ ভূত-পূৰ্ব সম্পাদক ঔহৃদয়চন্দ্ৰ পাটোৱাৰীয়ে ঔদামোদৰ-ধাম প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পাচত, এদিন উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ আউনীআটী-সত্ৰবাহৰলৈ গৈ দেউক নিজৰ ঘৰলৈ আনিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। দেৱে বিবেচনা কৰি নিজৰ বাৰ্দ্ধক্যৰ ফালে চাই পাটোৱাৰীৰ কথাত সন্মত হৈ কিছুদিনৰ পাচত ঘৰলৈ গ'ল। তেতিয়াৰ পৰা দেৱে ঘৰত থাকি ঔদামোদৰ ধামৰ সংস্কৃত-বিদ্যালয়ত, পাঁচজনমান ছাত্ৰক পাণিনীয়-ব্যাকৰণ শিকাব ধৰিলে।

দেউ ঘৰলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে ধামৰ সংস্কৃত-টোলত ঔসোণাপতি শৰ্ম্মা অধ্যাপক আছিল। ঔসোণাপতি উপাধ্যায়ে আন আন ছাত্ৰক বহুমালা-ব্যাকৰণ পঢ়াইছিল। দেৱে ঔদামোদৰ-ধামত

পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ অধ্যাপনা ; আৰু তাত এখন ধৰ্মপ্ৰসাৰিণী সভা প্ৰতিষ্ঠা কৰি, নিজৰ ঘৰতে কালাতিপাত কৰিছিল।

দেৱৰ পাৰিবাৰিক প্ৰসঙ্গ।—ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ জ্যেষ্ঠতাত আৰু পিতৃব্যও অগাধ পণ্ডিত আছিল। দেউৰা দুজন সৰু ভায়েক আছিল, এজনৰ নাম লক্ষ্মীনাথ। তেওঁ কৃতদাৰ আছিল, কিন্তু আঠাইশ বছৰমান-বয়সত নিঃসন্তান হৈ ঢুকায়। লক্ষ্মীনাথৰ তলতীয়া জন পাঁচ-ছবছৰ-বয়সত মাৰা যায়। দেউৰা স্বৰচিত বংশ-পৰিচয়ত এই জন ভায়েকৰ নাম উপেন্দ্ৰাচাৰ্য্য বুলি লিখা আছে। অপেশ্বৰী নামে দেউৰা এজনী সৰু ভনীয়েকো অকালতে কালৰ মুখত পৰিছিল।

ঔদীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ এটি পুত্ৰ আৰু দুজনী কন্যা আছিল। উত্তৰ-গুৱাহাটীত থকা-সময়ত দেৱে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠা কন্যা ঔসবস্বতীক প্ৰায় তিনি-বছৰমান বয়সৰ পৰা সংস্কৃত অভ্যাস কৰাইছিল। তাৰ পাচত ছোৱালীজনী কিছু ডাঙৰ হোৱাত, পাণিনীয়-লঘুকৌমুদী-ব্যাকৰণ, অমৰকোশ ; আৰু হিতোপদেশ আদি শিকাইছিল। যথাকালত বামদিয়া গ্ৰাম-নিবাসী ঔতাবানাথ গোস্বামীৰে সৈতে ঔসবস্বতীৰ শুভ-পৰিণয় ঘটে। দেৱৰ জঁৱায়েক ঔতাবানাথ গোস্বামী স্মৃতিতীৰ্থ মহাশয়ে দীৰ্ঘকাল গোৱালপাৰা জিলাৰ গোৰীপুৰৰ ৰাজকীয়-উচ্চ-ইংৰাজী-বিদ্যালয়ত প্ৰধান-পণ্ডিতৰ কাজত নিয়োজিত আছিল, আৰু তেওঁৰ এখন সুকীয়া সংস্কৃত-টোলো আছিল। তেখেত আসাম বিদ্যোৎসাহিনী সভাৰ সম্পাদক হৈছিল।

বিগত বৰখলাৰ “লক্ষ্মী-নাৰায়ণ যজ্ঞত” ঔসবস্বতী দেৱীয়ে দ্বী-নমাজত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে ঔলক্ষ্মণশাস্ত্ৰী প্ৰমুখ্যে পণ্ডিত-মণ্ডলীয়ে তেওঁক ভাগৱতী-ভাৰতী উপাধিৰে ভূষিত কৰিছিল। বৰ্ত্তমানে পাশ্চাত্য-ইংৰাজী-শিক্ষা-প্ৰভাৱত ; আৰু সঙ্গদোষত তিবোতাৰ ভিতৰত ধৰ্মভাৱ, সং আদৰ্শ লোপ পাই আহিছে। আজি-কালি হিন্দুসমাজত দক্ষ-দুহিতা নতী, নীতা, লোপামুদ্ৰা, পতিপ্ৰাণা সাৱিত্ৰী, শৈব্যা, দময়ন্তী, বেউনা ; আৰু জয়মতীৰ দৰে প্ৰাতঃস্মৰণীয়া নাৰীৰ অভাৱ হোৱাৰ কাৰণে গাইস্থ্য-জীৱন কণ্টকাকীৰ্ণ-কাৰাগাৰত পৰিণত হৈছে। তিবোতাবিলাকে সহধৰ্ম্মিণীৰ তত্ত্ব নাজানি ভোগ-বিনাসিনী হৈছে। পক্ষাঘাত-ব্যাদি হলে ৰোগীজন যেনেকুৱা চলচ্ছক্তিহীন হয়, ধৰ্ম্মশিক্ষাৰ অভাৱতো হিন্দুসমাজ বৰ্ত্তমানে তেনেকুৱা হৈছে।

দেউৰা পুতেকজনৰ নাম ঔতাবানাথ। তেওঁ শুক্ৰেশ্বৰত থকা-সময়ত ঔতাবানাথে পাঁচ-বছৰ-বয়সত, বত্ৰমালা-ব্যাকৰণৰ কাৰিকাবোৰ ধুনীয়া আখৰেৰে লিখিছিল। বুদ্ধিও চোকা আছিল। কিন্তু দৈৱ ; আৰু সঙ্গদোষত কৃতবিত্ত হবলৈ নোৱৰাৰ কাৰণে পিতাকৰ অপ্ৰিয়ভাজন হৈছিল। ঔতাবানাথৰ তিনিজন পুতেক আৰু এজনী ছোৱালী।

দেউৰা কনিষ্ঠা কন্যাৰ নাম ভাৰতী। ঔকামাখ্যাধামৰ টোলত থকা-সময়ত দেৱে ভাৰতীক সংস্কৃত-ভাষা শিকাইছিল। অমৰকোশৰ কিছু অংশ ভাৰতীৰ কণ্ঠস্থ আছিল। এবাৰ

দেৱে ভাৰতীক লগত লৈ ৬কামাখ্যাধামত দ্বাববন্ধৰ মহাবাজেৰে
সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ যোৱাত, মহাবাজে ভাৰতীৰ সংস্কৃত
উচ্চাৰণ শুনি; আৰু সংস্কৃত-ভাষা শিক্ষা কৰাৰ পৰিচয়
পাই পোন্ধৰ টকা পুৰস্কাৰ দিছিল। ভাৰতীৰ বিবাহ হৈছিল,
বিয়া দিয়াৰ ছবছৰমান পাচত মৃত্যু হয়।

১২। নানান-ঠাইত দেৱৰ যশস্যালাভ।

গোৱালপাৰা জিলাৰ বিজ্‌নী ষ্টেটত। গোৱাল-
পাৰা জিলাৰ বিজ্‌নী ষ্টেটৰ বাণী ৬অভয়েশ্বৰী ধৰ্মপৰায়ণা
আছিল। ষ্টেটত প্ৰতি-বছৰে শ্ৰীশ্ৰী ৬শাৰদীয়-দুৰ্গাপূজা;
আৰু বাসন্তীপূজাত সংস্কৃত-পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ যথাযোগ্য উপস্থিত
বিদায়ৰ ব্যৱস্থা আছে; আৰু কোনো কোনো বিশিষ্ট
পণ্ডিতে নিজৰ সংস্কৃত-টোলৰ বাবেও বাৰ্ষিক আৰ্থিক সাহায্য
পায়। দেৱে টোলৰ সাহায্য এশ টকা, আৰু বাসন্তীপূজাৰ
বাবে বিদায় বিদাশী টকাকৈ পাইছিল। এইবৃত্তি তেখেতে
প্ৰথমতে কোন চনৰ পৰা পাইছিল, সেই কথা অজ্ঞাত।
আন আন পণ্ডিতকৈ দেৱৰ বিদায় সবহ দেখি কেইজনমান
পণ্ডিতৰ দেউৰা প্ৰতি ঈৰ্ষাভাৱ হৈছিল।

দেউৰা পৰোক্ষত কিছুমান পণ্ডিতে বাণীৰ দেওৱানৰ
ওচৰত আপত্তি কৰিছিল যে,—“৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যই কি কাৰণে

আন আন পণ্ডিতকৈ বেছি বিদায় পায়।” পণ্ডিত-সকলৰ
আপত্তি ব্যৰ্থ হ’ল, গুণগ্ৰাহিণী বাণী ৬অভয়েশ্বৰীয়ে কৰিবত্ব
দেৱৰ অশেষ গুণৰ দ্বাৰা বিমোহিতা হৈছিল।

এনে কি উক্ত-পূজাত তেওঁ আঁৰ-কাপোৰৰ ভিতৰত
থাকি, দেউক মতাই নি শাস্ত্ৰীয় কথাও সুধিছিল। দেউৰ
বেছি বিদায় হোৱা সম্পৰ্কে এটি কথা শুনিছোঁ। বিজ্‌নী
ষ্টেটত যেতিয়া ৬বৰদাকান্ত হালদাৰ মহাশয় দেওৱান আছিল,
তেতিয়া হঠাৎ এদিন দেৱেৰে সৈতে তেওঁৰ আলাপ-পৰিচয়
হৈছিল। তাৰ পাচত হালদাৰ মহাশয়ে এদিন দেউক গায়ত্ৰীৰ
ব্যাখ্যা কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলত, কৰিবত্বদেৱে আধ্যাত্মিক
ভাবে গায়ত্ৰীৰ ব্যাখ্যা কৰি শুনাইছিল। তাৰ পাচৰ পৰা
দেওৱান মহাশয় দেউৰ প্ৰতি পৰম সন্তুষ্ট হ’ল; আৰু তেতিয়াৰ
পৰাই ষ্টেটত দেউৰ বাৰ্ষিক-বৃত্তি বেছি কৰি দিয়ালে।
৬দুৰ্গাপূজা আৰু বাসন্তী-পূজাত দেউক বেলৰে ষ্টেশ্যনৰ পৰা
হাতীৰে নিয়াইছিল।

গোৱালপাৰাৰ গোৰীপুৰ ষ্টেটত। গোৰীপুৰ-ষ্টেটত
দেউৰ বাৰ্ষিক-বৃত্তি আছিল পঞ্চাশ টকা। গুৱাহাটীৰ কটন
কলেজৰ ভূতপূৰ্ব অধ্যক্ষ ৬শ্ৰীনাথ চক্ৰৱৰ্ত্তী এম্-এ মহাশয়ৰ
পৰা শুনিছোঁ যে,—“গোৰীপুৰৰ গুণগ্ৰাহী আৰু দানশীল
জমিদাৰ ৬প্ৰভাতচন্দ্ৰ বৰুৱা বাহাদুৰে * দেৱৰ কৰিত্ব আদি
গুণাৱলীৰে আকৃষ্ট হৈছিল; আৰু সেইবাবে তেখেতে দেউৰ

* পাচত ইংৰাজ-স্বকাৰৰ পৰা “ৰজা বাহাদুৰ” উপাধি পাইছিল।

পুত্ৰ ৬তাবানাথক মৰম কৰি নিজৰ ষ্টেটত তিনি-চাৰি-বছৰ-লৈকে মাছে পঁচিশ টকা বেতনৰ এটি কাজত নিয়োজিত কৰিছিল।

কোচবিহাৰৰ ৰাজ-ষ্টেটতো দেউৰ বাৰ্ষিক বৃত্তি আছিল।

নৱদ্বীপত। এবাৰ ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে শ্ৰীচৈতন্যদেৱৰ লীলাভূমি নৱদ্বীপলৈ গৈছিল। তাৰ পাচত নৱদ্বীপৰ পণ্ডিত-মণ্ডলীয়ে তেখেতক নিমন্ত্ৰণ কৰি সন্মানাবে অভ্যর্থনা কৰিছিল।

দেৱৰ সংস্কৃত-উচ্চাৰণৰ স্পষ্টতা আৰু বিশুদ্ধতা, গীৰ্বাণ-বাণীৰে নিবৰচ্ছিন্ন বাক্যালাপ, শব্দশাস্ত্ৰত অগাধ-ব্যুৎপত্তি আৰু তেওঁৰ স্বৰচিত-বৃত্তমঞ্জৰী নামৰ ছন্দোগ্ৰন্থখন দেখি, পণ্ডিত-মণ্ডলী গ্ৰীত হৈ তেখেতক এটি বিশিষ্ট-সংস্কৃত-উপাধিৰে বিভূষিত কৰিবলৈ খুজিছিল। কিন্তু দেৱে উপাধি লবলৈ স্বীকৃত নহল। দেউ নৱদ্বীপত সাতদিন আছিল। সেই এসপ্তাহ তেওঁ পণ্ডিত-মণ্ডলীৰে সৈতে সংস্কৃত-ভাষাৰে আলাপ কৰিছিল। সংস্কৃত কোৱাৰ অভ্যাস আৰু সামৰ্থ্য দেখি বিদ্বন্মণ্ডলী আচৰিত হৈছিল। দেৱে এদিন পূৰ্বস্থলীৰ সুবিখ্যাত পণ্ডিত মহামহোপাধ্যায় ৬কৃষ্ণনাথ ন্যায়পঞ্চানন মহাশয়েৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ গৈ বৃত্তমঞ্জৰীখন দেখাইছিল। তাৰ পাচত ন্যায়পঞ্চানন মহাশয়ে চাই দেউৰ অনন্যসাধাৰণ কৰিত্ব শক্তিৰ পৰিচয় পাই দেউক দ্বিতীয় কালিদাস বুলি উচ্চ প্রশংসা কৰিছিল।

দেউক নৱদ্বীপৰ এখন ডাঙৰ সংস্কৃত-টোলত ৰাখিবলৈ ভদ্রলোকবিলাকে ইচ্ছা কৰিছিল, কিন্তু স্বদেশপ্ৰিয় কৰিবত্ব-দেৱে সেই কথাত সন্মত নহল। *

ঢাকাৰ সাবস্বত-সমাজত। ঢাকাৰ সাবস্বত-সমাজ-খনৰ সুনাম আছে। এবাৰ সমাজখনৰ স্থায়িত্ব-সম্পৰ্কে ১৯১২ খৃষ্টাব্দৰ জানুৱাৰী মাহৰ প্ৰথম সপ্তাহৰ ভিতৰত এখন ডাঙৰ সভা হৈছিল। সেই সভা উপলক্ষে গুৱাহাটীৰ কটন কলেজৰ ভূতপূৰ্ব সংস্কৃতৰ অধ্যাপক ৬পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য বিজ্ঞাবিনোদ এন্-এ, মহাশয়ে পূজ্যপাদ ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-কৰিবত্ব মহোদয়ক বৰকৈ অনুৰোধ কৰি, গুৱাহাটীৰ পৰা ঢাকালৈ লগত লৈ গৈছিল। তেতিয়া দেউ ৬কামাখ্যাধামৰ টোলৰ অধ্যাপক আছিল। উক্ত সভাত প্ৰায় তিনিশমান পণ্ডিত সমবেত

* বৰমূৰিকোণাৰ পণ্ডিত ৬সত্যনাথ ভট্টাচাৰ্য্য স্থিতি-ব্যাকৰণতীৰ্থ মহাশয়ে যেতিয়া নৱদ্বীপৰ পাকা-টোলত মহামহোপাধ্যায় ৬আশুতোষ তৰ্কভূষণ মহাশয়ৰ ওচৰত ন্যায়শাস্ত্ৰ পঢ়িছিল, তেতিয়া তেওঁ নৱদ্বীপৰ ভদ্রলোকবিলাকৰ পৰা শুনিছিল যে,—“৬সত্যনাথ পণ্ডিত তাত পঢ়া সময়ৰ প্ৰায় সাত-আঠ-বছৰমান পূৰ্বে দেউ নৱদ্বীপলৈ গৈছিল; আৰু পণ্ডিতবৰ্গৰে সৈতে সাতদিন প্ৰাত্যহিক কাৰ্য্যৰ পৰা আবন্ত কৰি শাস্ত্ৰ-চৰ্চ্চালৈকে সংস্কৃত-ভাষাৰে কথা কৈছিল। দেউৰ তেনেকুৱা শক্তি দেখি নৱদ্বীপৰ শিক্ষিত ভদ্রলোকবিলাকে দেউক এটি উপাধি দিবলৈ আগ্ৰহ কৰাত, দেৱে উপাধি লবলৈ মান্তি নহল। উপাধি দিবলৈ ইচ্ছা কৰা লোকসকলৰ ভিতৰত মহামহোপাধ্যায় ৬যত্ননাথ মাৰ্ক-ভৌম আদি অগ্ৰণী আছিল।

হৈছিল। তাৰ পাচত নিৰ্দিষ্ট দিনত সভা আৰম্ভ হোৱাত, ৮পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্যে বিবুধ-বৃন্দৰ সাক্ষাতত ৮ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ পৰিচয় দিলত, বৃদ্ধবৰ্গে দেৱক এটি সুন্দৰকৈ মঙ্গলাচৰণৰ কাৰণে শ্লোক বচিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

প্ৰত্যুৎপন্নমতি আৰু প্ৰতিভাবান্ কৰিবত্ৰদেৱে অলপ সময়ৰ ভিতৰতে “শাদ্দূল-বিক্ৰীড়িত” ছন্দেৰে এটি ৰাজ-প্ৰশস্তি-বিষয়ক সুললিত শ্লোক ৰচনা কৰি সভাত মঙ্গলাচৰণ কৰিলত, সভ্যসকলে দেউৰ ৰচনা-নৈপুণ্যৰ পৰিচয় পাই পৰম প্ৰীতি-লাভ কৰিছিল। তাৰ পাচত দেৱে সভাত দেৱ-ভাৰাৰে এটি ওজস্বিনী বক্তৃতা দি সভ্যসকলক আপ্যায়িত কৰিছিল। সভা শেষ হৈ যোৱাৰ এসপ্তাহমানৰ পাচত ঢাকাপ্ৰকাশ নামে বাতৰি কাকতত ৮ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে সভাত অশেষ সুখ্যাতি লাভ কৰাৰ বিষয়ে এটি প্ৰৱন্ধ প্ৰকাশিত হৈছিল। *

কলিকতাত। কলিকতাৰ সংস্কৃত-কলেজত “সংস্কৃত-পৰীক্ষা-বোৰ্ড” নামেৰে এখন পৰিষৎ আছিল। সম্প্ৰতি সেই সভাখনৰ নাম পৰিৱৰ্ত্তিত হৈছে। পূজনীয় কৰিবত্ৰদেৱে সেই বোৰ্ডৰ অন্যতম সভ্য আছিল। এবাৰ উক্ত বোৰ্ডৰ কোনো এখন অধিবেশনত মহামহোপাধ্যায় ৮ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱ উপস্থিত আছিল। সভা আৰম্ভ হোৱাৰ পাচত তেওঁ সভাৰ মাজত

*—৮পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবিনোদ এম্-এ, মহাশয়ৰ পৰা শুনা কথা।

খিয় দি “অমুখ্যাং সভায়াং মমৈষা প্ৰতিজ্ঞা ভুজঙ্গপ্ৰয়াতং বিনা বাগ্ ন বাচ্যা।” এই ফাঁকি কৈ ভুজঙ্গ-প্ৰয়াত ছন্দেৰে শ্লোক বচি বক্তৃতা দিব ধৰিলে। পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ চকু ৰ লাগি থাকিল। সভাত ছজনমান জাৰ্মান-দেশীয় বিদ্বান্ উপস্থিত আছিল। তেওঁলোকে অনুমান কৰিলে যে, কাম-ৰূপীয় পণ্ডিত-প্ৰৱৰে কি জানি সেইবোৰ শ্লোক আগেয়ে ৰচনা কৰি কণ্ঠস্থ ৰাখি সভাত বক্তৃতা দিছে। তেনেকুৱা সন্দিক্ হৈ সভ্য-বিলাকৰ ভিতৰত কেইজনমানে মাননীয় দেৱক পৰীক্ষা কৰিবলৈ ইচ্ছুক হৈ কলে যে,—“কবিত্ৰ মহাশয়! আপনি অনুগ্ৰহ পূৰ্বক অন্য ছন্দোদ্বাৰা বক্তৃতা দিলে আমৰা কৃতার্থ হইব।” দেৱে তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায় বুজি আন ছন্দেৰে কেইটামান শ্লোক বচি শুনোৱাত, তেওঁলোকে দেউক এজন প্ৰতিভাশালী সুকৰি বুলি জানিলে; আৰু তেওঁ সভাত বিশেষ সন্মান পালে। *

*—পণ্ডিত ৮সত্যনাথ ভট্টাচাৰ্য্যৰ পৰা শুনা কথা :—১৯১১ খৃষ্টাব্দত কলিকতাৰ সংস্কৃত-বোৰ্ডৰ কোনো এখন অধিবেশনলৈ দেউ নিমন্ত্ৰিত হৈ গৈছিল। সেই সময়ত ৮সত্যনাথ ভট্টাচাৰ্য্যে সংস্কৃত-কলেজত স্মৃতি-শাস্ত্ৰৰ উপাধি পৰীক্ষাৰ পাঠ্য পঢ়িছিল। সভাৰ দিনা দেৱে ৮আশুতোষ সৰস্বতীৰে সৈতে সংস্কৃতৰে আলাপ কৰি সভাত উপস্থিত হৈছিল। দেউৰ সংস্কৃত কোৱাৰ শক্তি দেখি, সভ্য-বৃন্দে দেউক সাদৰে সন্মৰ্দ্ধনা কৰি, ওখ-আসনত বহুৱাই অভিনন্দিত

দেউ কলিকতালৈ গলে, কলিকতাৰ সুবিখ্যাত কৰিবাজ ৬শ্যামাদাস বাচস্পতি মহাশয়ৰ ঘৰত থাকিছিল। কৰিবাজ মহাশয়ে তেওঁক বিশেষ শ্রদ্ধা কৰিছিল; আৰু আহিবৰ সময়ত বিনা বেচে এমাহ-ডেৰ-মাহমান চলাকৈ কৰিবাজী ঔষধো দিছিল। দেউৰ মূত্ৰকৃচ্ছ বোগ আছিল। এবাৰ দিক্শূলত সংস্কৃত-বোৰ্ডৰ সভালৈ কলিকতালৈ যোৱাত, অসারধানবশতঃ ট্ৰাম্‌গাৰীৰ পৰা নামিবৰ সময়ত পৰি গৈ ভৰিত আঘাত পাই, কেবাদিনো কৰিবাজৰ ঘৰত আছিল। মই কলিকতাত পঢ়াসময়ত দেউক এবাৰ সংস্কৃত-কলেজত; আৰু এবাৰ বিডন্-ষ্ট্ৰীটত দেখিছিলোঁ।

এবাৰ তেওঁ কলিকতালৈ যোৱাত, মহামহোপাধ্যায় ৬হৰ-প্ৰসাদ শাস্ত্ৰী মহাশয়ে দেউক কৈছিল যে,—“পণ্ডিত মহাশয়! আপনি যদি আসামে নাথেকে কলিকতাই কিম্বা ভাৰতবৰ্ষেৰ অন্য কোন বৰ-সহৰে থাকিতেন, তাহা হইলে আপনি আৰও বিশেষ প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিতে পাৰিতেন। সম্প্ৰতি আপনাকে বহুলোক জানেন না। আমি অনুৰোধ কৰি আপনি কলিকতায় থাকুন।”

শাস্ত্ৰী মহাশয়ৰ উক্তি শুনি স্বদেশপ্ৰেমিক দেৱে প্ৰত্যুত্তৰ দিছিল যে,—“মহাশয়, অনবৰত ট্ৰাম্, মটৰ গাড়ী, এবং ঘোড়ার গাড়ী প্ৰভৃতিৰ কৰ্ণবধিৰীকৃত শব্দেৰ দ্বাৰা মুখৰিত, কৰিছিল। লগে লগে কামৰূপ-দেশৰো প্ৰশংসা কৰিছিল। তাৰ পাচত দেৱে সভাত দেৱভাষাৰে বক্তৃতা দিছিল।

বিপুল-জনতা-বিশিষ্ট কলিকাতা মহানগৰীতে বাস কৰা আমাৰ পক্ষে নিতান্ত অসম্ভৱ।”

কাশীত। এবাৰ দেউ কাশীলৈ যোৱাত, ৩নত্যাথ বৰা বি-এল্, উকিল ডাঙ্গৰীয়াই দেউৰ পাণ্ডিত্যাদি চাবলৈ কাশীৰ কোনো এজন পণ্ডিতেৰে সৈতে শাস্ত্ৰীয় বিচাৰ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলত, দেৱে বিচাৰত জয়ী হৈছিল। সেই ঘটনাৰ পাচৰ পৰা বৰা ডাঙ্গৰীয়াই দেউক বিশেষ শ্রদ্ধা কৰিছিল। এই কথা আষাৰ দুই-তিনিজন ভদ্ৰলোকৰ পৰা শুনিছোঁ।

বৰপেটা-সত্ৰত। এবাৰ ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য-কৰিবজ্জদেৱে বৰপেটা-সত্ৰলৈ গৈছিল। তেতিয়া ৬গোৱিন্দদেৱ মিশ্ৰ সত্ৰৰ অধিকাৰ আছিল। দেউ সত্ৰত তিনি-চাৰিদিনমান আছিল। এদিন দেৱে সত্ৰত ভালেমানলোকৰ উপস্থিতিত শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ মঙ্গলাচৰণৰ “জন্মাদ্যন্ত যতঃ” এই শ্লোকটো বিশদকৈ বহু-সময়লৈকে ব্যাখ্যা কৰি শ্ৰোতৃবৰ্গৰ আনন্দ জন্মাইছিল; আৰু ব্যাখ্যাৰ লগতে কাম, ক্ৰোধ, আদি দুস্ত্যজ-বিপুবোৰৰো সময়; আৰু অৱস্থাবিশেষে উপকাৰিতা আৰু আৱশ্যকতা দেখুৱাইছিল। সত্ৰাধিকাৰৰ পুত্ৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ মিশ্ৰৰ বয়স তেতিয়া প্ৰায় চৈধ্য-বছৰ। তেতিয়া তেওঁ টোলত পঢ়ে। কৈহাটীৰ ৩অনন্তদেৱ শিৰোমণি টোলৰ অধ্যাপক আছিল। তেওঁ এসময়ত কোচবিহাৰৰ খাগ্ৰাবাৰীত ৬সিদ্ধনাথ বিদ্যাবাগীশ মহাশয়ৰ টোলত ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ

সহাধ্যায়ী আছিল। ৩গোৱিন্দমিশ্ৰে তেওঁৰ পুতেক শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ মিশ্ৰ প্ৰভৃতিৰ আগত কৈছিল যে,—“৩ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে অতি উত্তমকৈ ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰে। সত্ৰত ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰাৰ বাবে দেৱে এঘোৰ ধুতি-চেলেঙ; আৰু নগদ পাঁচ টকা পাইছিল। *

৩ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে প্ৰাক্তনবিদ্যা; আৰু কৱিত্বলাভ কৰি যেতিয়া কৰ্মক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হৈছিল; তেতিয়া তেওঁৰ ছুজন প্ৰতিদ্বন্দ্বী পণ্ডিত আছিল। এজন লব্ধমাৰ অধ্যাপক ৩সদাশিৱৰ পুতেক ৩নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিদ্যাভূষণ। তেওঁ তেতিয়া গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মাল-স্কুলৰ সংস্কৃত-শিক্ষক আছিল।

বিদ্যাভূষণ মহাশয়ৰ পাণ্ডিত্য আৰু কৱিত্ব আছিল। সময়ে-সময়ে কৱিবত্নদেৱৰ লগত বিদ্যাভূষণৰ কাকতে-কলমে যুঁজো লাগিছিল। ৩নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিদ্যাভূষণে অসমীয়া “আশুৰোধ-ব্যাকৰণ” আৰু এখন গল্প “সংস্কৃত-ব্যাকৰণলী” লিখি ছপাইছিল। কিন্তু দুৰ্দ্দৈৱবশতঃ তেওঁ ত্ৰিশ-বত্ৰিশ বছৰমান-বয়সত ইহলোক এৰি গৈছিল।

দেউৰ আনজন প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ নাম বৰপেটাৰ ৩লক্ষ্মীকান্ত বেদান্তবাগীশ। ৩নাৰায়ণ চন্দ্ৰ বিদ্যাভূষণ চুকোৱাৰ পাচত ১৯০১ খৃষ্টাব্দত তেওঁ গুৱাহাটীৰ নৰ্ম্মালস্কুলৰ সংস্কৃত-শিক্ষক হৈছিল। বেদান্তবাগীশ অধ্যাপনা-কাৰ্য্যত সুযোগ্য নাছিল বুলি শুনিছোঁ। সেইসময়ত সময়ে-সময়ে নৰ্ম্মালস্কুলৰ ছাত্ৰবৰ্গৰ

*—এই কথাখিনি পণ্ডিত শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ মিশ্ৰ মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ।

দেউৰে সৈতে আলাপ-পৰিচয় হৈছিল। এদিন বেদান্তবাগীশ মহাশয়ে ছাত্ৰবিলাকক “প্ৰভঞ্জন” শব্দৰ অৰ্থ হাতী বুলি কৈছিল। প্ৰ (প্ৰকৃষ্টৰূপে) গছৰ ঠানী যেনে ভাঙে, সেয়ে প্ৰভঞ্জন অৰ্থাৎ হাতী।

এই কথাটো ৩ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ কাণত পৰিলত, তেওঁ ৩লক্ষ্মীকান্ত বেদান্তবাগীশক “প্ৰভঞ্জন” নাম দি বাতৰি কাকতত বেদান্তবাগীশৰ অধ্যাপনাৰ দোষবোৰ দেখুৱাইছিল। সেইসময়ত “প্ৰভঞ্জন” শব্দে বিশেষকৈ বেদান্তবাগীশক বুজাইছিল।

নলবাৰী-সত্ৰত। এসময়ত দেৱে নলবাৰীলৈ গৈ নলবাৰীৰ সত্ৰাধিকাৰ পণ্ডিত ৩ললিত চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ ঘৰত চাৰি-পাঁচ-দিনমান থাকি, সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভৃতিৰে সৈতে সংস্কৃত-বিদ্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। এদিন সত্ৰাধিকাৰে কেইবাজনো প্ৰৱীণ-পণ্ডিতক নিমন্ত্ৰণ কৰি, এখন সৰুকৈ পণ্ডিতসভা পাতিলে। সেই সভাত বলোৱাৰ ৩হৰেশ্বৰ উপাধ্যায়, বাঁহজেনিৰ ৩বাসুদেৱ উপাধ্যায়, কৈঠালকুছিৰ ৩বলভদ্ৰ উপাধ্যায়, গুৱাকুছিৰ ৩বিদ্যাদত্ত কৱিবত্ন প্ৰমুখ্যে কেইবাজনো পণ্ডিত সমবেত হৈছিল। তাৰ পাচত নলবাৰী-সত্ৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ আৰু বত্ৰমালা-ব্যাকৰণ সম্পৰ্কে আলোচনা চলে। সেই সভাত ৩ধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে বত্ৰমালা-ব্যাকৰণৰ কোনো কোনো ঠাইত ভুল দেখুৱাই দৃঢ়ভাবে কলে যে,—“বত্ৰমালা-ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাত পাৰিপাট্য হোৱা নাই। আটাইবিলাক সংস্কৃত-ব্যাকৰণৰ ভিতৰত পাণিনীয়-ব্যাকৰণ

নব্বৈবাৎকৃষ্ট।” কিন্তু বঙ্গশীল পণ্ডিত-কেইজনে ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱৰ কথাত একমত নহৈ তৰ্ক আৰম্ভ কৰি কলে যে,—“পাণিনীয়-ব্যাকৰণ” প্ৰচাৰ কৰা সুদূৰ-পৰাহত।”

পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ বিৰুদ্ধে বাঁহজেনিৰ ঔবাসুদেৱ উপাধ্যায়ে দেউৰে নৈতে বৰকৈ তৰ্ক কৰিছিল। তাৰ পাচত আন পণ্ডিত-কেইজনো তেওঁৰ-কলীয়া হৈছিল।

দেউ শুক্ৰেশ্বৰৰ সংস্কৃত-টোলত থকা কালছোৱাত, তেওঁৰ শিক্ষাগুরু ঔসিদ্ধনাথ বিছাবাগীশ মহাশয়ৰ লগত মনোমালিন্য ঘটিছিল। তাৰ কাৰণ হৈছে সেই সময়ত বিছাবাগীশ মহাশয়ে বহুমালা-ব্যাকৰণৰ “গূঢ়-প্ৰকাশিকা” নামেৰে টীকা ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি, সময়ে-সময়ে এটি এটি অংশ ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যলৈ চাবলৈ পঠিয়াই দিয়ে। দেৱে বিছাবাগীশ মহাশয়ৰ টীকাৰ বহুত দোষ দেখুৱাই সংশোধন কৰি দিয়ে। তাৰ পাচত বিছাবাগীশ মহাশয়ে ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে দোষ দেখুওৱা বিষয়বোৰৰ মীমাংসা কৰি এখন সমালোচনা ছপাইছিল। দেউৰ শিষ্যোচিত ব্যৱহাৰ নেদেখি ঔসিদ্ধনাথ বিছাবাগীশ মহাশয়ে বৰ বেজাৰ পাইছিল; আৰু উক্ত কাৰণ-বশতঃ তেতিয়াৰ পৰা কৰিবহুদেৱক বিছাবাগীশ মহাশয়ে ভাল নোপোৱা হল।

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যদেৱে কিছুমান বোগৰ অৰ্য্যৰ্থ মুষ্টিযোগ জানিছিল; আৰু নাড়ীজ্ঞান-বিষয়তো তেখেত অভিজ্ঞ আছিল। এবাৰ নলবাৰী-সত্ৰৰ বৰ্ত্তমান অধিকাৰ পণ্ডিত শ্ৰীপ্ৰতাপচন্দ্ৰ

গোস্বামীৰ এটি ল’বাই প্ৰায় তিনিমাহমান তেজ-গ্ৰহণীত কষ্ট ভোগ কৰিছিল। ডাক্তৰী, কৰিৰাজী, আৰু আশুৰিমতীয়া কোনো চিকিৎসাবে ল’বাটিয়ে আৰোগ্যলাভ কৰিবলৈ পৰা নাছিল। দৈৱ-সংযোগত এদিন দেৱে নলবাৰী-সত্ৰলৈ যোৱাত এটি সাধাৰণ মুষ্টিযোগেৰে ল’বাটিক ভাল কৰিছিল। *১—

আৰু এবাৰ কৰিবহুদেৱে “কামৰূপ-সংস্কৃত-সঙ্গীৰনী” সভাৰ সভাপতি নিৰ্ব্বাচিত হৈ নলবাৰীলৈ গৈ উক্ত সভাধিকাৰৰ ঘৰত আছিল। তাৰ পাচত সভাৰ দিনা, সভা আৰম্ভ হোৱাৰ অলপ আগতে পণ্ডিত শ্ৰীপ্ৰতাপ চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ জ্বৰ হোৱা এটি ল’বাব হঠাৎ এটি উপসৰ্গ হোৱাৰ কাৰণে ল’বাটি অস্থিৰ হৈ পৰিছিল। দেৱে কথাটো শুনি সেই ল’বাটিৰ পেটত পোন্ধৰ-কুৰি-মিনিটমান সময় মন্ত্ৰেৰে হাত-বুলোৱাত ল’বাটিৰ অস্থিৰতা আঁতৰ হৈছিল। এইবোৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা জনা যায় যে, কৰিবহু দেউ চিকিৎসা-বিষয়তো পাৰ্গত আছিল। *২—

*-১— মুষ্টিযোগটো লিখা হল,—

সঁফুৰি আমৰ আগ তিনিটা, ডালিৰ আগ তিনিটা; আৰু এটকুৰা আদা, এই তিনিবিধ তিনিদিন মাথোন ৰোগীক খুৱাবলৈ ব্যৱস্থা দিছিল; আৰু তাৰ পাচত ল’বাটিয়ে আৰোগ্য লাভ কৰিছিল।

*-২— এইবোৰ কথা নলবাৰীৰ বৰ্ত্তমান সভাধিকাৰ পণ্ডিত শ্ৰীপ্ৰতাপ চন্দ্ৰ গোস্বামী মহাশয়ৰ পৰা শুনিছোঁ।

১৩। ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্যদেৱৰ দান-পত্ৰ।

পূজ্যপাদ ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্যদেৱে মৃত্যুৰ পূৰ্বে, তেখেতৰ আজীৱন-সঞ্চিত ৯০০০/- ন-হেজাৰ টকা অসমত বেদ ; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ প্ৰচাৰৰ নিমিত্তে “৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য-ট্ৰাষ্ট-ফণ্ড” পাতি দান কৰি, কামৰূপৰ পাণ্ডলা-গাঁৱত ৬দেৱদামোদৰ-ধামত ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্য বিদ্যালয় প্ৰতিষ্ঠা কৰি গৈছে।*

স্থাৱৰ ভূ-সম্পত্তি প্ৰায় ১০০ এশ বিঘা মাটি কোলিক-গোপাল-বিগ্ৰহৰ নিত্য-পূজা আদিৰ বাবে দান কৰি গৈছে। নিজৰ ভাৰ্যা ; আৰু ভ্ৰাতৃ-জায়াৰ নিমিত্তে মাসিক সামান্য বৃত্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। তেওঁৰ একমাত্ৰ ত্যাজ্য-পুত্ৰ

*—৬ধীবেশ্বৰ বিদ্যালয়ৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ।

(ক) বিদ্যালয়খন স্থাপিত হবৰ আজি প্ৰায় ৩৭।৩৮ বছৰ হ'ল।

(খ) উক্ত বিদ্যালয়খন দীঘলে—৪৮ ফুট, বহলে কাঁথিৰে সৈতে ২৬ ফুট।

(গ) দীঘলে ৬৪ ফুট, বহলে কাঁথিৰে সৈতে ১৮ ফুটৰ এটি ছাত্ৰাবাস।

(ঘ) দীঘলে ৩০ ফুট, বহলে কাঁথিৰে সৈতে ১৮ ফুটৰ এটি পাকঘৰ।

(ঙ) ঘৰ তিনিটা টিনৰ।

বিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰসংখ্যা প্ৰায় ২০।২৫ জন। ছাত্ৰাবাসত ১০।১২ জনমান থাকে। অধ্যাপক ৪ চাৰিজন।

প্ৰধান অধ্যাপক— শ্ৰীহেমকান্ত সাজ্য-বেদান্ততীৰ্থ।

৬তাবানাথক কিছু দিয়া নাছিল। দেৱে পুত্ৰৰ পৰা আজীৱন মানসিক কষ্টভোগ কৰিছিল। স্ত্ৰী-পুত্ৰক সম্পত্তিৰ পৰা বঞ্চিত কৰাৰ কাৰণে, স্ত্ৰী-পুত্ৰ-মোহাসক্ত কিছুমান মানুহে দেউক নিন্দা কৰিছিল। জীৱনৰ আগছোৱাত অশেষ আৰ্থিক কষ্টভোগ কৰা ৬ধীবেশ্বৰাচাৰ্যদেৱৰ উক্ত দানে তেওঁৰ বেদ ; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণ-প্ৰিয়তা, স্বদেশ-হিতৈষিতা আৰু উদাৰ মনোভাব আদিৰ পৰিচয় দিয়ে। এনেকুৱা মহান্ আদৰ্শ আধুনিক সংস্কৃত-পণ্ডিতমণ্ডলীৰ ভিতৰত বিৰল। অসমত বেদ ; আৰু পাণিনীয়-ব্যাকৰণ প্ৰচাৰ কৰাটোৱেই তেখেতৰ জীৱনৰ মহাব্ৰত আছিল।

যি সকল মানুহৰ মানসিকভাব উচ্চ আৰু সাৰ্বজনীন সেইবিলাক সাধুপুৰুষে নিজৰ স্ত্ৰী-পুত্ৰাদিৰ মোহত আৱদ্ধ

সহকাৰী অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰাবাসাধ্যক্ষ—শ্ৰীৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্ম্ম বেদ-ব্যাকৰণাযুৰ্বেদ শাস্ত্ৰী।

বিদ্যালয়ত এজন হিন্দীশিক্ষক আৰু এজন অসমীয়া শিক্ষকো আছে।

বিদ্যালয়ৰ মাসিক আয়—

(১) অসম চৰকাৰৰ পৰা মাসিক সাহায্য— ১১৫/- টকা

(২) অসম সংস্কৃত-বোৰ্ডৰ পৰা মাসিক সাহায্য— ৮৫/- টকা

(৩) ৬ধীবেশ্বৰ-ট্ৰাষ্ট-ফণ্ডৰ পৰা মাসিক প্ৰাপ্তি— ৩০/- টকা

(৪) অভয়-ট্ৰাষ্ট-ফণ্ডৰ পৰা মাসিক প্ৰাপ্তি— ১০/- টকা

মুঠ আয়— ২৪০/-

(৫) সংস্কৃতগ্ৰন্থৰ সংখ্যা প্ৰায় ২৫০ শ।

হৈ থাকিব নোৱাৰে। অসমৰ বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম-প্ৰৱৰ্ত্তক মহাপুৰুষ
দামোদৰ দেৱে নিজৰ ভতিজাকক বঞ্চিত কৰি, তেখেত
প্ৰিয়তম শিষ্য ভট্টদেৱক সত্ৰাধিকাৰ আৰু ধৰ্ম্মাধিকাৰ পাতি
ছিল। মহাপুৰুষ হৰিদেৱেও তেখেতৰ ধৰ্ম্মমালা তেওঁৰ জীয়েক
ভুৱনেশ্বৰী দেৱীক যোগ্য দেখি দিছিল।

উদাৰ-চৰিত্ৰৰ মহাপুৰুষ সকলৰ এনেকুৱা বহুত উ
আদৰ্শ পৃথিৱীৰ নানান ঠাইত জিলিকি আছে। *

* “অয়ং নিজঃ পৰো বেতি গণনা লঘুচেতসাম্।
উদাৰচৰিতানান্ত বহুধৈব কুটুমকম্ ॥”

১৪। নৰিয়া আৰু মৃত্যু।

ইয়াৰ আগেয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, দেৱে উত্তৰ-গুৱাহাটীৰ
আউনীআটীসত্ৰ-বাহৰৰ পৰা ঘৰলৈ গৈ, ৩দেৱ-দামোদৰ-ধামত
পাণিনীয়-ব্যাকৰণৰ অধ্যাপনা আৰু ধৰ্ম্মপ্ৰসাৰিণী সভা পাতি
কালযাপন কৰিছিল। তাৰ পাচত তেওঁ এবাৰ শ্ৰীশ্ৰীঔৰ্গা-
পূজাৰ কেইদিনমান আগেয়ে, কলিকতাৰ সংস্কৃত-এছোছিয়ে-
ছনৰ এখন অধিবেশনলৈ গৈ, সভা শেষ হৈ যোৱাৰ পাচত
তাৰ পৰা আহি ঔৰ্গাপূজাৰ বিদায় লবলৈ বিজ্ঞানলৈ গ'ল।
তাতে দেউ জৰাজনিত হ'ল। জ্বৰৰ লগে লগে কফেও দেখা

দিনে। দিনে দিনে জ্বৰ আৰু কফে কালমুষ্টি ধৰিলে।
দেউ টান নৰিয়া হোৱাৰ বাতৰি ঘৰলৈ আহিল। পুতেক
৩তাবানাথে টেলিগ্ৰাফ্ পাৰি বিজ্ঞানলৈ গৈ পিতাকক কোনো
প্ৰকাৰে ঘণ্টাপাৰ-বেলৰে ষ্টেশ্যনলৈ আনিলে। তাৰ পৰা
দোলাৰে ঘৰলৈ অনোৱা হ'ল। ৰোগ প্ৰতি-মুহূৰ্ত্তে বাঢ়িব
ধৰিলে। স্থানীয় কৰিবাজৰ হতুৱাই চিকিৎসা কৰোৱা হ'ল,
কিন্তু একো ফল নহল। ৰোগ এনেকুৱা নৃশংস যে, সি ছেগ
বুজি কি পণ্ডিত, কি মুৰ্খ, কি বজা, কি প্ৰজা, কি ধনী, কি
ভিক্ষুক, কি বলী, কি ছৰ্বল, সকলোকে আক্ৰমণ কৰে।
বসন্ত কালৰ পচোৱা-বতাহে যেনেকুৱা সমস্ত-ৰস্তুৰ বস আকৰ্ষণ
কৰে, তেনেকুৱা কালকপ-অজগৰেও অসম-মাত্ৰৰ এটি উজ্জলতম-
বত্ৰৰ জীৱন গ্ৰাস কৰিব ধৰিলে। যেতিয়া কালে আহি
জীৱৰ কাষ চাপে, তেতিয়া কি মাক, কি সহোদৰ
ভায়েক, কি পুতেক, কি বহুবল থকা বংশ, কোনোৱে কালে
পোৱা জনক বাখিব নোৱাৰে। বিধি-বিমুখ হলে মানুহৰ
বহু চেষ্টাও ব্যৰ্থ হয়। দিনক দিনে অসমৰ গৌৰৱ, দেৱ-
বাণী-মন্দিৰৰ প্ৰধান-পূজক, কৱিতা-কাননৰ নিভৃত-কুঞ্জত
কোকিল-সদৃশ পূজ্যপাদ শিক্ষাগুৰু মহামহোপাধ্যায় ঔধীবে-
শ্বৰাচাৰ্য্য-কৱিবত্ৰ-দেৱৰ প্ৰাণপ্ৰদীপ নিৰ্বাণোন্মুখ হ'ল।

দেউৰ মোলবুজা ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ মুখৰ মাত নাই-
কিয়া হ'ল। দেউৰ জীৱন-সন্ধ্যা সমাগত দেখি, সংস্কৃত-
কৱিতা-কমলিনীয়ে দুখত কোঁচ খালে। এনে কি দেউৰ

সঙ্কটাস্থাব গম পাই ফুলনিব ভোমোবা আৰু মোমাখিবোৰে
মউপান কৰিবলৈ এবি ক্ষীণকণ্ঠ হ'ল। দেৱৰ আত্মীয়-স্বজ-
ঘনে ঘনে বাতৰি লব ধৰিলে। দেৱৰ অন্তৰাত্মাই জানি-
যে, ইবাৰ কালৰ হাতৰ পৰা নিকৃতি পোৱা টান। গতিৰে
অন্তৰত ভৱনাগৰৰ কৰ্ণধাৰ ইষ্টদেৱক ধ্যান কৰিব ধৰিলে
এই ভাবে আঠ-দহদিনমান শয্যাশায়ী হৈ থাকি, ইষ্ট-কুটুম্ব
গাৱলীয়া, দেউক শ্ৰদ্ধা কৰা লোকবিলাকক আৰু শিক্ষিত
সমাজক শোক-সাগৰত পেলাই বঙলা ১৩২৬ চনৰ, ৮ আঠ-
কাতি, শনিবাৰে, বাতি ৯ নটামান বজাত, মহামহোপাধ্যায়
ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবহুদেৱে ক্ষণভঙ্গুৰ, নশ্বৰ-শৰীৰ এৰি
জৰা-মৃত্যু-বৰ্জিত, সচ্চিদানন্দময় বৈকুণ্ঠধামলৈ মহাপ্ৰয়াণ কৰিলে।
মৃত্যুৰ সময়ত তেখেতৰ বয়স ৬৮ আঠবাৰ্টি বছৰ হৈছিল।
আজি দেউ ইহলোকত নাই সঁচা, কিন্তু উজ্জলিত হৈ থাকিব
তেওঁৰ যুগমীয়া স্মৃতি, যশস্তা; আৰু সদগুণ বাশি।

১৫। শোক-প্ৰকাশ।

পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবহু-দেৱে
ইহলোকৰ পৰা মহাপ্ৰস্থান কৰাৰ পঞ্চম-দিনত ৩দেৱ-দামোদৰ
ধামত এখন শোক-সভা হৈছিল। আশুশ্ৰাদ্ধৰ দিনাও ধামত
আকৌ এখন শোক-সভা বহিছিল। সভাত দেউৰ শ্ৰাদ্ধাদিৰ

কাৰণে বৰঙ্গনিও সংগৃহীত হৈছিল। সিদিনা ধামৰ চাৰিও-
কালত থকা সংস্কৃত-টোল, ছাত্ৰবৃত্তি আৰু নিম্ন প্ৰাইমাৰী
স্কুলৰ পৰা বহু ছাত্ৰ আহি শোক-সভাত যোগ দিছিল।

দেউৰ মৃত্যুৰ পিচদিনা ৩দেৱ-দামোদৰ-ধামৰ ভূতভূৰ্ব
নম্পাদক ৩হৃদয় চন্দ্ৰ পাটোৱাৰীয়ে কোনো কাৰ্য্য-উপলক্ষে
গুৱাহাটীলৈ আহিছিল। তাৰ পিচত তেওঁ ৩কালীচৰণ সেন
উকিল প্ৰভৃতিৰ আগত দেউৰ বিয়োগ-বাতৰি জনোৱাত,
বিজুলী-সঞ্চাবে গুৱাহাটীত, মহামহোপাধ্যায় ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য
কৰিবহুদেৱৰ মৰণ-সংবাদ পৰিব্যাপ্ত হ'ল। অসমৰ গৌৰৱ
কৰিবহুদেৱে ইহধাম ত্যাগ কৰাৰ বাতৰি শুনি, গুণগ্ৰাহী
আৰু কৰিব সন্মান বুজা ভদ্ৰলোকসকল বিশেষ মৰ্ম্মাহত
হ'ল; আৰু সেইবাবে কলেজ, হাইস্কুল আদি হাক-
দিছিল।

শ্ৰীঅম্বিকাগিৰী চৌধাৰী আৰু গুৱাহাটীৰ কলিজিয়েট
হাইস্কুলৰ ভূতপূৰ্ব শিক্ষক ৩জ্ঞল্ভিবাম লহকৰৰ উদ্যোগত
গুৱাহাটীৰ জুবিলি-বাগিচাত, দেউৰ মৃত্যু উপলক্ষে এখন
ডাঙৰ শোক-সভা হৈছিল। সেই সভাত প্ৰায় তিনি-শ-মান
ভদ্ৰলোক উপস্থিত আছিল। সমৱেত-ভদ্ৰমণ্ডলীয়ে কৰিবৰৰ
অমৰ আত্মাৰ প্ৰতি আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা আৰু সন্মান দেখুৱাই
বনৰ ওপৰতে বহিছিল। তাৰ পাচত পণ্ডিত ৩হেমচন্দ্ৰ
গোস্বামী মহাশয়ে সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলত, সভাপতিৰ
অনুমতি লৈ ৩জ্ঞল্ভিবাম লহকৰে দেৱৰ কৰিছ, গুণ-গৰিমা

আদিৰ বিষয়ে বক্তৃতা দি শোক-সন্তপ্ত সভ্য-মণ্ডলীক শুনালে
তাৰ পাচত সভাপতি মহাশয়ৰ বক্তব্য শেষ হোৱাত
সভাভঙ্গ হৈছিল।

১৬। দেৱৰ কৃতিত্ব।

ঔধীবেশ্ববাচাৰ্য্য-কৱিবত্ন মহোদয়ে বৃত্তমঞ্জৰী নামেৰে এখন
সটীক ছন্দোগ্ৰন্থ, বাধিকাৰ কলঙ্কভঞ্জন কাব্য, শোক-প্ৰকাশ
আৰু হৰ্ষপ্ৰকাশ নামেৰে ছখন সৰু খণ্ডকাব্য, গোপাললাভ,
পৰমেশ্বৰাষ্টক, বামাষ্টক, শিৱস্তুতি আৰু কামাখ্যাষ্টক প্ৰভৃতি
বহুত দেৱতাৰ সংস্কৃত-স্তৱ, অসমীয়া কাণখোৱাৰ সংস্কৃত-
শ্লোকেৰে অনুবাদ, যজুৰ্বেদীয় সন্ধ্যা-পদ্ধতিৰ অসমীয়া ভাঙনি,
এখন অসম্পূৰ্ণ ধাতুপাঠ, অসম্পূৰ্ণ সংস্কৃত-আচাৰ্য্য-গীতি ইত্যাদি
বচনা কৰিছিল। টীকা-টিপ্পনীৰে সৈতে বত্ৰমালা-ব্যাকৰণৰ
এটি ভাল সংস্কৰণো লিখা বুলি শুনিছিলোঁ, কিন্তু সেইখন
হাতে লিখা অৱস্থাতে অপহৃত হৈছিল। সেই সটীক বত্ৰমালা-
ব্যাকৰণখন ওলালে বত্ৰমালা-শিক্ষার্থী বিলাকৰ বিশেষ উপকাৰ
হ'ল হেঁতেন। যি হওক দেৱৰ স্বৰচিত গ্ৰন্থবিলাকৰ ভিতৰত
বৃত্তমঞ্জৰী নামেৰে সটীক ছন্দোগ্ৰন্থখনেই বিশেষ প্ৰসিদ্ধি লাভ
কৰিছে। ইয়াৰ পৰিচয় পৰিশিষ্টত লিখা হৈছে। বৃত্তমঞ্জৰী-খনত

দেৱৰ অদ্ভুত-প্ৰতিভা, কৱিত্বশক্তি আৰু সমালোচন-শীলতাৰ
পৰিচয় পূৰ্ণমাত্ৰাত পৰিস্ফুট হৈ উঠিছে। তেওঁ শ্ৰুতবোধ
নামে ছন্দোগ্ৰন্থ-প্ৰণেতা মহাকৱি কালিদাসৰ; আৰু ছন্দো-
মঞ্জৰীকাৰক গঙ্গাদাস স্মৰিৰো ঠায়ে ঠায়ে ভুল দেখুৱাইছে।

বৃত্তমঞ্জৰীখন বচনা কৰোঁতে তেওঁ বৃত্তবন্ধাকৰ, প্ৰাকৃত-
পিঙ্গল, পিঙ্গলছন্দ, বাণীভূষণ, ছন্দোমঞ্জৰী আৰু শ্ৰুতবোধ
আদি বহুত ছন্দঃশাস্ত্ৰ; আৰু বহু কাব্য-নাটকাদিও আলো-
চনা কৰিব লগীয়া হৈছিল। পূৰ্বৱৰ্ত্তী কৱিৰ ভ্ৰম-প্ৰমাদাদি
দেখুৱাই সমালোচনা পূৰ্বক নতুন গ্ৰন্থ বচনা কৰা সহজ-
নাধ্য নহয়। জন্মান্তৰীয় কৱিত্ব আৰু প্ৰতিভাৰ বীজ তেখে-
তৰ অন্তৰ্নিহিত আছিল। বিপুল অধ্যয়নায়; আৰু প্ৰয়ো-
জক কৰ্ত্তাসকলৰ অনুপ্ৰেৰণাকপ-ৰাৰি-সেকৰ দ্বাৰা কালক্ৰমে
তেওঁৰ কৱিত্ব-তক ফুল-ফলেৰে জাতিকাৰ হৈছিল।

প্ৰয়োজক কৰ্ত্তাসকলৰ উদগনি নাপালে বোধ কৰো তেওঁৰ
কৱিত্ব-শক্তিৰ পূৰ্ণবিকাশ নহলহেঁতেন। আউনীআটীয় ভূতপূৰ্ব-
সম্ৰাধিকাৰ মাননীয় ঔদত্তদেৱ গোস্বামীৰ অনুপ্ৰেৰণাৰে দেৱৰ
ভাব-ফুলনিৰ পৰা বৃত্তমঞ্জৰী মুঞ্জৰিতা হৈছিল। পণ্ডিত
ঔহেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ উদগণিত ভূতপূৰ্ব মহামান্য ভাৰত সম্ৰাট
সপ্তম এডৱাৰ্ডৰ মৃত্যু-উপলক্ষে শোকপ্ৰকাশ; আৰু ভূতপূৰ্ব
মহামান্য পঞ্চমজৰ্জৰ বাজ্যাভিষেক উপলক্ষে হৰ্ষপ্ৰকাশৰ জন্ম
হৈছিল।

ঔকালীচৰণ সেন উকিল প্ৰমুখ্যে কিছুমান ভদ্ৰলোক
অনুবোধত সময়ে-সময়ে দেৱে কামাখ্যাষ্টককে আদি কৰি
বহু সংস্কৃত-স্তোত্ৰ বচনা কৰিছিল।

দেৱে মোৰ আগত কৈছিল যে,—“সংস্কৃত-শিক্ষাৰ লগে
লগে শ্লোক বচনা কৰা বিষয়ত তেওঁৰ ধাউতি আছিল।”
তেওঁ ঔআনন্দবাম বৰুৱাৰ বহুত আৱণ্টকীয়; আৰু মূল্যবান
সংস্কৃত-গ্ৰন্থ হস্তগত কৰিছিল। সেই গ্ৰন্থবিলাক মই ঔকামাখ্যা-
ধামৰ-টোলত পাঠ্যৱস্থাত দেখিছোঁ।

ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্যে সংস্কৃত-সাহিত্য-সাগৰ মথি বৃত্তমঞ্জৰী ৰূপ
ছন্দৰ মালা গাঁথি থৈ গৈছে। বৃত্তমঞ্জৰী দেউৰ জীৱন-সৰ্বস্ব
আছিল। কোনোবা সংস্কৃত-পণ্ডিত নাইবা শিক্ষিত ভদ্ৰলোক
ঔকামাখ্যাধামলৈ আহিলত, দেৱে তেওঁলোকক বৃত্তমঞ্জৰীখন
দেখুৱাইছিল; আৰু বৃত্তমঞ্জৰীখন চাই বহু-পণ্ডিতে দেউক
অশেষ প্ৰশংসা কৰিছিল।

১৭। দেৱৰ প্ৰভুতত্ত্বাবুৰাগ।

(ক) তামৰ কলি সংৰক্ষণ আৰু পাঠোদ্ধাৰ।

বলৰম্মাৰ তাম্ৰশাসন।

আবিষ্কাৰ—উনবিংশতি-শতিকাৰ শেষ-ভাগত নগাওঁ
জিলাৰ পুৰণিগুদামৰ ওচৰত, কলং নৈৰ সোঁ-পাৰত খাটানগাওঁ
মোজাৰ সূতাৰগাৱঁৰ এজন খেতিয়কে মাটিৰ তলত বলৰম্মাৰ
এখন তাম্ৰশাসন পাইছিল। এদিন শাসনখন ঘটনাক্ৰমে
পুলিছ, ছাব্ ইনছ্পেক্টৰ ঔভদ্ৰকান্ত গোঁহাইৰ হস্তগত হোৱাৰ
পাচত, তেওঁ ঔধীবেশ্বৰাচাৰ্য্য কৰিবত্ৰ দেউক ফলিখনৰ পাঠোদ্ধাৰ
কৰিবলৈ দি, তাৰ পাচত শাসনখনকে দেউক দান কৰে।

পাঠোদ্ধাৰ—দেৱে শাসনখন পাই পানীৰে পৰিষ্কাৰ
কৰি ধুই পাঠ-উদ্ধাৰ কৰিছিল। তেতিয়া গুৱাহাটীত অসমীয়া-
ভাষাত প্ৰকাশিত আসাম নামে সাদিনীয়া বাতৰি-কাকতখনত
দেৱে শাসনখনৰ অৰ্থ; আৰু গুৱাহাটীৰ বঙ্গীয়-সাহিত্যাহুশীলনী
নভাত, তেওঁ নিজে বঙলা-ভাষাত শাসনখনৰ বুৰঞ্জী আৰু
আচল কথা প্ৰকাশ কৰিছিল। তাৰ পাচত মহামতি গেইট
চাহাবে * কৰিবত্ৰ মহোদয়ৰ পৰা শাসনখন নি বেঙ্গল-

* Copper plates.

(3) A copper plate dug up by a culti-
vator in Nowgong, and now in the possession

এছিয়াটিক-চছাৰিটালৈ পঠোৱাত, উক্ত হৰ্ণলি চাহাব উক্ত চছাৰিটালৈ জৰ্ণালত শাসনখনৰ পাঠ আৰু; ব্যাখ্যা প্ৰকাশ কৰিছিল। শেষত ৩৮পদ্যনাথ বিজ্ঞাবিনোদে কলিকতাৰ সাহিত্য-পৰিষৎ-পত্ৰিকাত শাসনখনৰ আকৌ আলোচন কৰিছিল।

শাসনখনৰ পৰিচয়—তাম্ৰশাসনখনত তিনিখন ফলি আছে। ফলি তিনিখনক এটা লোহাৰ বেৰিবে গাঁথি থোৱা আছে। ফলিৰ বাওঁ-দাঁতিৰ কাষৰ মাজভাগত একোটাকৈ ঘূৰণীয়া বিন্ধা আছে। এই বিন্ধাৰ ভিতৰেদি বেৰিটে সোমোৱাই ফলিবোৰ গঁথা। বিন্ধাৰ চাৰিওফালে অলপ অলপ ঠাই খালি এৰিছে। বেৰিটোৰ মূৰত বুকুৰ আকৃতিৰ পাত্ৰৰ নিচিনা এটা মাৰ্কা আছে। মাৰ্কাটিৰ মাপ

of Pandit Dhireswar Bhattacharyya of Gauhati. Through the kindness of the owner, this plate was procured and sent for decipherment to, Dr. A. F. R. Hoernle. It recounts a grant of land by Balvarma Deva, who was apparently the grandson of the Vanamala of the Tezpur plate. His ancestry is described as follows 11 pages. Report on the progress of Historical Reserch in Assam.

By E. A. GAIT Esq. I. C. S.

Honorary Director of Ethnography in Assam.
1897.

১৪ ৩/৪ ইঞ্চি। মাৰ্কাত এটা হাতীৰ সম্মুখ-ভাগৰ মূৰ্তি; আৰু কেইটিমান পদ লিখা আছে।

বিৱৰণ—উক্ত তাম্ৰশাসনৰ পৰা তলত দিয়া বিৱৰণ জনিবলৈ পোৱা যায়। বৰাহৰূপ ধৰা ভগৱান্ নাৰায়ণৰ নবক নামে মহাপৰাক্ৰান্ত পুত্ৰ কামৰূপৰ প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ নগৰত বাস কৰিছিল। তেওঁ পৰলোকলৈ যোৱাত, তেওঁৰ পুতেক ভগদত্ত আৰু বজ্জদত্তই যথাক্ৰমে ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁলোকৰ বংশৰ বহুত ৰজাই ৰাজ্যভোগ কৰি ইহধাম এৰাৰ পাচত শালস্তম্ভ ৰজা হৈছিল। তেওঁৰ বংশৰ পালক-বিজয় প্ৰভৃতি বহু ৰজাই ৰাজত্ব কৰাৰ পাচত হৰ্জৰ নামে এজন ৰজা হৈছিল। তেওঁৰ পুতেক বনমালদেৱ প্ৰৱল-পৰাক্ৰমী ৰজা আছিল। বনমালদেৱৰ পুতেক জয়মালদেৱ, আৰু জয়মালদেৱৰ পুতেক বীৰবাহু ক্ৰমে ৰজা হৈছিল। বীৰবাহুই অম্বা নামে কন্যাক বিয়া কৰাই তেওঁৰ গৰ্ভত বলবৰ্মা নামে এটি পুত্ৰ জন্ম দিয়ে। ঔষধে গুণ নিদিয়া তেওঁৰ উৎকট বেমাৰ এটা উপস্থিত হোৱাত, কমবয়সীয়া কুমাৰ বলবৰ্মাক তেওঁৰ ৰাজপাটত বহুৱায়। বলবৰ্মাই লৌহিত্যৰ ওচৰত হৰুপেশ্বৰ নামে ৰাজধানীত বসতি কৰিছিল।

কপিল-গোত্ৰীয়, কাণ্ডশাখাৰ মালাধৰভট্ট নামে এজন পণ্ডিত-ৰামুণ আছিল। তেওঁৰ পুতেক দেৱধৰে শ্যামায়িকা নামে পত্নীৰ গৰ্ভত শ্ৰুতিধৰ নামে এটি পুত্ৰ জন্ম দিয়ে।

শ্ৰুতিধৰে বেদাধ্যয়ন শেষ কৰি, গুৰুৰ ঘৰৰ পৰা উভতি আহি গৃহী হবলৈ মনস্থ কৰি, বিম্ববৎ-কালত বিত্তপ্ৰাৰ্থী হৈ বজাৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱাত, মহাবাজ বলবৰ্মাদেৱে লোহিত্যৰ দক্ষিণপাৰত দিঞ্জিনা নামে ঠাইৰ অন্তৰ্গত চাৰি হাজাৰ পুৰা ধান উৎপন্ন হোৱা হংসিবাখ্য নামে জমি এডোখৰ দান কৰে। হাতীৰ মূৰ্ত্তি থকা যি মোহৰটি আছে, তাত স্বত্তি শ্ৰীপ্ৰাগ্জ্যোতিষাধিপায়ৱে মহাবাজাধিবাজ শ্ৰীবলবৰ্মাদেৱ এই কথা-শাৰী লিখা আছে। * (ক)

দেউ ৬কামাখ্যাধামৰ টোলত থকা সময়ত মই ফলিখন দেখিছোঁ। তেওঁ ফলিখন যত্ন কৰি ৰাখিছিল। গেইটু চাহাবে দেউৰ পৰা ফলিখন নিয়াই ফলিখনৰ বেৰিটো কটোৱাৰ কাৰণে দেৱে বেজাৰ পাইছিল। তাৰ পাচত চাহাব বাহাৰুবে পাঠোদ্ধাৰ কৰাই আকৌ দেউক ওভোতাই দিছিল।

এসময়ত দেৱে দিনাজপুৰৰ ৰাজবাড়ীত থকা এটি শিলৰ স্তম্ভত খোদিত সংস্কৃত-লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰি বজাৰ পৰা পুৰস্কাৰ পাইছিল। সেই স্তম্ভৰ লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কিছুমান পণ্ডিতে কৰিবলৈ পৰা নাছিল। * (খ)

* (ক) লেখক ৬শনিৰাম বৰা।

১৮৪১ শক ১ম ভাগ, ৪ৰ্থ সংখ্যা (চেতনা)।

আবোণ মাহ।

* (খ) এই কথাটো দেৱে নোক কৈছিল।

* (গ) এদিন ঐশ্বৰ্য্যবাচাৰ্য্যদেৱে ৬কালীচৰণ সেন উকিল; আৰু

তপস্বি

১। ঐশ্বৰ্য্যবাচাৰ্য্য-কবিত্ব-বিৰচিত আচাৰ্য্য-গীতি আৰু বৃত্তমঞ্জৰীত দেৱৰ বংশ-পৰিচয়ৰ নিদৰ্শন।

মাসীং শ্ৰীহৰ্যকরিঃ শ্ৰীহীৰাচাৰ্য্য-দেহসমুতঃ।

জনমান্য-কান্তকুজে দ্বিজৰাজযশা দ্বিজস্তপঃ পূতঃ ॥১॥

যঃ সাবস্বত-চিন্তামণি-মন্ত্ৰ-বিচিন্তনেন শাস্ত্ৰান্তম্।

গতবায়ৈষধচৰিতাদীনি চ বচয়াম্ভুব কাৰ্য্যানি ॥২॥

স কদাচিন্নবপতিনা যিষক্ষুণাহুত আদিশূৰেণ।

বঙ্গং সঙ্গম্য নৃপাৰ্থনয়া বসতিং চকাৰ তত্রৈব ॥৩॥

তদ্বংশে জয়ভাবতিবাচাৰ্য্যোহভূৎ পুৰা নৱদ্বীপে।

শ্ৰোত্ৰিয়-কুল-মৌলিমণিৰ্দাৰ্শনিকানাম্মনীৰিণান্‌প্ৰথমঃ ॥৪॥

আসীদ যশ্ৰ সতীৰ্থো বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম্ম-প্ৰৱৰ্ত্তকো বিদ্বান্।

গৌৰাঙ্গাপৰনামা চৈতন্যঃ কৃষ্ণভক্তিসম্পন্নঃ ॥৫॥

শ্ৰীচৈতন্যসহায়স্তীৰ্থাটনসম্ভমাং স আচাৰ্য্যঃ।

সম্প্ৰাপ কামৰূপং বাপী-তটিনী-তটোল্লসদ্ যুপম্ ॥৬॥

পণ্ডিত ৬হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰে সৈতে কোনো এটি বিষয়ৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ, ছোৱালকুছিৰ পৰা কিছু আঁতৰত, ব্ৰহ্মপুত্ৰত থকা বাফসী-পাহাৰলৈ গৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰতিপন্ন হয় যে, প্ৰত্নতত্ত্ব-বিষয়তো দেউৰ বাপ্ আছিল।

প্রায়েণ কাণ্ডশাখৈঃ শুক্লযজুর্বেদিভিঃ সমাকীর্ণম্ ।
 বিবলৈশ্চ সামবেদিভির্বার্জববন্দিদ্বিজাতিভিঃ সন্দিঃ ॥৭॥
 সোংপল-কমল-সবোবব-ধবগীধববগুমণ্ডিতং পবিতং ।
 গজবত্ৰ-বত্ৰবাজিতমগণিত-তীর্থাস্পদং পদং ছ্যবদাম্ ॥৮॥
 চন্দন-লোহিত-চন্দনসবলশমীসালতালহিস্তালৈঃ ।
 কুশগিবি-কুশস্থলীভিঃ কৃষ্ণাণ্ডক-দেবদাকভিস্তকভিঃ ॥৯॥
 খদিব-পলাশ-বিকঙ্কত-বসাল-বটপিপ্পলৈশ্চ জন্তুকলৈঃ ।
 নানাবনকুসুমক্রম-ততিভির্ব্যাগুং মৃগৈশ্চ কৃষ্ণমৃগৈঃ ॥১০॥
 বিবমোপলমৌলিপতনজর্জবতব-নিবাবাববৈঃ সততম্ ।
 মঙ্গলতূর্য্য-শুঘোষা ননু হবমাণৈবিতস্ততঃ প্রচিহ্নম্ ॥১১॥
 শ্রীলোহিত্য-মহানদ-সনাথমতিপারনম্বহুপবনম্ ।
 সঙ্কুলমুপলাদিকৃতৈঃ প্রাসাদৈশ্চাপি দেব-দেবীনাম্ ॥১২॥
 অথ তত্র তীর্থজাতং নিবেদ্য ভব্যশয়ঃ স কৃষ্ণশ্চ ।
 আবোগ্যস্নানভবে সম্ভাবপুনর্ভবে মহাতীর্থে ॥১৩॥
 ঘনবনমটাট্যমানো মণিকূটগিবিং সমাকবোহ ততঃ ।
 অবলোকয়িতুং মাধবমৌর্বমুনিস্থাপিতং হরগ্রীরম্ ॥১৪॥
 স দদর্শ তত্র মাধবকন্দলিনামানমগ্রজন্মানম্ ।
 মৃতভার্য্যং ত্যক্তগৃহং পর্ণকুটীবোদবে সমাসীনম্ ॥১৫॥
 ফলপুষ্পাহবণপবং ভিক্ষাজীরিনমুজুঞ্জবাজীর্ণম্ ।
 বিবলৈর্গ্রামীণজনৈকপাসিতং সূত-মহেন্দ্রকন্দলিনা ॥১৬॥
 মঙ্গবনিকবৈঃ পিহিতং স্পয়ন্তুং মাধবং হরগ্রীরম্ ।
 স বিলোক্য সাধুমেবং পুলকিতচিত্তোহধ্বজং কজং বিজহৌ ॥১৭॥

তন্নিদ্রিষ্টকুটীবে চৈতন্যেনাজিনে সমাসীনঃ ।
 ন নিনায় সুখেন নিশাং কৃতশাস্ত্রকথাপ্রসঙ্গ এনেন ॥১৮॥
 ব্রাহ্মমূর্ত্তে প্রয়তঃ শয্যোথায় প্রভাতকৃত্যন্তে ।
 নোহয়াদীদুৰ্বিতহবে ববাহকুণ্ডশ্চ নির্মালে সলিলে ॥১৯॥
 অথ স যথাবিধি মাধব-দর্শন-সংস্পর্শন-স্তুতি-প্রণতীঃ ।
 প্রবিধায় যাবদকং তত্রাবাসীতপশ্চবন্ সসখঃ ॥২০॥
 অথ মৃতজানির্গৌতমগোত্রো দামোদবো বিবজ্য ভূশম্ ।
 মাদাতুং সন্ধর্ম্মং চৈতন্যভ্যর্গমাগতো বিপ্রঃ ॥২১॥
 শ্রীচৈতন্যাদেশাচ্ছত্ৰা জয়ভাবতেঃ স ভাগবতম্ ।
 শ্রবনশ্রীকূটগিবেকপত্যকায়াং হবিং সমাবাধ্য ॥২২॥
 শিষ্ঠশ্চৈতন্যশ্চ শ্রামিতি কৃত্বা কবীৰমায়াস্তম্ ।
 জাহ্না শ্রীচৈতন্যঃ সুহৃদং সম্প্রস্থিতো জগাদেদম্ ॥২৩॥
 গ্রামীণজনসহায়ঃ কৃত্বা মণিকূটপর্ব্বতং সুগমম্ ।
 নাধবপূজাং শ্রীমদ্ভাগবতঞ্চ প্রচারয় প্রথমম্ ॥২৪॥
 সৌম্য শ্রীপুরুষোত্তমমিতঃ প্রতিষ্ঠে বস ভূমত্রেব ।
 ইত্যুক্ত্বালিঙ্গ্য চ তং শ্রীগৌবান্দ্রো জগাম তৎক্ষেত্রম্ ॥২৫॥
 যামধ্যবাস স গুহাং মণিকূটগিবেকববাহকুণ্ডতটে ।
 তামতাপি স নাম্না চৈতন্যগুহাং জনাঃ প্রভাবন্তে ॥২৬॥
 তমনুজগাম স গৌতমকুলকমলবিবোধনশুভদ্যুমণিঃ ।
 শ্রুতিসুখকব-কৃষ্ণকথামৃত-সিন্ধু-নিমজ্জনোজ্জিতাধ্বকজঃ ॥২৭॥
 অথ জয়ভাবতিবপি তৎ সত্যাপয়িতুং প্রিয়েণ যন্তনিতম্ ।
 অধ্যাপিপদতিযজ্ঞাং শ্রীভাগবতং মহেন্দ্রকন্দলিনম্ ॥২৮॥

মাধরপূজান্তে তদ্ব্যাখ্যানায় চ নিয়োজয়ামাস ।
 অতাপি তস্মৈ বংশ্যা ভাগরতীত্যাখ্যাত্র বিখ্যাতাঃ ॥২৯॥
 পূর্বমিতঃ পৌৰাণিকধর্ম্যং নো সংহিতা চ ভাগরতী ।
 বৈদিক তান্ত্রিক-ধর্ম্যপ্রাবল্যাদেব কামকপেহভূৎ ॥৩০॥
 ত্রিদিবং গতবতি মাধরকন্দলিনি মহেন্দ্রকন্দলী বিধিনা ।
 প্রসমাপ্য সাম্প্রায়িকমগমং কন্দলিনগং নিজস্থানম্ ॥৩১॥
 উপগতমথ মতিমন্তুং কায়স্থ-কুসুমববাত্তজং স সুধীঃ ।
 কাতন্ত্রং ব্যাকরণং শঙ্করমধ্যাপয়ং সভাগরতম্ ॥৩২॥
 কুলবৃদ্ধ-পবম্পরয়োপানিত-হবচরণ-শঙ্করস্তাপি ।
 ভাগরতস্যাধ্যয়নাদৈকধর্ম্যে সতী প্রবৃত্তিবভূৎ ॥৩৩॥
 দাব-বিয়োগানন্তবমসাব ইতি শঙ্করোহপি সংসারম ।
 বিগণয়্যাত্তিকমগমদেগৌবাদস্য প্রকবোত্তমস্থস্য ॥৩৪॥
 তাবুপসন্নৌ প্রণতো শিষ্যো সদ্ধর্ম্যতত্ত্বজিজ্ঞাসু ।
 গুরু-শুশ্রূষণনিবতাবনুজগ্রাহাচিবৈণ চৈতন্যঃ ॥৩৫॥
 ধর্ম্যাধিকাবিপদবীং প্রাদাদ্ভামোদবায় মালাঞ্চ ।
 ক্রীচৈতন্যঃ শঙ্করমশুশ্রবং কেরলং হবের্নামি ॥৩৬॥
 তুলনীকার্ঠবিবচিতা সা মালা পাটবাসিসত্রস্য ।
 ক্রীমদধিকাবিমহতো গেহে সন্তিষ্ঠতেহচ্ছিতায়াপি ॥৩৭॥
 সদনন্তকন্দলিনখঃ ভাগরতং মাতৃভাবয়ানুগ্ৰ ।
 দামোদবাদিসন্তিঃ প্রচাবয়ামাস শঙ্করো ধর্ম্যম্ ॥৩৮॥
 বাজা স্বেচ্ছাচাবী ক্রী-শূদ্রো লুপ্ত-শৌচ-সংস্কারো ।
 জয়ভাবতিবিত্তি বিমৃশনভূৎ পবং দীক্ষকে দ্বিজাতীনাম্ ॥৩৯॥

অথ ন কদাচন জনপদদিদৃক্ষয়েতত্ততঃ পবিত্রাম্যন্ ।
 প্রাপ্য ববখনাগ্রামং প্রেক্ষাঞ্চক্রেহগ্নিহোত্রিভূদেবম্ ॥৪০॥
 স্বাধ্যায়-নিবতমমদং কুশাসনাসীনমাত্মতত্ত্ববিদম্ ।
 শ্রুত-শ্রুত-চনসোলখলমুসল-কুশ-প্রোক্ষণীপ্রণীতাভিঃ ॥৪১॥
 বিবলৈবন্তেবানিভিকপাসিতং ব্রহ্ম পাঠয়ন্তুস্তান্ ।
 কাতন্ত্রং ব্যাকরণং বাণীমধ্যাপয়ন্তুমাশ্রুতাম্ ॥৪২॥
 অথ জয়ভাবতিবেনং মহর্ষিকল্পং স সত্যসঙ্কল্পম্ ।
 বিশ্রান্তো বিশ্রান্তং ক্রিয়াবসানেহভিবাদয়ামাস ॥৪৩॥
 নোহপি প্রত্যভিবাদনকুশল প্রশ্নাসনার্ঘ্যাদানাত্তৈঃ ।
 আতিথ্যং দেবধিয়া চকাব তদ্বাক্ষবাদিনো বিধিবৎ ॥৪৪॥
 শিষ্টৈঃ সহ সায়ন্তনবিবেচনন্তবমমুং সমুপগম্য ।
 উপবিষ্টমগ্ন্যাগাবে কুশবিষ্টব ইত্যুবাচ ভূদেবঃ ॥৪৫॥
 যো ছবিতং ছতি সন্তো যস্মাৎ কৈরন্যমশ্রুতে চ সুখম্ ।
 ভাগ্যেনোপনতো মে স তু সংসঙ্গোহুত্ব দুর্লভঃ পুংসাম্ ॥৪৬॥
 গিবিবব-হিংস্রবনচবাবণ্যনদ-নদী-সুতুর্গমার্গমিদম্ ।
 কঙ্কব-মিকবাকীর্ণং প্রাগ্জ্যোতিবমাগতোহসি কস্মাত্তম্ ॥৪৭॥
 কো বেদঃ কা শাখা কিং সূত্রং কিঞ্চ নাম কং প্রবকঃ ।
 কিং গোত্রং কস্য কুলে তব সন্তব এতদহসি খ্যাত্তম্ ॥৪৮॥
 বামনববতং বহসে ধবলোপল-মঞ্জুষ্পটচ্ছিন্নাম্ ।
 ব্রহ্মাস্যা উদবে বদ গুহ্যতমং কিমস্তি সদ্ভব্যম্ ॥৪৯॥
 ইত্যাহিতাগ্নিপৃষ্টো হৃষ্টোহথ মহামতিবিবদিতসর্কঃ ।
 বাটীয়ো জয়ভাবতিবনুপূর্ববৈণ প্রচক্রমে বক্তুম্ ॥৫০॥

তীর্থ-পৰিভ্রমণপৰং মহামতে সামবেদিনম্ ।
 কৌথুমশাখিনং গোভিলগৃহসূত্র-সৰ্বস্বম্ ॥৫১॥
 জয়ভাবতিনংজং ত্রিপ্রব-ভবদ্বাজগোত্রকং কিঞ্চ ।
 শ্রীহৰ্ষাখ্যমহাকবি-বংশসমুদ্ভবনবেহি মাং ব্রহ্মন্ ॥৫২॥
 উপলম্ব্য মঞ্জুবায়াং লক্ষ্মীনাৰায়ণঃ সগোপালঃ ।
 সিদ্ধবনস্তলনীতকসমুদ্ভবজপমালিকা চ বর্তন্তে ॥৫৩॥
 ইতি বিদিতনিখিলতত্ত্বো যোজয়িতুং স্বীয়-কন্যয়া বাণ্যা ।
 ছলয়ন্ শ্রীজয়ভাবতিমিথত্বদেব একদা প্রোচে ॥৫৪॥
 ব্রহ্মন্ কৃচ্ছ্রেণাহং সমরং গময়ামি সৰ্বদা দীনঃ ।
 তদ্ববমেকং যাচিতুমিচ্ছামি ত্বাং প্রতিশ্রুতং কুরু চেৎ ॥৫৫॥
 জয়ভাবতিবতিসবলো ভূদেবস্তাভিসন্ধিমজ্জাহ্বা ।
 উবচীচকাব সৰ্বং লক্ষ্মীনাৰায়ণাদৃতে দাতুম্ ॥৫৬॥
 অথ কৃতকৃত্য ইব চিবাৎ ভূদেব ইমং ববং ববাবৈনম্ ।
 বৈবাহিকেন বিধিনা ব্রহ্মন্ পাণিং গৃহাণ মে ছহিতুঃ ॥৫৭॥
 এতাং প্রসূয় জননী প্রসূতি-মকতা যুতা সমাক্রান্তা ।
 তদবধি কৃচ্ছ্রেণ ময়া যত্নাৎ সস্বদ্ধিতা বিনীতা চ ॥৫৮॥
 রূপ-গুণ-বয়ো-বিদ্যা-কুল-শীল-বদান্যতা-সুসৌজন্যৈঃ ।
 আত্মসমাং জয়ভাবতিকপযেমে সত্যপাশবদ্ধস্তাম্ ॥৫৯॥
 বিধিনানুমোদিত ইব প্রশস্তকুলয়োস্ত কাকতালীয়ঃ ।
 অনয়োবরম্পৰিণয়ঃ প্রাগ্জ্যোতিষবাসিনামভূতুতৈ ॥৬০॥
 প্রাপ্য তমনুকপপতিং নিশাপতিং বোহিণীব সা বাণী ।
 অঙ্কুৰিতং নবচূতং সমাপ্তিতা মালতীব বা বেজে ॥৬১॥

শ্রোত্রিয়সাদৃতায়াং স্বীয়-সুতায়ামৃগাদ্বিনিমুক্তঃ ।
 ন বভূব বিশদহৃদয়ঃ শবস্মহাহৃদ ইবাহিতাগ্নিবপি ॥৬২॥
 নাগ্নিককুলজাততয়া বিধিবজ্জয়ভাবতিব্ববাহাগ্নিম্ ।
 যাবজ্জীবনবক্ষীং সায়ম্প্রাতর্জুহাব চানুদিনম্ ॥৬৩॥
 ক্ষটিকোপল-বিমলজলাং পুষ্কবিণীম্প্রত্যতিষ্ঠিপট্টেকাম্ ।
 বাং হি বৃহৎ-পুষ্কবিণীত্যুচ্যপি ব্যাহবন্তি তত্রত্যাঃ ॥৬৪॥
 একস্মিন্দিবসে কিল পুষ্কবিণী-পূর্ববতীবদেশে সঃ ।
 মহতা মণ্ডুকেন গ্লস্তমপশ্যৎ ফণং মহাফণিনঃ ॥৬৫॥
 অথ সিদ্ধভূমিবিয়মিতি মত্বা কীলেন চিহ্নিতাং কৃত্বা ।
 তত্রৈকং শিরলিঙ্গং শিলাময়ং সত্বতিষ্ঠিপদ্বিধিনা ॥৬৬॥
 সহধর্মিণ্যা বাণ্যা জয়ভাবতিবনুদিনং যথা পিতবম্ ।
 শুক্রবণাভিবাদন-ভোজন-বচনৈবতুতুষচ্ছুশ্রবম্ ॥৬৭॥
 জানন্ সৰ্বম্নিত্যং ধ্যায়ংস্তনিত্যমদ্বয়ং বিষ্ণুং ।
 ত্যক্তেদমং ভুলোকং ভূদেবো দেবভূয়মানর্চ ॥৬৮॥
 অথ নাগ্নিকবিধিনান্ত্য-ক্রিয়াকলাপং মহর্ষিকল্পস্ত ।
 ভূদেবস্ত্য বিধিজ্ঞঃ শ্রীজয়ভাবতিবচীকবদ্বাণ্যা ॥৬৯॥
 পিতৃশোককাতরতবাং বাণীমাধ্যাত্মিকীম্প্রদর্শ্য গতিম্ ।
 জয়ভাবতিবচিবেণ প্রকৃতিস্থাং সান্ত্বয়ংচকাব বৃধঃ ॥৭০॥
 যত্রাবাসীদ্বাণ্যা সহধর্মিণ্যা সহাগ্নিমাধায় ।
 তদবধি তৎস্থানস্ত্য ব্রাহ্মণপত্নীতি নাম লোকেহভূৎ ॥৭১॥
 জল-কলসানয়ন-কুসুম-চয়ন-ভরনমার্জ্জনৈঃ সতী বাণী ।
 চরণাবনেজনে চ পর্য্যচরৎ পতিমতদ্রিতানুদিনম্ ॥৭২॥

সোহপ্যগ্নিহোত্রিহিতুশ্চিত্তং সন্ধর্ম্মশিক্ষয়াক্ষণং ।
 সন্ধিশ্রান্তালপৈবিতিহাস-পুবাণ-সংকথাভিশ্চ ॥৭৩॥
 জয়ভাবতিবথ বাণ্যাং মণিবিব খন্ডামনন্যসামান্যগুণম্ ।
 অবর্ণো পারকমিব বাজনয়জ্জনমেজয়াহবয়ং তনয়ম্ ॥৭৪॥
 উপনীতঃ স তু কালে গুরুণাগ্নেব্রজবর্চসং লব্ধ্বা ।
 জনমেজয়ো দিদীপে প্রদীপ ইব পারকস্ত সংযোগাৎ ॥৭৫॥
 অধ্যাপিপদথ বিধিবৎ স্বাধ্যায়ং ব্রহ্মচাৰিণং তনয়ম্ ।
 কলিকালোহয়মিতি বিদংস্তস্মৈ সমার্ত্তনং সমাপিতবান্ ॥৭৬॥
 মহতা কৃচ্ছ্রেণ ততো লব্ধ্বানুজঃ কথঞ্চিদপি মাতুঃ ।
 পুরুষোত্তমেন সজুবা শুভেহহি জনমেজয়ো যযৌ কাশীম্ ॥৭৭॥
 তত্র দ্রাবিড়মার্গ্যং সমস্তশাস্ত্রার্থপারদৃশানম্ ।
 শ্রীবেশ্বশ্রবশাস্ত্রিণমুভৌ সমুপসেদতুঃ কুশাগ্রধিয়ৌ ॥৭৮॥
 কাতস্ত্রে নিপুণাবপি তর্ক-মহাভাগ্য-বেদ-বেদান্তান্ ।
 অধ্যাপ্য দীক্ষিতৌ তৌ গুরুণা দ্বৌ বালকৃষ্ণমস্ত্রেণ ॥৭৯॥
 কালেহগ্নিন্ দিল্লীশ্বর হুন্নঃ সচিবঃ স্বধর্ম্মচাৰিভ্যঃ ।
 বৃত্তিং দাতুং বিচবন্ জয়ভাবতিমাপ জুহ্বতং বহৌ ॥৮০॥
 যরনাস্তুমিগ্রহণায় পততি যতপি নিজাদ্বিজো ধর্ম্মাৎ ।
 লোকাপবাদভীত্যা তথাপি তাং স তু চকাজ্জ নাদাতুম্ ॥৮১॥
 অগ্নিত্যাগাৎ প্রাণত্যাগো বদমিতি শিরালয়ং প্রবিশন্ ।
 যোগেন তনুং বিজহৌ ধ্যায়ন্তুরিকলং জ্যোতিঃ ॥৮২॥
 ইত্যাকস্মিকঘটনাং বিলোক্য পতি-শোকবিস্রলা বাণী ।
 প্রণিপত্য তচ্চরণয়োর্মুর্চ্ছ বিললাপ বোকদামান ॥৮৩॥

অথ কথমপি গুরুশোকং নিগৃহ্য গৃহোদিতেন কুণ্ডাগ্নৌ ।
 বিধিনা জুহাব পাত্রেঃ পুরোহিতমতে স্থিতা পতিং সাক্ষী ॥৮৪॥
 জনমেজয়ঃ কিশোরঃ তনয়পি জনাতঃ খঞ্জা ।
 ইতি নানুযুতা বাণী পতি-নির্হবগাদি লোপভীত্যা চ ॥৮৫॥
 নির্ভ্রান্তবতি সম্যক্ পত্ন্যনিখিলৌর্জদৈহিকে কৃত্যে ।
 প্রোচে ভূমিং দিৎসুর্বাণীং যরনাধিনায়কামাত্যঃ ॥৮৬॥
 উন্নত-বটবিটপিনমিমমাকহোক্ষেত যাবতীভূমীঃ ।
 চতস্যু দিক্ষু মহাত্মন দাস্তসি চেত্তাবতীশুদাদাস্যে ॥৮৭॥
 অথ স পবমিত্যুত্বা বাজ্ঞো মুদ্রাভিশ্চিত্তিতাং কৃত্বা ॥
 পারসিকান্ধলিখিতাং বাণ্যে ভূদান-পত্রিকাম্প্রাদাৎ ॥৮৮॥
 যস্যৈ ভূসম্পত্তিং বিতবিতুমহমাগতো নৃপাদেশাৎ ।
 স তু পবলোকমকস্মাৎ গত ইতি তুভ্যং দদে গৃহাণৈনাম্ ॥৮৯॥
 অথ গুরুতো জনমেজয় উপাধিমায়া বেদবাগীশম্ ।
 পুরুষোত্তমস্ত বিদ্যাবাগীশং তৌ গৃহং সমায়াতৌ ॥৯০॥
 নবনাবায়ণ-ভূপাৰ্থনয়া হুপমন্যু-গোত্রজাতেন ।
 পুরুষোত্তমেন কৃতিনা ব্যাকরণং ব্যবচি বত্নমালাখ্যম্ ॥৯১॥
 নৃপতিস্তমথ ভবান্ধ্যা সহধর্ম্মিণ্যা সহাত্মজাভ্যাঞ্চ ।
 কচ্ছবধুপুৰমনয়স্তাস্কবকমুকুন্দসার্বভৌমাত্যাম্ ॥৯২॥
 মদধিকৃতবিষয়বাসিভিবধ্যোতব্যা হি বত্নমানেতি ।
 তদবধিবাজনিদেশাদভূৎ প্রচাবোহত্র বত্নমালায়াঃ ॥৯৩॥ *

*৬দীবেশ্ববাচার্য-কবিরত্ন-বিবচিত আচার্য্যগীতি-প্রবন্ধঃ ।

(অসম্পূর্ণঃ) ।

বশ্য-গীর্বাণ-বাণীকং শুচি-বেশং শুচিচ্ছবিম্ ।

উমাপ্রিয়া-গর্ভবত্নং পদ্মগর্ভানুজং করিম্ ॥১॥

ইন্দ্রিয়ার্থেদনাসক্তমাসক্তং কেশরার্চনে ।

জপত্নং সন্ততং ব্রহ্ম সবলম্বালবৎসলম্ ॥২॥

নিসর্গ-জিত-বদুর্গং ধ্যানস্তিমিত-লোচনম্ ।

পিতবং সত্যসঙ্কল্পমুখিকল্পমুপাস্মহে ॥৩॥

স্মৃতিশক্তিমতীং শশং পতিভক্তিমতীং সতীম্ ।

দ্বিতীয়ামিব সারিত্রীং সরিত্রীমভিবাদয়ে ॥৪॥

সতাং দার্শনিকানাঞ্চ করীনাঞ্চ শিবোমণিম্ ।

অস্মাকং পূর্বপুরুষং শ্রীহর্বং নোমি হর্ববান্ ॥৫॥

আচার্যো জয়ভাবতিঃ প্রভবতি শ্রীহর্ববংশে পুবা ।

শ্রীচৈতন্য-সতীর্থ-আবসথিক সত্বস্থিতস্তাঙ্গিকঃ ॥

যন্তীর্থাটন-সম্রমাং কিল নরদ্বীপাং স্বজন্মাবনে

শৈচতন্যেন সমাজগাম বিছুয়া শ্রীকামরূপম্পদম্ ॥৬॥

তত্রত্যশ্মণিকূটমাত্রিতবতো যস্যৈকদা ভ্রাম্যতো ।

ভূদেৱেন চ কেনচিৎ পবিচরো ভূদেৱ নান্নাহভবৎ ॥

ভূদেৱোহথ বিমৃশ্য বেদবিছুষে যস্যৈ চ বাণীং স্মৃতাম্ ।

সত্যানায়-নিয়ন্ত্রিতায় বিছুষীং স্বামগ্নিহোত্রী দদৌ ॥৭॥

গ্রামে স্বাং বসতিত্ব্যৈব ববশালাখ্যেহগ্নিমাধায় য

শচক্রে পুষ্কবিণীং নিখান্য বৃহতীপ্রাণিত্য উৎসৃষ্টবান্ ॥

পাষণং শিরলিঙ্গমেকমপি তন্ত্রীবে সমস্থাপয়ৎ ।

তস্মিন্ ব্রহ্মসমাধিনা চ যুযুজে লেভে চ সিদ্ধিম্পদাম্ ॥৮॥

বাণ্যাং শ্রীজনমেজয়ং স জনয়ানানাত্মতুল্যং ঘনং ।

শুভৌ মোক্তিকবৎ খনৌ সুমণিবদ্বা নামগেনাপি যঃ ॥

নামানাতবশেন শুক্লযজুৰ্বা পিত্রোপনীতঃ সমং

শব্দব্রহ্ম-বহস্যমাপ গুরুতো ব্রাহ্মণ্য বর্চোহগ্নিতঃ ॥৯॥

কাতন্ত্রং সমধীত্য মাতৃত ইতে যোগেন তাতে দিবং ।

প্রস্থায়থ ভগীৰথেণ সজুৰ্বা কাশীম্বহাবাষ্ট্রজাং ॥

শ্রীবিবেশ্ববশান্ত্রিণোহবধিজগে বেদাংস্তদঙ্গানি চ ।

প্রাপোপাধিমপি প্রশস্তধিষণো যো বেদবাগীশকম্ ॥১০॥

তৎপুত্রোহজনি গোপীবল্লভ ইতি খাতোহগ্রজন্মাগ্রণী

গোপীবল্লভ-পাদপদ্মযুগলাতুধ্যান ধৌতাশয়ঃ ।

ব্রাতীনোহগ্নিনিষেবতো ধৃতিপবো যঃ প্রাপ বেদাগমা-

চার্য্যং শুক্লমুপাধিমার্য্যসমিতৌ প্রাধীত বেদাগমঃ ॥১১॥

পুত্রস্তস্য বভূৱ নাম মতিমানাচার্য্য গোরক্ষনঃ ।

শ্রীগোরক্ষনধাবিগশচবণয়োবাসক্তচিত্তঃ সদা ॥

যন্তুপাধিমবাপ সংসদি সতাং বিদ্যানিবাসস্তদা ।

সৌমাবেশ্বব-কদ্রসিংহনৃপতের্বশচাভবদ্বল্লভঃ ॥১২॥

বাজ্রা তেন মহাশয়েন ধবণীং ধর্ম্মেণ

বিদ্বন্তির্নববত্ন নাম সমিতির্বাসীং ।

তস্ত্যাত্ত্ববিষু সৎসু সৎস্বপি গুণৈঃ শ্রেষ্ঠায় তস্যৈ মুদা ।

ধর্ম্মাধ্যক্ষপদং দদৌ নবপতির্মানাস্পদদ্বীমতাম্ ॥১৩॥

স্বর্গদ্রচ্ছতি কদ্রসিংহনৃপতৌ তৎ প্রাপ্য বাজ্যং স্মৃতে ।

ন্যস্য শ্রীশিরসিংহনাম্যথ নৃপে তস্মিংস্ত তৎসংসদি ॥

দ্বাদশ্যাং যঃ শকাৎ গুণমুনিঘন মে কামকপান্তবষ্টা-
 গাবীয় গ্রামতন্ত্ৰিপ্রববৃত্ত-ভবদ্বাজগোত্রে পরিব্রে ॥২৫॥
 শুক্রে ভোমে চ মেঘদ্রতবতি বৃষভং ভাকৰে বৌহিণেয়ে
 চাপ্তে বাহৌ কুলীৰং বিশতি সুবগুবৌ কন্যাকাং যতি ধনো
 চন্দ্রে চন্দ্রাং শুমালালিততনুতুলাঙ্গাহমানেহথ যাতে ।
 কেতো নংকৃত্যসেতো মকববৃত্তশনৌ মীনগে মেঘলগ্নে ॥২৬॥
 সোহয়ং ধীবেশ্ববাচাৰ্য্যো বিহিতাচাৰ্য্যবন্দনঃ ।
 উপাধ্যায়ববেণ্যার্য্য কেশরাচাৰ্য্যনন্দনঃ ॥
 শ্রীমজ্জদেববাচাৰ্য্যোপেন্দ্ৰাচাৰ্য্যাত্ৰ্য্যসোদৰঃ ।
 ভাবত্যাঃ শ্রীনবস্বত্যাঙ্গাতঃ সৰ্ব্বেশ্ববস্য চ ॥২৭॥
 লুপ্তপ্রায়ে বহুতিথাং কালাচ্ছন্দোহনুশাসনে ।
 প্রদীপ ইব কুস্মেহে কামকপেহনুতাপবান্ ॥২৮॥
 ছন্দোভ্যঃ পৈঙ্গলাদিভ্যো বিচিত্য বিশদৈঃ পদৈঃ ।
 ইদং ছন্দো নিবদ্বাতি কৃশবাগ্ভূতিকাংহপি সন্ ॥২৯॥
 ইতি সূচিত আচাৰ্য্যবংশ আৰ্য্যাদ্ যথাক্রমতম্ ।
 অথ নির্দিষ্ট্যতে সঙ্ক্ৰজা ছন্দঃ শাস্ত্রোপযোগিনী ॥৩০॥
 ইতি ধীবেশ্ববাচাৰ্য্যে কৃতে ছন্দোহনুশাসনে ।
 শ্রীবৃত্তমঞ্জবীনানি প্রথমস্তবকো গতঃ ॥৩১॥
 জন্যার্য্যে নলিনাক্ষি যাং ব্যবচয়ং প্রাণাধিকন্তে সুগীঃ ।
 স্বচ্ছে শ্রোণিবিবাজমানবশনে সংশ্রিত্য গাং বাগ্বিদঃ ॥
 তত্রাধীতিনি যত্নতো বিবচিতপ্রাতঃক্ৰিয়ে সম্মদা ।
 আলস্যঞ্জহতী স্বয়ং বিতনুয়া গীঃ সম্পদঃ সৰ্ব্বদা ॥৩২॥

বামে ব্যোমগজগ্রহশ্রুতিমিতে বর্ষে প্রবৃত্তে কলেঃ ।
 নম্প্রাপ্তে শশলাঙ্গনাম্বববসুক্ষেণীশকাৎদেহথবা ॥
 প্রায়েণ শ্রুতবোধবচ্ছুতিসুখা শ্রীবৃত্তমঞ্জব্যহসৌ ।
 শ্রীগোবিন্দপদাববিন্দকুপয়া নীতা সমাপ্তির্ময়া ॥৩৩॥*

২। ঐশ্বর্যব্যাচাৰ্য্যকবিবৃত্ত বিবচিত স্তব আৰু
 প্রবন্ধাদিষ চাবেকি ।

—*—

গোপাললাস্য স্তোত্রম্ ।

বসুন্ধবা-পুবন্দব-স্বয়ন্তু-শম্ভুনাম্বিতম্
 সুবাৰিভাবপীড়িত-ক্ষিতিস্থিতৌ সুদীক্ষিতম্ ।
 হিতায় শৌবিসদ্বানি, শ্রিয়ো বিলাসধামনি,
 সতাং কৃতারতারকভুজে ভবাক্ষিতাবকম্ ॥১॥

নৃশংসকংসজাস্তুরাহুহমান মালয়া-
 দমন্দনন্দ-মন্দিবং সমুদ্ভবাদনন্তবম্ ।

* ঐশ্বর্যব্যাচাৰ্য্য কবিবৃত্ত বিবচিত বৃত্তমঞ্জবীত তেখেতৰ
 বংশ পৰিচয় ।

পিতুভূজান্তবং গতক্ষণাতপত্রাবাষিতা

শ্রবণ শেবনন্দনং স্মরামি নন্দনন্দনম্ ॥২॥

চিবোথরা পিপাসয়াতিমাত্রকং বিবাহিতং

প্রভূত-মূত্র-দূষিতে কদম্বমাস্তবে স্থিতম্ ।

স্বকীয়-পানি-পাদয়োৰ্ধ্বয়ন্তুমঙ্গুলীচরং

সমাত্রয়ে বিমুক্তয়ে ব্রজেশ্বরীস্তুনন্দয়ম্ ॥৩॥

বিদূষবত্ন-বত্নবাট প্রবালনীলমৌক্তিকৈ

হিৰণ্যহীৰলোহিতেন্দ্রনীল-বাজবত্নকৈঃ ।

পুনর্ভবৈশ্চ বৌববৈর্যথাপ্রদেশগুণ্ণিতৈঃ

ক্ষুবৎপ্রভৈকযষ্টিকাং দধানমাত্রয়ের্ভকম্ ॥৪॥

মহেভকুন্তুকোমতো হলাহলদ্ররোদ্ধতো

স্তনৌ নিপীয় চাস্তুভিঃ সমং লুতো নৃসাধুভিঃ ।

অপূত-পূতনাগতিং দিদেশ যঃ স মে মতিং

যুনক্তু যোগি-মুগ্যরোসুদায়-পাদপদ্ময়োঃ ॥৫॥

শিখণ্ডখণ্ডমণ্ডিতং সূতাণ্ডবাতিপণ্ডিতং

ত্রবঃ সুবর্ণকুণ্ডলং সুবৃত্তগণ্ডমণ্ডলম্ ।

সভঙ্গিজানুপাণিনা সমঙ্গমানমঙ্গনে,

বিলোলকুণ্ডিতালকং নমামি গোপবালকম্ ॥৬॥

অলং কুলালচক্রবদ্ ভ্রমন্তুমন্তুবীক্ষকে,

বিমুক্তবেণুশর্কবং যথাক্ষবীয়বর্কবম্ ।

কবেণ কণ্ঠনিগ্রহং বিধায় বাতবিগ্রহং

নমামি চক্রবাতকং বিনাশয়ন্তমর্ভকম্ ॥৭॥

পুনঃ পুনঃ কবচাতং পুনঃ পুনঃ সমুদ্ধতম্

প্রভূতপাণ্ডদূষিতং সপায়সং নবোদ্ধতম্ ।

অদন্তমীষদক্ষুবারমাণদন্তকুটমলং

বিচিন্ত্য চিন্ময়ঞ্চলং বিশোধয়ে মনোমলম্ ॥৮॥

তলে নিধায় কোমলে পদে প্রবালপাটলে,

গৃহীতবাহুমূলয়া নিমেষমীক্ষমাণয়া ।

দিদিগ্দিদিগ্দিদিগ্রবং ক্রবাণয়া যশোদয়া,

বিনর্গ্যমানবিগ্রহন্তুজামি ভূর্য্যনুগ্রহম্ ॥৯॥

কচিচ্ছনৈস্তিবন্ধুতং কচিন্তথা পূর্বন্ধুতং

কচিদগতং সবস্তটে কচিচ্ছ দুর্গমেহবটে ।

বিণীবিণীতিবোকবং সুবর্ণকিঙ্কিণীগণৈ

বিবোধিতাস্থয়াহতং নমামি বল্লবীশুতম্ ॥১০॥

কচিদ্ধিভূতিভূষিতং কচিচ্ছ বেণুকষিতং

কচিৎ সুগন্ধচর্চিতং কচিচ্ছ কর্দমোক্ষিতম্ ।

মহাযিভিঃ সভাজিতং বিবিধি-বাসবাক্ষিতং
দিগীশবৃন্দবন্দিতমুজ্জৈ ব্রজৌকনন্দিতম্ ॥১১॥

সহৃদ্ধকুণ্ডলগুণক্রুধাবটীভিবস্বয়া,
উলুখলে সুসংযতং সজানুপাণিনাগতম্ ।
নিপাতয়ন্তুমঞ্জবা যমার্জুনৌ মহোজসা,
ক্ষণং সুবদয়ন্তুতং নমামি দেবকীশুতম্ ॥১২॥

মহাক্রতোর্বিলোপতঃ শতক্রতোঃ প্রকোপতোহ
বনায় গোকুলোকসাং সলীলমুচ্ছিলীক্রবৎ ।
নবপ্রবালকোমলাতিভব্যসব্যপাণিনা
ধ্বাধবম্প্রবিভ্রতমুজ্জৈ জগদ্ধিতে বতম্ ॥১৩॥

বয়স্যধেনুবৎসকান্মৃতান্ বিধানুপানতঃ,
প্রজীবয়ন্তুমঞ্জসা সুধাকটাক্ষযোগতঃ ।
মহোগ্রকালিরোবগপ্রগর্বখর্বকাবকং
নিপীতবন্তপারকং নমাম্যপূর্বশারকম্ ॥১৪॥

সহব্যকব্যসাধনং সুনব্যগব্যভাজনং
গৃহে গৃহে কুতাগমং হবন্তমর্ভকৈঃ সমম্ ।
জনৈর্ঘদাবলোকিতং তদাত্তবাস্থস্থিতং
পলায়নায় সজ্জিতং ভজামি তং বিলজ্জিতম্ ॥১৫॥

অঘোষপর্বতে পবিং সনীবনীবদচ্ছবিং,
শূচাটুগুণেনে করিং যদোঃ কুলাম্মুজ্জৈ ববিম ।
প্রসূনমালভাবিণং স্বয়ন্তুদর্পহাবিণম্ ।
পুনর্ভবপ্রমোচনং ভজামি কঞ্জলোচনম্ ॥১৬॥

বিচিত্রচিত্রবর্ণকৈঃ সমষ্টিভূততর্ণকৈঃ,
প্লবপ্লবঙ্গমপ্লবৈবিহঙ্গবিদ্বিকাববৈঃ ।
কুমাবমাব-ধামভিঃ সুদামবামকাদিভিঃ,
কুমাবয়ন্তমবহং হৃদম্মুজ্জৈ অরাম্যহম্ ॥১৭॥

গলৎসুধাধিমাধুৰী ধুবন্ধবাধবাপিতং,
সগীতিবংশমক্রতং সুবংশবংশনিম্মিতম্ ।
ধমন্তুমন্তিকে গবাং সগোপগোপশুভ্রবাং
মনোবিনোদদায়কং অরামি বাসনায়কম্ ॥১৮॥

কবান্তবেত্রতোত্রদা মণীবিষাণবেণুকং,
পুবস্কৃত-প্রচালিতানডুৎসবৎসধেনুকম্ ।
সুবৎকিষীটপৌষটাজদাংতুর্কৈর্বিটঙ্কিতং
বয়স্য-চক্রবেষ্টিতং অরামি চাক-চেষ্টিতম্ ॥১৯॥

সুবেণুবাদনক্ষণৈকদাননৈর্গবান্দগৈ-
বিতায়নানহুঙ্কতং মুহুমুহুঃ সমীক্ষিতম্ ।

কলিন্দনন্দিনীপয়ো নিমজ্জনোৎকগোপিকা
ছকুল-মোষণে পটুং নমামি বল্লবীবটুম্ ॥২০॥

সুচাক-পঞ্চতামব-সুবদ্বিতানশোভিতে,
বিধাতৃকল্পশিল্পিভির্মহাপ্রয়ত্নকল্পিতে ।
অনর্ঘ্যবত্নমণ্ডপে সুবর্ণপীঠসংস্থিতং,
স্বামি গোপ-গোপিকাজনেন সাধু দোলিতম্ ॥২১॥

অঘাত্তকং বকাত্তকং বৃষাত্তকাত্তকাত্তকং,
সতালধেনুকাত্তকং ছবন্তকেশিনোহন্তকম্ ।
সগবর্ধাবকাত্তকম্মহামতঙ্গজাত্তকং,
নিযুক্তকোবিদাত্তকং নমামি মাতুলাত্তকম্ ॥২২॥

বিশন্তুমাদিমাশ্রমং সদগুমেখলাজিনং,
ত্রিদণ্ডিকাং কমণ্ডলুং বৃহদ্রুতঞ্চ বিভ্রতম্ ।
শ্রুতীসুদঙ্গদর্শনাত্তবীত্য চাখিলাঃ কলা
শ্চিবান্ন তং গুৰোঃ স্তুতং দদানমাশ্রয়েহচ্যুতম্ ॥২৩॥

কদা হু ভানুকন্যকাতটীকুটীবমাশ্রিত
সুদীয় পাবনে বনে সদা ত্রিকালমাগ্নুতঃ ।
তুলসুনোকহোথিতং দধদ্বিধানসংস্কৃতং,
পটাত্তবেহক্ষসূত্রকং জপামি কৃষ্ণমন্ত্রকম্ ॥২৪॥

কদা হু জহুনন্দিনী-নিকুঞ্জ-পঞ্জবে বসন্,
কচিল্লুঠন্ কচিৎ পতন্ কচিদ্ভদন্ কচিদ্ধসন্ ।
নিশম্য কৃষ্ণসংকথাং বিনাশ্য মানসীব্যথাম্
তদীয়মামন্ত্রুং ত্যজামি মানবীন্তুতুম্ ॥২৫॥

কৃষ্ণপদ-কোকনদমুগ্রভয়ভঞ্জনং,
ভক্তজনষট্চরণচিত্তপরিবঞ্জনম্
স্বান্ত যদি মাং সপদি তাবয়িতুমীহতাং
শ্রুদমকবন্দমবিলম্বমবলম্বতাম ॥২৬॥

সুদূবাদ্বিহায়াখিল-হাস্য-লাস্ক্যম্
প্রয়ত্নাদিদম্বাল-গোপাললাস্ক্যম্ ।
অধীবেণ ধীবেশ্ববাচার্য্যনাম্না
প্রণীতং সমান্নায়তাং সত্বধাম্না ॥২৭॥

ইত্যাচার্য্য-ধীবেশ্বব-বিবচিতং গোপাললাস্ক্যং সম্পূর্ণম্ ।

বামাষ্টকম্

(গুর্জবীবাগেণ গীয়তে) ।

অকণনলিন সমবাম কবস্থিতকচিবশবাসনকেন ।

বিজিতপুন্দর-সুন্দর-কাঙ্গু ককান্তিকদম্বমেনে ॥১॥

বামং ভজ মম হৃদয় নিতান্তং ।

পুণ্যজনেশ্বরবংশ-কৃতান্তম্ ॥২॥

ইতর-কবেণ-কলিত-শবমুজ্জিত—বান্ধসকলহতাশম্ ।

সজল-জলদ-তুলিতামলকোমল—সংহননং বিবুধেশম্ ॥২॥

কবকহনিবহ-সিতবজনীকব-শতপর্বদলকালম্ ।

নবদল-কমল-পলাশতুলিতযুগ-লোচনমমুজ-মালম্ ॥৩॥

কটিতটলস্থিত-মঞ্জুলবন্ধল-ফলমূলাশনশীলম্ ।

তাত-বচন-পরিপালন-ভবজিত-মুনিগণমানসশীলম্ ॥৪॥

নিগমাগমবচনাগোচরখর-দূষণনাশনমীশম্ ।

শীর্ষজটাহসিতা সমলোচন-বমুকুলকমলদিনেশম্ ॥৫॥

জনকজয়া সহ বিচরন্তং বিপিনেহনুজশীলিত-পাদম্ ।

শবৈককীলিত-বালিহৃদয়মকদাত্মজ-বন্দিতপাদম্ ॥৬॥

কীশাধীশ-সহায়-সবস্বদ্বন্ধ-কচিবতর-সেতুম্ ।

হুজ্জিতবণ-ধবগীগমনোৎসুক-বাবণকুন্তন-কেতুম্ ॥৭॥

স্বজন-বিভীষণ-সেবিত-পাদযুগল-নলিনীদলশোণম্ ।

চরণনখর-কচিজিতফণিমণি-ঘণিকং পৃষ্ঠে ধৃততূণম্ ॥৮॥

শ্রীবামাষ্টকমমলধিয়ঃ কিল কণ্ঠে কুৰুতাব্যগ্রম্ ।

শ্রীধীবেশ্বরধীবধবনিসুৰবচিতমমলমিদমগ্র্যম্ ॥৯॥

ইত্যাচার্য্য ধীবেশ্বরশাস্ত্র-বিবচিতং শ্রীবামাষ্টকম্ ॥

পরমেশ্বরবাষ্টকম্ ।

অবাধ্যনোগোচরমপ্যনাময়ং, বিশুদ্ধভাবেন বিচিত্র্য সন্নিদং ।

জগৎসু লোকাঃ কিল প্রাপু বন্তি যং, নমামি তং পুরুষমাদিমীশ্বরম্ ॥১॥

যদেতদাসক্তমতির্নসংসৃতি, স্বকপিকা শক্তিমতী মরীচিকা ।

ভ্রমায় তস্তাখিল-কারিকাস্পদা, নমামি তং পুরুষমাদিমীশ্বরম্ ॥২॥

বদীয়মায়াগুণজালবেষ্টিতো, জগজ্জনঃ সত্যমিবাতিমন্ততে ।

দয়ন্ত যন্তদ্গুণসদ্বর্জিতো, নমামি তং পুরুষমাদিমীশ্বরম্ ॥৩॥

দ্বন্দ্বপতো যং শ্রুতয়োহপি ন ক্ষমাঃ, প্রবক্ত মাৰাধ্যতমং

স্বযোগিনাং ।

মনাতনং সূক্ষ্মমশেষকাষণং, নমামি তং পুরুষমাদিমীশ্বরম্ ॥৪॥

বদীশ্বরবোধন-সাধনাক্ষমা, ক্রবং মমত্বাদিহিতাত্ত্ববুদ্ধয়ঃ ।

জনা নিমজ্জন্তি ভবার্ণবেহনিশং, নমামি তং পুরুষমাদিমীশ্বরম্ ॥৫॥

অপকল্লংসংস্কৃকষায়জন্মিনামচিত্ত্যকপং যমিনাং মনোমণিম্ ।

অনন্তশক্তিং যত ঈদৃশং জগন্নমামি তং পুরুষমাদিমীশ্বরম্ ॥৬॥

নিবঞ্জনং স্ফটিকনির্মলং জলং, কুশানুভানুহ্যতিমাত্ৰভাসকং ।
 সমীদশূন্যস্থিতদীপনিশ্চলং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৭॥
 বজ্রোণ্ডং সৰ্গবিধৌ দধাতি যঃ, স্থিতৌ চ সত্ত্বং প্রলয়ে শৰীৰিণাং
 তমোণ্ডং পি গুণত্রয়াত্মকং, নমামি তং পুৰুষমাদিমীশ্বৰম্ ॥৮॥
 ইত্যাচার্য্য শ্রীধীবেশ্বৰশৰ্ম্মবিবচিতং পৰমেশ্বৰাষ্টকম্

শিৱস্তুতিঃ ।

অবহুদয়োমাগদ্বেশম্ । শশুবমহামখভদ্বেশম্ ।
 হিমগিৰিশিখৰে কৃতবসতিম্ । সমবশিবসিকৃতপুৰবিহতিম্ ॥১॥
 শিশুশশিমোলিং স্ফটিককচিম্ । শীৰ্ষগগন্ধা সততশুচিম্ ।
 সন্তত-ববাভয়-দানবতং । চেতনমাত্ৰ স্বাস্তুগতম্ ॥২॥
 ধৃতসিতপবণং হবিগধবম্ । অমকবিলাসং ডমককবম্ ।
 শূলপিণাকং সন্দধতম্ । লীলানাশিত-দৈত্যশতম্ ॥৩॥
 শাৰ্দূলাজিন-শোভিকটিম্ । সুপৰিকবীকৃত-নুকবোটিম্ ।
 দৃগনলভস্মিতকন্দৰ্পম্ । চূৰ্ণিতসিক্তব ববদৰ্পম্ ॥৪॥
 পিতৃবনসদনং স্মিতবদনম্ । প্রলয়সময়কৃত-জনকদনম্ ।
 বাসুকিবলয়ং গবলগলং । ধীবিষয়ীকৃত-নিখিলকলম্ ॥৫॥

হব শিৱ শস্তো ভূতপতে ! বৃষপতিবাহন লোকপতে ।
 স্তাবজঙ্গমকপতনো ! হব মম তাপং ধ্যেয়মনো ॥৬॥ *

কামাখ্যাষ্টকম্ ।

যদৈবাসীং কিমপি প্রাঙ্ ন যস্য
 স্তমোহাসীদ্ গহনং ন প্রকাশঃ ।
 তদা বেজে যা নিসৰ্গেণ ধাম্না
 তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥১॥
 অজোহপি প্রাগ্ জনয়ামাস সৃষ্টেঃ
 সুবাজ্যেষ্ঠং স্বেচ্ছয়া স্বীয়শক্ত্যা ।

*—দেৱে নম্বৰ দেহা এবিধৰ প্ৰায় ছবছৰমান আগে, এদিন
 ইজানবজাৰৰ ৮কক্ষ চন্দ্ৰ চৌধাৰী ৮কালীচৰণ সেন উকীলৰ ঘৰলৈ
 গৈছিল । তাৰ পিচত তেওঁ দেউক দেখি কলে যে, দেউ। পশ্চি-
 মীয়া সন্ন্যাসী বিলাকৰ মুখত “হব শিৱ শস্তো গৌৰীশ । কদ পশু-
 পতি ঈশান ।” এনেকুৱা ভজন গোৱা শুনোঁ । আপুনি দয়া কৰি
 এই ভজন কাকিৰ আলম্ৰৈ এটি সুমধুৰ শিৱস্তুতি মোক বচনা কৰি
 দিয়ক । সেই কথা শুনি দেৱে উক্ত স্তুতিটো বচনা কৰি চৌধাৰী
 ডাঙৰীয়াক দিছিল ।

এই কথাখিনি ৮কক্ষচন্দ্ৰ চৌধাৰী ডাঙৰীয়াই মোক কৈছিল ।

শ্রুতীশচায়ে মনসা বা বিতেনে

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥২॥

তথৈকাপি প্রথয়ামাস তেন

স্বয়মুত্তম নেকধাত্মমায়াম্ ।

বিততোচ্চৈর্জগতন্তুসূৰো বা

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥৩॥

গিবান্দূবে মনসশ্চিন্তিতা বা

যয়া চাসংপ্রণয়া প্রাণিজাতম্ ।

অসম্বাদমহনা প্রাণিতং হী

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥৪॥

অসম্বাদমুর্জগতঃ সাক্ষিভূতা

তমস্তোমস্তিন্দ্রী ধামভিঃ সৈঃ ।

তমঃ পাবে সততং বর্জমানা

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥৫॥

অবুজ্জানামবিনষ্টাশয়ানাং

হিবগয়া নাম সত্যস্য শব্দং ।

স্বয়া পাত্ৰা মুখমাবৃণ্বতী বা

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥৬॥

সুবন্ধীগাং ধ্যানধোতাশয়ানাং

সরিভায়া তস্য সত্যস্য দৃষ্টে ।

অপাবৃণ্বতথ তাং শ্রেয়সে বা

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥৭॥

স্বস্তি স্নিগ্ধপয়োবি মুগ্ধলহরীকুন্দে ন্দু কীর্ত্যজ্জ্বল :

যঃ প্রাগ্জ্যোতিষবাসিমানস স্তরোজাতোমমামল্লল :

গাম্ভীৰ্য্যার্জবশৌৰ্য্যবীৰ্য্যবিনয়াত্যৌদার্য্যসৌন্দৰ্য্যমুঃ

সপ্রাগ্জ্যোতিষদেশনাথকমহারাজ : কটঙ্ক রাজতাম্ ॥১॥

শ্রীপ্রাগ্জ্যোতিষদেশশাসনমযো ভোগীন্দ্রভোগাভযো-

ভারোঃ যং নিজযোস্তবাত্তনুজযো রাসজিতো যদ্বিনাত্ ।

কার্য্যন্তদ্বিনতঃ স্বয়ং নয়দৃশাত্বম্পর্য্যবেক্ষ্য ব্যধা-

স্তস্তিদ্ধান্তমতীত্ব শুদ্ধমিতি যত্সর্ব্বৈ জনা জানতে ॥২॥

হে ধাতর্জ্জগতাম্পিত : করুণয়া কারুণ্যপূর্ণস্য তে

সার্ব্বৈ শুদ্ধসমজয়া কিল মহারাজ : প্রজাবৎসল :

দেশায়াস্য সমুন্নতিং স্থিতিমতীং সম্যাদয়ন্মূরিশো

হা হা নোঃ তিশিশূন্যুতানিব পিতা ত্যক্তা প্রয়াত্যতু ॥৩॥

নির্বিঘ্নম্পরমেশ্বরস্য কৃপয়া স্থানাদিতস্তাম্প্রতং

ত্বন্তাবন্নিজজন্মভূমিভচিরং প্রাপ্য প্রজানাথ ভো :

বিশ্রান্তো গুরুকার্য্যরাশিষু সমাসক্তোঃ পিনক্তদ্বিবং

সাস্মান্বিস্মর বিস্মরেতি সততং যাচামহে ত্বাং বয়ম্ ॥৪॥

স্বয়ঞ্জ্যোতিঃ পৰমা চিৎস্বৰূপা।

যথা পাদ্মন্দলমন্দিগুণৈৰ্য।

অসংশ্লিষ্টা বৰ্ত্তমানাপি দেহে

তাং কামাখ্যাং ব্রহ্মকপাং প্রপদ্যে ॥৮॥

জড়ো ধীবেশ্বর ঋক্ছন্দসেদং

জগন্মাতুঃ পাদপদ্মাদ্গলন্তীম ।

পিবন্তুন্দী মকবন্দস্ত ধাৰাং

কামাখ্যায়া অষ্টকং ব্যাতনোতি ॥৯॥

বাজ-প্রশস্তিঃ ।

দ্বস্তি—

সৌশীল্য-মাকুল্য-ধৃতি-ক্ৰমা-দয়া, দাক্ষিণ্য-সৌজন্য-বদান্যতাদিভিঃ ।

মহাগুণৈঃ সাহজিকৈৰিভূষিত, শিচবায় জীব্যাগ্নব-ভাবতেশ্বরঃ ॥১॥

পবৈবধুয়ঃ স্বমহঃ প্রভাবতো, হনুকম্পয়ামৌ পৰমেশ্বরস্ত বা ।

সমং মহোৰ্জ্জ্বলয়াস্থয়া জয়ে, চ্চিবং নবো লগুনমণ্ডলো নৃপঃ ॥২॥

যতোহষ্টদিক্‌পাল-কলাময়ো নৃপঃ, প্রমাণমস্মিন্নুশাসনং মনোঃ ।

ততো জনৈর্দেবদেব সেব্যতে, ধৰাবতীর্ণোহপি বিলক্ষণাদবাং ॥৩॥

তস্মান্নাহাবাজ ! ময়া সমাসত, শ্ছন্দোময়োহয়ং নিজভাবগুণ্ডিতঃ ।

শোকপ্রকাশো হ্যগতস্যভূপতে, ভক্ত্যাদবেণ সমর্পিতস্তুয়ি ॥৪॥

প্রজ্ঞেতি কটুঃ কিল সন্ততো জনে, তথৈব পাতীতি পিতেব পাথিবঃ ।
 যাবানুদৈচ্ছোক ইতে দিবন্ততঃ, তাবান্ময়া ব্যঞ্জয়িতুং ন শক্যতে ॥৫॥
 গুবোশচবিত্রং বিশদং পরিত্রং, নমেতি মত্বা কৃপয়া নৃপাশ্বিন্ ।
 ত্বয়া গৃহীতে কুকরি-প্ররন্ধে, প্ররন্ধকর্তুঃ সফলঃ শ্রমঃ স্যাৎ ॥৬॥
 মুনিগণ-কব-বৈশ্বানর-পুৰাণশকাঙ্গীর-দিবসীয় সৌবশ্রাবণ-
 লিপিবিস্ম

কামকপাস্তুর্গতাষ্টবধীরাগ্রামজাত-কেশরাচার্য্যোপাধ্যায়তনয়-
 মহামহোপাধ্যায়-শ্রীধীবেশ্ববদেবশর্মা-ভট্টাচার্য্যস্য ।

আনন্দ-সঙ্গীতম্ ।

ইদমাশাস্মহে শশ্বন্মহিষ্ঠা সমমোশ্ববঃ ।
 শ্রীমন্তাবতসম্রাজং কুকতাদীর্ঘজীৱিনম্ ॥১॥
 মহিষীবে নৈতে শ্রীযুক্তভাবতসম্রাটক ঈশ্ববে দীর্ঘজীৱী
 কবিব বুলি আমি নথৈ আশা কৰিছোঁ ।
 শ্রীমৎপঞ্চমজর্জস্য ভাবতীয়াভিষেচনে ।
 জগদীশপ্রসাদেন শিরং ভবতু সর্বতঃ ॥২॥
 জগদীশ্ববব অনুগ্রহত শ্রীমৎপঞ্চম-জর্জব ভাবত-অভি-
 বেকব সকলো কালে জয় হওক ।
 জয়তি সদরচেতা ভাবতস্যাধিনেতা,
 বিপুদর ইব দাবঃ সাহসে সিংহভাবঃ ।

সুনয়-বিনয়দক্ষঃ সংশ্রিতঃ ন্যায়পক্ষঃ,

প্রশমিতজনতাপঃ সর্বতঃ শুপ্রতাপঃ ॥৩॥

শক্রবৎ বননিত অগ্নিবৎ, সাহসত সিংহসদৃশ, সুনীতিত
 অভিজ্ঞ, বিনয়ী, ন্যায়ব পক্ষপাতী, প্রজাব তাপনাশকাবী,
 প্রতাপী, দয়ালু, ভাবতপতি জয়যুক্ত হওক । * (ক) ।

মহামহোপাধ্যায়-শ্রীধীবেশ্ববাচার্য্যস্য ।

শ্রীশ্রীকৃষ্ণঃ ।

স্বস্তি

চেঙ্গা নাম জনপদে ববুনাথ চতুর্ধুৰীণ ইতি বিদিতঃ ।
 আসীত্তদনুজসহজে। লক্ষ্মীনাথক চতুর্ধুৰীণোহপি ॥১॥
 শ্রীভুরনচন্দ্র-বজ্রনীকান্তৌ ববুনাথতঃ সমুৎপন্নৌ ।
 দ্বাবপি কাময়মানৌ পিতুঃ পিতৃব্যস্ত চাক্ষয়-স্বর্গম্ ॥২॥
 প্রাগ্জ্যোতিষীং সনাতন-ধর্ম্মসভাস্তুক্তিতঃ সমুদ্दिश्य ।
 বস গুণ-বহু-কুশাক ইমাং ভূমিমদাতাং তপশ্চতুর্থদিনে ॥৩॥
 * (খ) ১৮৩৬ শক, ৪ মাঘ ।

শ্রীহরিঃ ।

উত্তর-প্রাগ্জ্যোতিষ-জন্মাগ্রজন্মা গোস্বামিবংশাবতংসঃ,
 সাহিত্য-ব্যাকরণাদিষু বিচক্ষণো, বাজকীয়-বিদ্যালয়চ্ছাত্রাধ্যাপনা-
 কার্য্যে লক্ষপ্রতিষ্ঠঃ, সর্বদা কৃতশাস্ত্রপবিশ্রমঃ, সমুজ্জ্বলপ্রতিভঃ

* (ক)— আসাম বান্ধব, ৩য় বছর, ফাগুন মাহ, ১৩১৮ চন (১ম সংখ্যা) ।

* (খ) গুরাহাটীৰ পানবজাবৰ সনাতন ধর্ম্মসভাৰ শিলালিপি ।

সদুপাধ্যর্গোহয়ং শ্রীমানুমানের গোস্বাম্যতোহদ্য সন্তোষমানসেন
ময়াইশৈ কাব্যবাচস্পতিবিত্যুপাধিবিত্তীর্ণস্তন্যানপত্রেণেতি শিরম্ ।
বাণ-গুণ-দ্রুহিণ-শ্রবণ-সিতকিবণ-শকাঙ্গীয়-
সৌব-পৌষ-দ্বাদশদিবসীয় লিপিবিসম্ ॥১

মহামহোপাধ্যায় শ্রীদীবেশ্ববাচার্য্যস্ত ।

স্মীহবিঃ ।

বৎস ! আয়ুস্মান্ ভব । মমগৃহে মহান্ কলহো বর্ধতে,
উদবপীড়া চ পৰিবর্ধতে । পাদো মে সম্প্রতি নীকণঃ ।
তদাগামিনি শুক্রবাবে প্রাগ্জ্যোতিষং গমিষ্যামি ।
মহ্যং পত্রাদিকং মা প্রেবয়, ভাবতী বিশ্রীকা সঞ্জাতা ।
মমান্তিকমপি নাগচ্ছতি । ভক্ষ্যদ্রব্যং দৃষ্ট্বা কদাচিদাগচ্ছতি ।
শ্রীমদুল্লালচন্দ্র চতুর্দ্বিবিণে শ্রীমৎকৈলাসচন্দ্রসেন পণ্ডিত-মহাশয়ায়
চ মমাশীর্ষিক্তাপনীয়া ॥২

শ্রীদীবেশ্ববাচার্য্যস্ত ।

জীব ত্বং শবদঃ শতং তব গৃহে লক্ষ্মীশ্চিবং তিষ্ঠতাং ।
বাণী চাপ্যবিবোধিণী বসনগা সাতে নবীনৃত্যতাম্ ॥
স্বায়ন্তেষু চ তাত তে জনপদেষু তক্ষহীনাঃ প্রজাঃ ।
সন্ত্বেবঞ্চ নিবীতয়ঃ স্বসময়ে বর্ষন্ত চান্তোধবাঃ ॥১॥

*১-১৮৩৫ শকত, ঔকামাখ্যাধামত, শ্রীউমানদের গোস্বামীক দেবে
দিয়া উপাধি দান-পত্র ।

*২-এই চিঠিখন ১৯০২ খৃষ্টাব্দত, দেবে ঘরব পবা শুক্রেস্বর দেওয়ালঘর
ঠিকনাত শ্রীউমানদের গোস্বামী লৈ দিছিল ।

বৎসাগামিনি মাধবে তব পুনর্দৃষ্টি । শশাক্ষোপমং ।
বহুংনেত্রচকোবয়োবতিশয়ং সম্পাদয়িষ্যে শুধম্
ইত্যশাং হৃদি সন্নিধায় সময়ং কক্টাঙ্গহং যাপয়ন্ ।
যোগার্হোহপি তবান্তিকং জিগমিষুস্তিষ্ঠাম্যহং স্বস্তি তে ॥২॥
অক্টত্র্যৈকমেয়াদে মধ্বেকত্রিশবাসবে ।
বিজনীবাজধানীতঃ পত্রীয়ং প্রেষিতা ময়া ॥৩॥*

নৃপতিমহিতধামা বিশ্ববিখ্যাতনামা
সুবিদিতনয়তন্ত্রঃ সন্নিগূঢ়াত্মমন্ত্রঃ ॥
সচিবগুণগবিষ্ঠঃ শুক্লবুদ্ধ্যা ববিষ্ঠঃ ।
জগতি বিজয়তাং শ্রীকালিকাদাসদন্তঃ ॥১॥
বিমলশুক্লত নুর্ভেষ্মল্লদেবশ্চ বাজন্তঃ
দিশি দিশি বিতনিষ্যন্ যদুবান্ কীর্ত্তিবাশিম্ ॥
বিতবতি সহটীকাস্মুদ্রয়ন্ বহুমাল্যং
তত ইহ ভবতাইন্নর্হ্যতে সাধুবাদঃ ॥২॥
খ-নব-মহু-শকাঙ্গাদ্ যত্ততো বহুমাল্য
ধ্যয়ন-মনন-শিষ্যাধ্যাপনৈঃ কামকপে ।
সবলমতয় আৰ্য্যাঃ তামহ্যাপি নুনং
কুমুদবিশদকীর্ত্তিমান্নদেবীমবন্তি ॥৩॥
ইতি মনসি বিমৃশ্য প্রাগ্ভবান্ প্রাজ্যবুদ্ধে,
বিতবিতুমলমশ্রুস্তেভ্য একৈকখণ্ডম্ ।

* কালৈ লিখিছিল ঠিকনা নাই ।

প্রতিশবদপৰীক্ষোত্তীর্ণবিচার্থিনেহপি
 প্রথমক-সচিবানান্তং পুৰস্কাৰকপম্ ॥৪॥
 সহৃদয় সহ লিপ্যা প্রেৰিতা বত্ৰমালা
 নববৰ ভবতা যা মৎসকশে সমগ্রা ।
 কতিপয়-দিবসাং প্রাক্ না ময়াসাদিতাত
 জ্জপনদিনবিলম্বো-মৰ্ষণীয়ঃ সহেতুঃ ॥৫॥
 করিকুলতিলক-শ্রীহৰ্ষবংশপ্রসূতা
 ষ্টগৃহজননভূম্যাচার্য্য-ধীবেশ্ববোহহম্ ।
 কৃতকবপুট এতদ্ বিশ্ববীজপ্রাচাচে
 ভবতু স্ফুটিবজ্জীবী শ্রীবিহাৰেশ-মন্ত্ৰী ॥৬॥
 সিতকবকবধবণীধব
 ধবনি-প্রমিতেশকেহন্তিকে ভবতঃ ।
 অবশব-কবমিত-কার্ত্তিক
 এতৎ পত্রং ময়া প্রহিতম্ ॥ *

শ্রীশ্রীহৰিশ্শবণম্

স্বস্তি স্নিগ্ধ-পয়োধিমুঞ্চলহবী কুন্দেন্দুকীৰ্ত্ত্যজ্জলঃ
 যঃ প্রাগ্জ্যোতিষবাসিমানসসৰো জাতোহ্যভামগুলঃ ।
 গান্ধীৰ্য্যার্জ্জব-শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য-বিনয়া-তোদার্য্যসৌন্দর্য্যভূঃ
 ন প্রাগ্জ্যোতিষদেশনায়ক-মহাবাজঃ কটন্ব রাজতাম্ ॥১॥

* শ্লোকের দ্বারা বচিত এই সংস্কৃত-পত্রখন ৬ ধীবেশ্ববাচার্য্য করি-
 বত্বদেবে কোচবিহারের বজার ভূতপূৰ্ব মন্ত্ৰী ৬ কালিকা দাস দত্তলৈ
 লিখিছিল ।

শ্রীপ্রাগ্জ্যোতিষ দেশশাসনময়ো ভোগীন্দ্রভোগাভয়োৰ্ভাবোহয়ং
 নিজয়োস্তবাত্র ভুজয়ো-বাসজিতো যদিনাং ।
 কার্য্যন্তুদিনতঃ স্বয়ং নয়দৃশা ত্বম্পূৰ্য্যবেক্ষ্য ব্যধাস্তং
 সিদ্ধান্তমতীৰ শুকমিতি যৎ সৰ্ব্বৈ জনা জানতে ॥২॥
 হে ধাতর্জ্জগতাম্পিতঃ ককণয়া কাকণ্যপূৰ্ণস্য তে
 নার্কিং শুকসমজ্জয়া কিল মহাবাজঃ প্রজাবৎসলঃ ।
 দেশশাস্ত্য সমুন্নতিং স্থিতিমতীং সম্পাদয়ন্ ভূবিশো
 হাহা নোহতিশিশূন্ সূতানিব পিতা ত্যক্ত্বা প্রয়াত্যতু তু ॥৩॥
 নিবির্বলুং পবমেশ্ববস্ত্য কৃপয়া স্থানাদিতঃ সাম্প্রতং
 ত্বং তাবন্নিজজন্মভূমিমচিবং প্রাপ্য প্রজানাথ ভোঃ ।
 বিশ্রান্তো গুরুকার্য্যবাশিষু সমাসক্তোহপি নক্তন্দিবং
 মান্মান্ বিশ্বব বিশ্ববেতি সততং যাচামহে ত্বাং বয়ম্ ॥৪॥

ইতি কটন্ব-প্রশস্তিঃ ।

(১)

নিবেদনমিদম্ ।

পণ্ডিতাশ্রয় গণ্য ৬ঈশ্বর চন্দ্র বিদ্যাসাগর মহাশয় লিখিয়া
 গিয়াছেন “সংস্কৃতভাষায় যত ব্যাকরণ আছে, সিদ্ধান্তকৌমুদী
 সর্বোৎকৃষ্ট” । সিদ্ধান্তকৌমুদী আত্মতু পাঠ হইলে ব্যাকরণের
 অবশ্য জ্ঞেয় কোনও কথাই অপরিজ্ঞাত থাকেনা । সুতরাং
 যাহারা ব্যাকরণের প্রকৃত মর্ম্ম বুঝিতে ইচ্ছুক তাহারা সিদ্ধান্ত-
 কৌমুদী অধ্যয়ন করিয়া থাকেন ।”

ছূৰ্ভাগ্যক্রমে এই আসামে অতাপি সিদ্ধান্ত-কৌমুদীর প্রচার নাই। আসামে কেবল রত্নমালা ব্যাকরণেরই অধ্যয়ন ও অধ্যাপনা হইয়া থাকে। আসামবাসী পণ্ডিতগণও সিদ্ধান্ত-কৌমুদী জানেন না, সুতরাং রত্নমালা-ব্যাকরণের পরিবর্তনে তাঁহারা অনিচ্ছুক। সিদ্ধান্ত-কৌমুদী প্রচলনের অভাবে আসাম-বাসী পণ্ডিতগণের পক্ষে সংস্কৃত-ব্যাকরণে সম্যক ব্যুৎপত্তি লাভ অসম্ভব। অতএব প্রার্থনা করি, গোহাটী মিউনিসিপেল-সংস্কৃতটোলে পাণিনীয়-লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী ও সিদ্ধান্তকৌমুদী প্রচার করিতে আজ্ঞা হয়। এই টোলে প্রথমে লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী তৎপর সিদ্ধান্ত কৌমুদী পড়িয়া কৃতবিদ্য-ছাত্রগণ দ্বারা ভবিষ্যতে আসামে ক্রমে ক্রমে পাণিনীর গ্রন্থের উন্নতিসাধন হইয়া থাকিবে। ইহাতে সরকারেরও বিশেষ ক্ষতি হইবেনা। কেবল ব্যাকরণের দুই প্রশ্ন প্রশ্ন প্রস্তুত করিতে হইবে। রত্নমালার এক প্রশ্ন, লঘু-কৌমুদী ও সিদ্ধান্ত-কৌমুদীর একপ্রশ্ন। বিশেষ লেখা বাছল্য; যাহাতে আসামে সংস্কৃত ভাষার বিশেষ উন্নতি হয়, তাহার নিমিত্ত অধীনের এই প্রার্থনা।

গোহাটী মিউনিসিপেল
সংস্কৃত-বিদ্যালয়
(কামরূপ)

অনুগ্রহাকাজী বশংবদ
শ্রীধীরেশ্বর ভট্টাচার্য।

(২)

পাণিনীয়-ব্যাকরণ সকল ব্যাকরণেরই মূল। পাণিনীয় হইতে কলাপ, মুক্তবোধ প্রভৃতি ব্যাকরণের সৃষ্টি হয়। পাণিনীয় নাজানিলে বেদের অর্থজ্ঞান ও স্বরজ্ঞান সম্পন্ন হয়না। অধিক কি বর্ণের উচ্চারণ পর্য্যন্ত জানা যায় না। সায়নাচার্য প্রভৃতি মহর্ষিগণ পাণিনীয়-ব্যাকরণ অবলম্বন করিয়া বেদের ব্যাখ্যা করিয়া গিয়াছেন। মল্লিনাথ, জয়মঙ্গল প্রভৃতি মহা-মহোপাধ্যায়গণ পাণিনীয়-ব্যাকরণের সূত্রদ্বারা কিরাতার্জুনীয়, শিশুপালবধ, নৈবধচরিত, রঘুবংশ, ভট্ট প্রভৃতি মহাকাব্যগুলির টীকা করিয়া গিয়াছেন। পাণিনীয়-সূত্রাবলম্বন পূর্বক ধর্ম্মাধ্যক্ষ হলায়ুধ পণ্ডিত ব্রাহ্মণের আবশ্যকীয় দত্তধাবনাদি অন্ত্যেষ্টিক্রিয়া পর্য্যন্ত বেদমন্ত্র সমূহের ব্যাখ্যা-প্রধান ব্রাহ্মণসর্বস্ব নামক গ্রন্থ রচনা করিয়া গিয়াছেন।*

—*—

*—৬ধীবেশ্ববাচার্য দেবে লিখি দৈ যোরা কথা।

করিয়া থাকি, তাহার সমালোচনা করিয়া দোষাদোষ ব্যক্ত করিয়া শুধীগণ আমাকে কৃতার্থ করিবেন।

বিনয়ি—

মহামহোপাধ্যায়—শ্রীধীরেশ্বরচাৰ্য্য দেবশৰ্ম্মা।
নীলাচলবাসী।

বৃত্তমঞ্জরীর পরিচয়।

৩। বৃত্তমঞ্জরী।

সাহিত্য গ্রন্থের অধ্যয়ন ও সমালোচনা করিতে হইলে নিখিলছন্দোজ্ঞানের আবশ্যিকতা। ছন্দ না জানিলে ভাষা পড়, কিম্বা সংস্কৃত পড় সুচারুরূপে পাঠ করা যায় না। আমাদের এই কামরূপে প্রাচীন ছন্দোবিৎ ও মুনিপ্রণীত বৃহৎ বৃহৎ ছন্দোগ্রন্থের অভাবে কেহ কেহ প্রতিভাশালী হইয়াও কবিত্ব প্রকাশ করিতে পারে না। এই দুঃখে অনুতপ্ত হইয়া প্রচুর ছন্দশাস্ত্র সংগ্রহপূর্বক বৃত্তমঞ্জরী নামক ছন্দোশাসন প্রস্তুত করিয়াছি। তাহাতে একত্র সমস্ত ছন্দ পাওয়া যায়। বৃত্তরত্নাকর ও ছন্দোমঞ্জরী প্রভৃতি গ্রন্থে সমুদায় ছন্দের উক্তি নাই। শিশুপালবধ, অনর্ঘরাঘব, কাব্যাদর্শ ও ভট্টিকাব্যে এইরূপ কতকগুলি ছন্দ আছে যে, তাহাদের লক্ষণ কোনও ছন্দোগ্রন্থে উক্তি নাই, তাহা নিম্নে প্রদর্শিত হইবে এবং বৃত্তরত্নাকরাদি গ্রন্থে যেখানে যেখানে ভ্রম, প্রমাদ দেখা গিয়াছে, তাহাও ব্যক্ত করা হইবে। যদি নিজের ভ্রম-প্রমাদবশতঃ অদোষে দোষের আরোপণ

শিশুপালবধকাব্যে ১৫ সর্গের ৬৯ শ্লোকে “মর্ত্যলোক-
ছরবাপনবাস্তু রসোদরম্” এই যে ছন্দ আছে, ইহার কোনও
ছন্দশাস্ত্রে লক্ষণ উক্তি নাই। কিন্তু আমি প্রস্তার গণনায়
ব্যাপৃত হইয়া হ্রস্ব-দীর্ঘ-নিরূপণপূর্বক লক্ষণ ও নামকরণ
নিষ্পন্ন করিয়াছি। যথা,—

আদিমঞ্চ গুরুষত্র ভবেৎ সতৃতীয়কং,
সপ্তমঞ্চ দশমঞ্চ চতুর্দশ পূর্ববগম্।
অক্ষরন্তু হরিণাক্ষি ! সপঞ্চদশং পুন—
স্তাং পুরাক্তি ! বদ মাধব-সেবিনি ! মাধবীম্ ॥
(মাধবী ছন্দঃ)

অনর্ঘরাঘবনাটকের ১ম অঙ্কে যথা,—

তনুদ্রয়তি হি কুমুদাকর
মশরান্নিশানিশাতনিস্তবোহপি তুষারকিরণঃ।
স পুনঃ কিমুচ্যতে ভগবান্,
দ্বিতীয়-পরমেষ্ঠী বসিষ্ঠঃ ॥

ইহার লক্ষণ ও নাম করিয়াছি। যথা,—

একাদশ সুমুখি ! ভবন্ত্যায়ি !

সুমুখেন্ধরানি যত্র চাদিমে চরণে তু পুনঃ ।

দশ চ দ্বিতীয়কে ‘কুমুদা—

করো’ দশ দশানুত্র চেন্ ॥

(কুমুদাকর চন্দঃ)

কাব্যাদর্শের দুকব পরিচ্ছেদ বা তৃতীয় পরিচ্ছেদে যথা,—

“কাল কাল গল কাল কাল মুখ কাল কাল,

কাল কাল ঘন কাল কাল পণ কাল কাল ।

কাল কালসিত কাল কাল লণি কাল কাল,

কাল কাল গত কাল কাল কলিকাল কাল ॥”

ইহার নাম ও লক্ষণ করিয়াছি। যথা,—

শ্রাদ্বিতীয়মথ তুর্য্য-পঞ্চমক-ষষ্ঠকঞ্চ

শোভনাদ্রি লঘু সাষ্টমং নবমতঃ পরঞ্চ ।

অক্ষরত্রয়মথো চতুর্দশক ষোড়শঞ্চ

যর্হি তর্হি “নবনীত-মিত্যুদিত মাঞ্চিতঞ্চ ॥

(নবনীতচন্দঃ) ।

ভট্টিকাব্যে ২২ সর্গের শেষে। যথা,—

“কাব্যমিদং বিহিতং ময়া বলভ্যাং

শ্রীধরসুহৃদনরেন্দ্র-পালিতায়াম্ ।

কীর্তিরতো ভবতানুপম্য তস্য

ক্ষেমকর ক্ষিতিপো যতঃ প্রজানাম্ ॥”

ইহারও নাম ও লক্ষণ করিয়াছি। যথা,—

আত্ম চতুর্থক-সপ্তমাশ্চ বর্ণা-

শ্চেন্নবমো দশমস্য চান্তিমৌ দ্বৌ ।

যত্র মহাধিষণে ভবন্তি দীর্ঘাঃ,

‘ক্ষেমকরঃ’ স ভবেত্তদা জগত্যাং ॥

(ক্ষেমকরচন্দঃ) ।

ইত্যাদি নূতনাবিকরণ ।

ছন্দো-মঞ্জরীকার গঙ্গাদাস কবির ভ্রম বা প্রমাদ যথা,—

“পাদান্তুগো লঘুগুরুভবতি বা ।”

অর্থাৎ পাদের অন্তস্থিত লঘুবর্ণ গুরু হয়, গুরুবর্ণ লঘু হয় ।

উদাহরণ দিয়াছেন—

“অল্লব্যয়েন সুন্দরি ! গ্রাম্যজনো মিষ্টমশ্নাতি ।”

“অথ লুলিতপতত্রিমালম্” ইতি ।

আমি লিখিয়াছি,—সকল পাদের অন্তস্থিত লঘু গুরু হইতে পারেনা, গুরুও লঘু হইতে পারেনা । যথা,—

শ্রাদ্বিতীয়ক-চতুর্থ-পাদয়োরাতিমো লঘুরপি প্রিয়ে গুরুঃ ।

নাপবাদবিষয়েহন্যয়োরাপি শ্রাদ্বসন্ততিলকোপজাতিযু ॥

চৈদ্বিতীয়ক-চতুর্থপাদয়োরাতিমং ভবতি যুক্তমক্ষরম্ ।

তন্নিমিত্তকগুরুঃ কচিল্লঘুর্নাপরো গুরুরিতি ব্যবস্থিতিঃ ॥

যদ গুরাবগুরুতাঙ্ঘ্রিশেষগে যচ্চ পল্লিগি পদে পতন্ত্রিতা ।

‘স্বীকৃতা সুমুখি ! মঞ্জরীকৃতা ছন্দসাং’ তত্ভয়ম্প্রমাদজম্ ॥

যদি বাধক (বিশেষ) বাধা না থাকে, তাহা হইলে তৃতীয়, চতুর্থপাদের অন্তস্থিতলঘু গুরু হয়, কিন্তু বসন্ততিলক ও উপজাতি বৃত্ত ইত্যাদি ছন্দে প্রথম, দ্বিতীয় পাদের অন্তে থাকিলেও গুরু হয় । যদি দ্বিতীয়, চতুর্থ পাদের আদিস্থিত বর্ণ সংযুক্ত হয়, সেই সংযোগ নিমিত্তক প্রথম, দ্বিতীয় পাদের অন্তস্থিত বর্ণ গুরু হয় তাহা হইলে তদ্রূপ লঘু হইয়া থাকে । সংযুক্ত পূর্ব বা অতিরিক্ত গুরু লঘু হইতে পারেনা । সুতরাং ভটি প্রদর্শিত উদাহরণ অপপাঠ ও অপসিদ্ধান্ত ।

“ত্রিমালং” ইহাতে যদি অনুস্বারযুক্ত লকারাবস্থিত অকারের লঘুত্ব স্বীকার করিয়া দ্বাদশ মাত্রা সিক্ত করে, তাহা হইলেও তৃতীয় বিষমগণে “জগণ” প্রবেশরূপ দোষ দুর্নিবার্য্য । তিনি স্বয়ং আৰ্য্য্য লক্ষণে লিখিয়া গিয়াছেন, “নেহ ভবতি বিষমে জঃ” আৰ্য্য্যার বিষম স্থানে “জগণ” অর্থাৎ মধ্য গুরুগণ সন্নিবেশিত করিবেনা । এইসকল ভ্রম বা প্রমাদ । “অথ লুলিত-পল্লিমালম্” এইটী সমীচীন পাঠ কামরূপীয় হস্তলিখিত ভট্টকাব্যে পাইয়াছি । এই পাঠে উক্তরূপ কুকল্পনা করিতে হয়না, স্বতঃসিদ্ধ হয় ।

এখন ছন্দোমঞ্জরীর ভ্রম প্রদর্শিত হইতেছে ।

“পদ্যং চতুষ্পদী” এই লক্ষণ মতে চতুষ্পদী বিশিষ্টকে পদ্য বলিতে হইলে, অর্দ্ধসম, বিষম, দ্বিপদী, ত্রিপদী, ষট্পদী

ইত্যাদিকে পদ্য বলিতে নাই । সুতরাং উক্ত লক্ষণ অব্যাপ্তি-দোষে দূষিত ও পিঙ্গল-সূত্র বিরুদ্ধ । পিঙ্গল লক্ষণ যথা,—

“পাদশচতুর্ভাগঃ ।” “যথাবৃত্তসমাধির্বা ।” ইতি ।

অপর (ছঃ মঃ) আৰ্য্য্যাগীতি, দোহড়িকা লক্ষণে,—

“আৰ্য্য্য প্রাদগলমন্তেহধিক গুরু তাদৃক্ পরদলমার্য্য্যাগীতিঃ ।”

এইরূপ লিখিয়াছেন । অর্থাৎ আৰ্য্য্যার পূর্ববর্ধের অন্তে যদি একটি গুরুবর্ণ যোগ করে, তাহা আৰ্য্য্যাগীতি হয় ।

এই লক্ষণ মতে আৰ্য্য্যাগীতির দলদ্বয়ের অন্তে দুইটা গুরুবিশিষ্ট সর্বগুরুগণ নিয়ত থাকিবে, নলোদয় ও বৃন্দাবন যমক প্রভৃতির আৰ্য্য্যাগীতিতে অব্যাপ্তি বা অপ্রসঙ্গ হয় । “পাপাটব্যাহুরাসদায়াদবতঃ” (কালিদাসের নলোদয়) । “পততি জনোহয়ং স্মরনপি ন মোহরয়ে” (বৃন্দাবন যমক) । ইহাতে অন্তগুরুগণ শেষে আছে । পিঙ্গলমুনিও লিখিয়াছেন— “অর্ধে বসুগণ আৰ্য্য্যাগীতিঃ” ইত্যাদি (ছঃ মঃ) দোহড়িকা বা দোহলক্ষণে “মাত্রাত্রয়োদশকং যদি পূর্বং লঘুক বিরামি” এইরূপ লিখিয়াছেন, কিন্তু ইহার প্রথমটি পঞ্চমাত্রিক বা সপ্তমাত্রিক হইয়াছে ষষ্ঠমাত্রিক হয় নাই, সুতরাং শাস্ত্রবিরুদ্ধ ও ছন্দোভঙ্গ দোষে দূষিত ।

মহাকবি কালিদাসের আৰ্য্য্য-লক্ষণ-গণের উক্তি না থাকায় অসম্পূর্ণ হইয়াছে । মাত্রাগণ দ্বারা আৰ্য্য্যার সৃষ্টি হয়, কেবল মাত্রার দ্বারা হয়না । যদিও লক্ষণের গর্ভে উদাহরণ গণ-বদ্ধ আছে, তথাপি তাহার দ্বারা লক্ষণ নির্দোষ হইতে পারেনা ।

“যন্তাঃ পাদে প্রথমে, দ্বাদশমাত্রাস্থা তৃতীয়েহপি ।

অষ্টাদশ দ্বিতীয়ে, চতুর্থকে পঞ্চদশ সার্ব্যা ।”

আধুনিক মুদ্রিত শ্রুতবোধমাত্রে এইরূপ পাঠ দেখা যায় যে, “অষ্টাভিরিন্দুবদনে বিরতিশ্চ ষড়্ভিঃ” ইতি । বাস্তবিক পক্ষে এই পাঠ কালিদাসের নহে । বসন্ততিলকছন্দে পাদান্তে যতি, পাদের মধ্যে অষ্টমবর্গে যতি হইতে পারে না । পিঙ্গলসূত্রে কিম্বা বৃত্তরত্নকরাদিতে উক্ত নাই ।

বিশেষতঃ কামরূপীয় হস্তলিখিত বৃদ্ধশ্রুতবোধ পুস্তক-গুলিতে এইরূপ পাঠ রহিয়াছে যথা,—“অষ্টাভিরিন্দুবদনে” এইস্থলে “নেত্রাঙ্কশৈবর্ষনিতকামমতঙ্গজেন্দ্রে” ইত্যাদি ।

যদি বসন্ততিলকের অষ্টম ও ষষ্ঠ অক্ষরস্থানে যতি হয়, তাহা হইলে কালিদাস নিজে লক্ষণ করিয়া বক্ষ্যমাণ ছন্দোগুলি রচনা করিতেন না । যথা,—“কাশাং শুকা ৮ বিকচপদ্যমনোজ্ঞবজ্রা, সোন্মাদহংসরব—নূপুরনাদরম্যা” (ঋতুসংহার) । “কিং শীকরৈঃ ক্রমবিমর্দিভিরার্দ্রবাতৈঃ ।” (শকুন্তলা) । “বিজ্ঞাপয়েদহমত্র মনো নিধন্ত । এতেষু মদ্বচনকৈরবকোরকেষু । যুগ্মং প্রসাদশরদিন্দুরূচঃ স্মুরন্ত ॥” (প্রয়োগ-রত্নমালা-ব্যাকরণ) । কামং প্রযাহি জহি বিশ্ববসোহবমেতং ত্রৈলোক্যাবণ স্বাপ্নুহি বীরপত্নীম্ ।”

কালিদাস শ্রুতবোধ নামক স্বগ্রন্থে যে লিখিয়াছেন—

“ব্যঞ্জনধার্মিকমাত্রকম্” ইহা ছন্দোগ্রন্থে অনুপযোগী ।

“থচঃ সর্বত্র সাঙ্খ্যায়াঃ পদেষু ন পুনর্হলঃ ।

অতোহলোহর্কমাত্রাত্ম স্বীকারো নাত্র যুজ্যতে ।” ইতি ।

গঙ্গাদাস প্রস্তার না লিখিয়া এইরূপ লিখিয়াছেন যে, প্রস্তার কেবল কৌতুহলের জন্য । বাস্তবিকপক্ষে প্রস্তার কৌতুহলের জন্য না, নিখিলছন্দোজ্ঞানের জন্য । যে প্রস্তার না জানে সে ছন্দো জানেই না । প্রস্তারে নিখিলছন্দ প্রোত আছে, যেমন বিশ্ব ঈশ্বরে প্রোত রহিয়াছে । *

* কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ের ভূতপূর্ব সংস্কৃত পৰীক্ষক পণ্ডিত প্রবর তাবাকুমার কবিরত্ন মহাশয়লৈ চাবলৈ ৮দীবেশ্ববাচার্য্য কবিরত্নদেবে তেওঁৰ বচিত বৃত্তমঞ্জৰী নামেৰে ছন্দোগ্রন্থখন হাতে লিখা অৱস্থাত পঠিওৱাত, তেখেতে পুথিখন আদ্যন্ত চাই দেৱভাৰ্য্যাবে তলত লিখা মন্তব্য কৰিছিল ।

“আসাদশেষ-ভাষা-প্রস্থতিঃ সংস্কৃত-ভাষা পুৰা । সা আৰ্য্যভূমৌ-লৌকিক-ব্যৱহাৰেষাপি প্রচলিতা । যবন-বাজাধিকাৰে পুনৰিযং বাজ-বশ্যতাপন্নানাং প্রজানাং সংস্কৃতভাষানাদৰপৰীভূতা প্রায়শো বিলোপ-মৰাপ । অধুনা পাশ্চাত্যকোবিদানাং যত্নাতিশয়েনৈব পুনঃ তজ্জীৱন মুপলভ্যতে । অয়ং খলু-ধীৰো ধীবেশ্বৰনামা অনন্তকৰ্ম্মা গীৰ্ৰ্ণাণভাষা-মালোচয়ন্ বিবচক্ষয়তয়া বহুবিধান্ প্রৱন্ধান্ অৰ্হতাখিললোকসাধুবাদং, অস্যা কৃতিঃ বৃত্তমঞ্জৰী মঞ্জৰীৰ সৌকুমাৰ্য্যশালিনাং স্কুম্ভাবমতীনাং বালানাং অল্লায়াসেনৈব সংস্কৃত-বৃত্তজ্ঞানমাধাস্যতীতি মে নিশ্চয়ঃ ।” অলমতিবিস্তবেণেতি ।

শ্রীতাবাকুম্ভাৰ কবিরত্নস্য ।

আমার ছন্দোগ্রন্থে এসকল স্থল বিশদভাবে প্রমাণ সহ-
কারে যথামতি ব্যক্ত করিয়াছি। এক্ষণ সমুদায় লিখিতে
পারি না। শরীর অশক্ত। স্থালীগত অন্নের একটীর পরীক্ষা
হইলে সমস্ত পরীক্ষিত হয়। *

* বঙ্গীয়-সাহিত্য-পরিষদের গোহাটি শাখার পঞ্চম ও ষষ্ঠ বর্ষের
কার্যবিবরণী ও উক্ত শাখা সভার পঠিত প্রবন্ধ সমূহ।
(প্রথম ভাগ)।

সমাপ্ত।